

ЖУРНАЛ

ЗА ИСТОРИЧЕСКИ И
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

JOURNAL

OF HISTORICAL AND
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

2 БРОЙ / 2013

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „ЕПИСКОП КОНСТАНТИН
ПРЕСЛАВСКИ“
ШУМЕН, 2013

ЖУРНАЛ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

JOURNAL OF HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

СЪСТАВИТЕЛИ:

Милен Генев
Невян Митев
Петър Минков
Симеон Кулиш
Тодор Петров

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР:

проф.д.и.н. Веселин Великов

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

доц. д-р Васил Параскевов
доц. д-р Росица Ангелова
доц. д-р Стела Дончева
гл.ас. д-р Николай Кънев
гл.ас. д-р Стефан Минков
гл.ас.д-р Цветана Иванова
д-р Михаил Христов

Финансирането на изданието се осъществява с личните средства на съставителите. Този брой се издава със съдействието на Колю Хубенов и Драган Илиев.

ISSN 1314-748X

© Университетско издателство "Епископ Константин Преславски",
Шумен, 2013

СЪДЪРЖАНИЕ:

СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ:

CONTENTS:

ARTICLES AND REPORTS:

PREHISTORY

ПРАИСТОРИЯ

ANTIQUITY

АНТИЧНОСТ

MEDIEVAL

СРЕДНОВЕКОВИЕ

Петър Минков - *Едно необходимо допълнение*

Peter Minkov - *One necessary addition*..... 5

Дамян Дамянов - *Археологически проучвания на Стария Смолян – Средни Родопи*

Damyan Damyanov - *Archaeological Researches of the Old Smolyan in the Middle Rhodopes*..... 9

Владимир Беков - *Хипотеза за локализацията на Securisca (пътна станция и военен лагер на Крайдунавския път) – под крепостта на Змийската канара, между с. Драгаши войвода и Никопол*

Vladimir Bekov - *Hypothesis for the localization of Securisca (Station and military camp on Danube Road) – under the fortress between village of Dragash voivoda and Nikopol – in the place called Snake Rock* 31

Михаил Христов - *Към проблемите на селищното развитие в самоковската котловина в късноримския и ранновизантийския период (IV-VI в.)*

Mihail Hristov – *About the development of the system of settlements in the Samouol valley in the late Roman and early Byzantine period (IV-VI c.)* ... 45

Ева Димитрова - Епископски храмове и резиденции в провинция Moesia Secunda през IV-VI в. (Novae, Durostorum, Zikideva, Marcianopolis, Odessos) I част

Eva Dimitrova - Episcopal temples and residences in province Moesia Secunda at 4th-6th C.A.D. (Novae, Durostorum, Zikideva, Marcianopolis, Odessos) Part I..... 56

Георги Ковачев - Разпространение на селищата във вертикалното и хоризонталното пространство на Североизточна Тракия през IV-VI и XIII-XIV век

George Kovatchev - Settlement distribution in the vertical and the horizontal space of Northeastern Thrace during the 4th – 6th and the 13th – 14th centuries 71

RENAISSANCE

ВЪЗРАЖДАНЕ

Тодор Петров - Развитие и роля на българското образование през османското владичество и Възраждането

Todor Petrov - Development and role of education in Bulgarian Ottoman rule and the Renaissance 85

MODERN HISTORY

НОВА И НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ

Росица Ангелова - Свещеник Иван Дочев (1879-1972) – между ежедневието и войната

Rossica Angelova - The Priest Ivan Dochev (1879-1972) – between Everyday Life and the War..... 103

Стефан Минков - Статутът на Северна Добруджа и българо-германските отношения в годините на Първата световна война

Stefan Minkov - The Status of Northern Dobrudja and the Bulgarian-German relations during the First World War 118

Васил Параскевов - Студената война и културната пропаганда в българо-британските отношения (1947-1950 г.)

Vasil Paraskevov - The Cold War and the Cultural Propaganda in British-Bulgarian Relations, 1947-1950..... 135

NUMISMATICS

НУМИЗМАТИКА

Невян Митев - Маршрутът на кръстоносната армия на Владислав Варненчик в Североизточна България (по нумизматични данни)

Nevyan Mitev - *The route of Vladislav Varnenchik's crusader army in Northeast Bulgaria (to numismatic data) .....* 154

Мирослав Класнаков - *Монети на ерцхерцогство Австрия, херцогство Прусия и Свещената Римска империя в колективна находка от гр. Ахтопол*

Miroslav Klasnakov - *Coins of Archduchy of Austria, Dutchy of Prussia and Holy Roman Empire in a collective finding from town of Ahtopol.....* 160

ETHNOLOGY

ЭТНОЛОГИЯ

Диана Радайнова - *За съдбата на един почти неизвестен паметник на българщината*

Diana Radoinova - *The Fate of a Little-known Monument to the Bulgarian National Spirit.....* 167

Милена Драгнева - *Символи и алегии в сватбената обредност от Провадийско*

Milena Dragneva - *Symbols and allegories in Wedding ceremonies in Provadiysko.....* 174

Едно необходимо допълнение

Петър Минков

One necessary addition

Peter Minkov

Abstract: *The report complements the information, concerning some ceramic artifacts from tell Ezero, that have close parallels of their decoration in the ceramic repertoire of culture Kotsofeni – relief buds. This elements are found, with some interruptions, in the ceramic material from XIII – VI construction horizons of tell Ezero. The observations about the group of vessels, decorated with plastic buds, remain valid – amphorae and jugs.*

В последната статия за връзките между керамичните стилове на култура Езеро и култура Коцофени, съвсем закономерно пропуснах да включа още няколко фрагмента, декорирани с т.нар. „лещени пъпки”.

Първият от тях е открит в XII строителен хоризонт на селищна могила Езеро.¹ Представлява стена, вероятно от тънкостенен съд, чиято повърхност е украсена с два реда от дисковидни пъпки, затварящи поле, което е орнаментирано с тънки релефни ленти. Подобен фрагмент, само че с канелюри, е открит в Cheile Turzii.² Двата фрагмента показват близост, по отношение на комбинацията на релефни пъпки с линеен орнамент.

Вторият фрагмент е от VIII строителен хоризонт.³ Фрагментът е вероятно от тънкостенен съд и е от прехода шия-тяло. Преходът е маркиран от пъпки.

Третият пример е открит в VI строителен хоризонт на с. м. Езеро.⁴ Фрагментът вероятно е от прехода шия-тяло, като плоските

---

¹ Езеро. Раннобронзовото селище. 1979, 236 – обр. 38-в, втори ред – първият фрагмент от дясно на ляво.

² Roman, P. Cultura Cotofeni. 1976, 142 – 15.

³ Езеро. Цит. съч., с. 261 – обр. 150-а, втори ред – средният фрагмент.

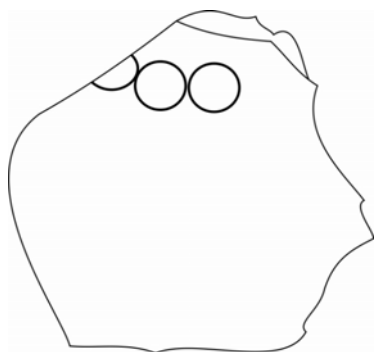
⁴ Езеро. Цит. съч., с. 282 – обр. 155-в, втори ред – първият фрагмент от ляво на дясно. На същата страница този фрагмент и изобразен повторно – само, че с по-големи размери, което вероятно е печатна грешка.

пъпки го маркират. В известна степен намира близост с находката от XIII стр. хор., коментиран в предходната статия.⁵

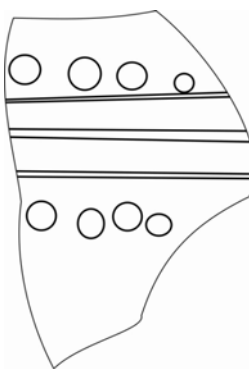
С тези три „нови“ фрагмента примерите, които биха могли да се сравнят с керамиката от Коцофени, стават общо шест, от които пет са от с. м. Езеро. Погледнато стратиграфски, близкият до керамичния стил на Коцофени материал се открива основно в ранната бронзова епоха – първа и втора фаза (Езеро А₁ и А₂) и спорадично (към този момент) в Езеро В. Чрез новите керамични артефакти може да се проследи тенденцията релефните пъпки да се разполагат върху преходната част между шията и тялото на съдовете, както и че тези съдове най-вероятно са кани и/или амфори.

Тези три находки илюстрират по-ясно тезата (без да я затвърждават напълно) за евентуално влияние или взаимодействие (засега еднопосочно от Коцофени към Езеро) на възприемане на отделни похвати в декорирането на керамичната продукция на двете култури.

Възможно е и други фрагменти, а защо не и други елементи, сравними с керамичния комплекс на Коцофени, отсъстващи в публикацията на Езеро, някога да запълнят празнините между досега известните примери.

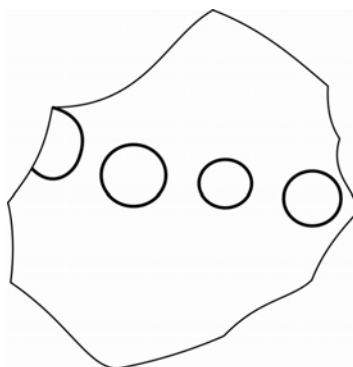
Обр. 1 – Керамичен фрагмент от XII строителен хоризонт.

Обр. 2 – Керамичен фрагмент от VIII строителен хоризонт

---

⁵ **Минков, П.** Керамични фрагменти от раннобронзовото селище до Езеро с белези на керамичния стил на култура Коцофени. Журнал за исторически и археологически изследвания, 1, 2013, 5-10.

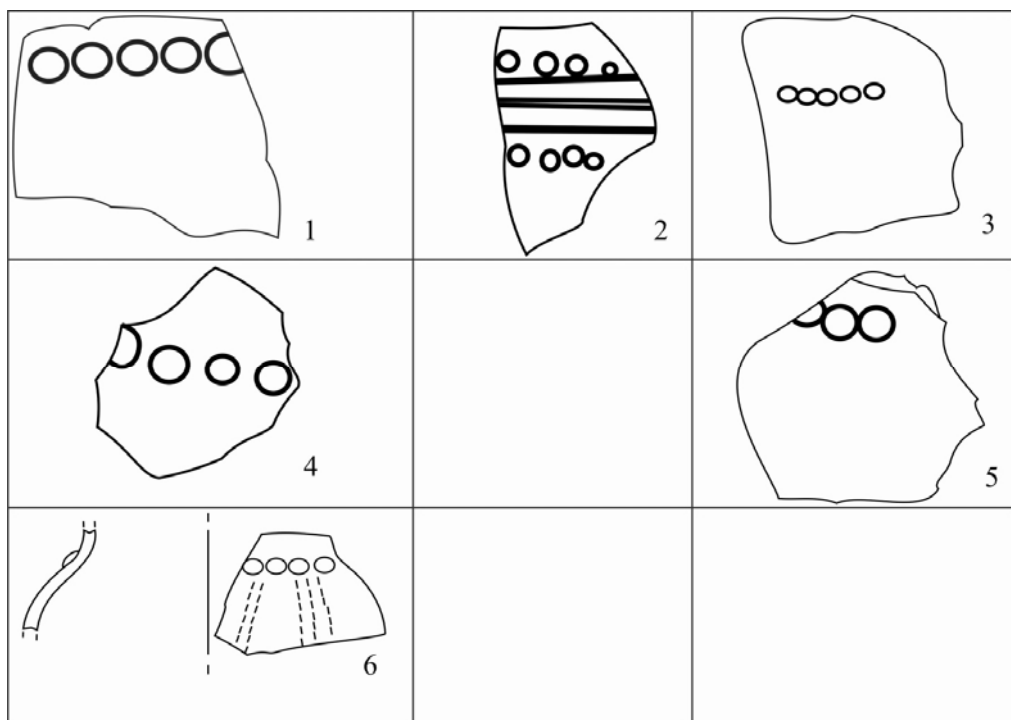

Обр. 3 – Керамичен фрагмент от VI строителен хоризонт.

строителни хоризонти	селищна могила Езеро
I	
II	
III	
IV	
V	
VI	
VII	
VIII	
IX	
X	
XI	
XII	
XIII	

 — керамични фрагменти украсени с релефни пъпки в стил „boabelor de lente”

Обр. 4 – Таблица с хоризонти, в които се откриват фрагментите с украса от „лещени пъпки”.

Обр. 5 – Керамични фрагменти с украса от „лещени пъпки”: 1. Фрагмент от XIII стр. хор.; 2. фрагмент от XII стр. хор.; 3. фрагмент от IX стр. хор.; 4. фрагмент от VIII стр. хор.; 5. фрагмент от VI стр. хор.; 6. фрагмент от яма до Нова Загора (по Лещаков 1999).

Археологически проучвания на Стария Смолян – Средни Родопи

Дамян Дамянов

Archaeological Researches of the Old Smolyan in the Middle Rhodopes

Damyan Damyanov

Abstract: *Archaeological researches, the subject of the present article, are related to the Mogilata area, which is located in the central part of the so called Old Smolyan. The excavated architectural remains represent a complex consisting of a Christian temple, a housing building and service premises.*

The archaeological work on the monastery complex is done during the period 1989-2004. The excavation works covered an area of about 2000 sq.m.

The most ancient materials, found during the research of the archaeological site date back to the Late Stone-Copper Age. Evidence for that is provided by flint artifacts and ceramics.

Ceramics from the Early Bronze Age is more numerous, but is also fragmented. It is analogical to the north one found in the river basins of Maritsa and Tundzha rivers. Ceramics from the Late Bronze Age is clearly recognizable due to characteristic for it ritual vessels, which bodies are decorated with geometric design, made by using a technique Furchenstich.

Ceramics from the Iron Age quantitative is predominant in comparison with that of the previous ages. Its maximum concentration is about a yard between housing building to the north and basilica to the south. This yard has west wall 0.90-1.05 m wide. It is constructed of large stones without solder and it is preserved to the height of 0.50 m in the northern part, where there is stored threshold of entrance 1.40 m wide. The ceramic probably exist during the period of the second phase of the Early Iron Age to the conquest of the Rhodopes from the Roman Empire. During this time probably in Mogilata area in Smolyan region a permanent settlement existed, which center has been chosen to the sanctuary and its temenos was surrounded by wall.

During the period 1st-5th century, after adjoining the Rhodopes to the Roman Empire, on this place a cult complex with civil building to the north, and a religious building to the south was constructed. The cult building, consist of two premises – a rectangular to the north and square

to the south, inherited accordingly from the porch and the naos of the church. The connection between them was implemented through two entrances, which are built in during the construction of the basilica.

In the second half of 5th century a Christian church was constructed over the pagan sanctuary, which in the first period of development has increased to a monastery complex.

The Christian temple has a basilica of Hellenistic type with a three-wall apse, one-room parvis and a northern room. It is 19.50 m in length, 12 m wide, in conjunction with side-antechamber of 17.15 m. The proportion of its naos associated the basilica with the group of the late naos, i.e. the correlation of the length to width is 1:1, which in this case should be regarded as result of inheritance of the earlier remains rather than a new architectural innovation.

The excavation works did not give the information about burning or destruction of the monastery. Jars discovered on place in the cellar of dwelling, the lack of ash layer and scattered on the floor coins (folleses) of Emperor Anastasius I (491-518) and Emperor Justinian I (527-565) indicate that the monastery is leaved in the second half of 6th century. Probably the reason for that is one or consecutive invasion of Slavs on the territory of Byzantine Empire, where they penetrate on the Middle Rhodopes and conquered the Justinian castles in Smolyan in Turluka area and in the village of Koshnitsa on passage cave, who guarded the Trans-Rhodopean roads, connecting Via Militaris in Thracian lowlands with Via Egnatia on Aegean coast.

The monastery complex in Smolyan is another case of spatial continuity observed in "sacred site". Similar is the case with the Thracian sanctuary and built on it Early Byzantine basilica in the town of Melnik, Blagoevgrad region. Similar are the cases of the cult complexes in Gela, Smolyan Municipality and Barutin, Dospat Municipality. The central location of the monastery complex and lack of necropolis in the immediate vicinity reveals the importance of the place itself as "sacred center" (Axis Mundi), around which the settlement dated from the Late Bronze Age up till the Medieval Age in the area of "Mogilata" near Smolyan existed.

Археологическите проучвания, предмет на настоящата статия, касаят местността Могилата, която се намира в централната част на т.н. Стар Смолян. Той е разположен в една от изворните зони на днешния град, между кварталите Езерово на север и Каптажа на юг. Те са изградени на левия бряг на р.Черна върху терен с южно изложение, сравнително полегат и разполагащ с питейна изворна вода (**Обр. 1**)

Обр. 1. Изглед от изток към м. Могилата на гр. Смолян.
 Стрелката горе – местоположение на крепостта „Калето”.
 Стрелката долу – местоположение на археологическия комплекс. (Сн. Д. Дамянов)

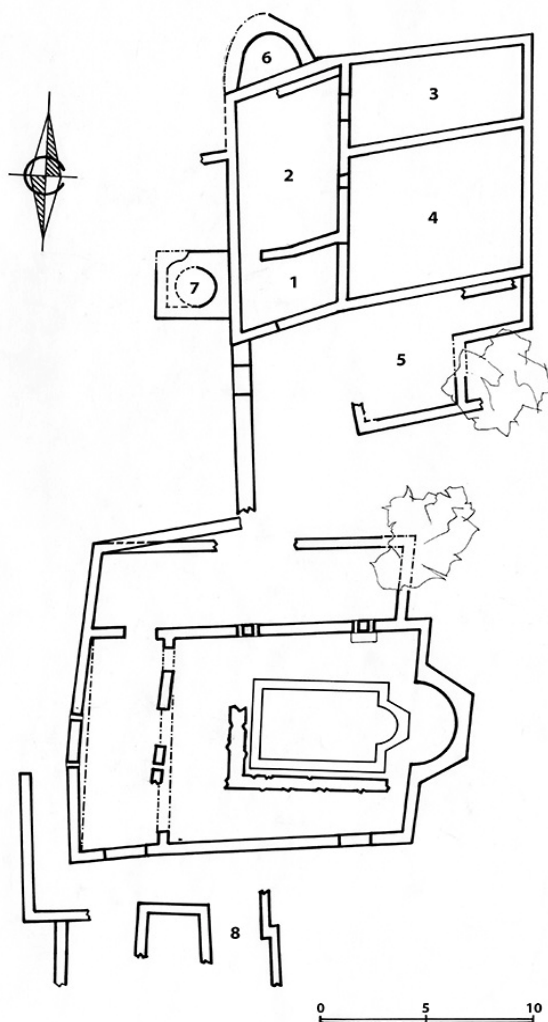
Археологическият обект е със средна надморска височина 1168 м и е разположен на полегато могиловидно възвишение, откъдето е получила наименованието си и местността. Площта му е около 1600 кв.м. Разкритите архитектурни останки представляват комплекс, състоящ се от християнски храм, жилищна сграда и допълнителни обслужващи помещения (**Обр. 2**).¹

Първите разкопки на обекта са извършени от Петър Маринов през 1935 г. Той очертава основите на църквата, разчиства разбитото ѝ подово ниво и достига до стерилен пласт в източната половина на наоса, в който през 1937г. е построен параклиса „Св. Петка”.² Откритите от него фрагменти от светлозелено прозрачно стъкло, столчета и устия от стъклени кандила, фрагменти от глинени съдове, железни гвоздеи и сечива са предадени за съхранение на община

¹ Дамянов, Д. Манастирски комплекс от V-VI в. в Смолян. – Годишник на Археологически музей – Пловдив, 2004, IX/2, 264-276.

² Маринов, П. Исторически старини край гр. Смолян. – В: Родопска, XV, 1936, 7-8, 12.

Смолян,³ която от своя страна е искала да ги даде на настоятелството при храм “Св. Дух” в града. Днес липсва информация за местонахождението и състоянието на находките.

Обр.2. План на археологическите разкрития в м. Могилата на гр. Смолян – 1989/1990, 2000-2004 г. (Изработил Св. Бояджиев)

Системното археологическо проучване на манастирския комплекс започва през 1989/1990г. с научен ръководител Никола

³ **Маринов, П.** Под развалините на стария град Смолян. – В: Красногорь, V, 1936, 12, 4.

Дамянов – Исторически музей-Смолян.⁴ След десетгодишно прекъсване поради финансови затруднения, разкопките са възобновени през 2000 г. През периода 2000-2004 г. обектът е проучен изцяло от археолозите на Регионален исторически музей „Стою Шишков” – Смолян: Дамян Дамянов – научен ръководител и Николай Бояджиев – заместник-научен ръководител. Разкопките обхващат площ около 2000 кв.м.

Най-ранните материали, придобити при проучването на манастирския комплекс, датират от късната каменно-медна епоха (V-началото на IV хил. пр.Хр.). Те са представени от кремъчни артефакти, открити по цялата площ на обекта и фрагменти от два керамични съда. Съдейки по качеството на изработка и богатата украса, единият съд вероятно е бил ритуален. Той е тънкостенен, с малки размери, затворен тип, за течности. Досега на територията на страната няма точен аналог на украсата на този съд, която е изпълнена чрез техниката на косо набодно-отстъпваща ъгловата лопатка (*Обр. 3а*). Известен е само един фрагмент от съд с подобна украса, намерен в праисторическото селище в м. Редутите при с. Телиш, Ловешка област. Той е датиран от автора в преходния период между халколита и бронзовата епоха.⁵ Втори подобен фрагмент, но украсен с разредени линии, изпълнени чрез техниката на правоъгълна набодно-отстъпваща лопатка, бе намерен при археологическите разкопки на крепостта „Калето” при с. Кошница през 2011 г.⁶ Много близки по техниката на украса фрагменти от съдове са намерени в праисторически селища по поречието на р. Десна в Украйна. Те също са датирани в късния енеолит, по-конкретно в периода V- първата половина на IV хил. пр. Хр.⁷ Наличието на много близки аналози в равнините на днешна Украйна – в съседство със северното Черноморие, е още един плюс за миграционни движения в направление северозток-югозапад, т.нар.

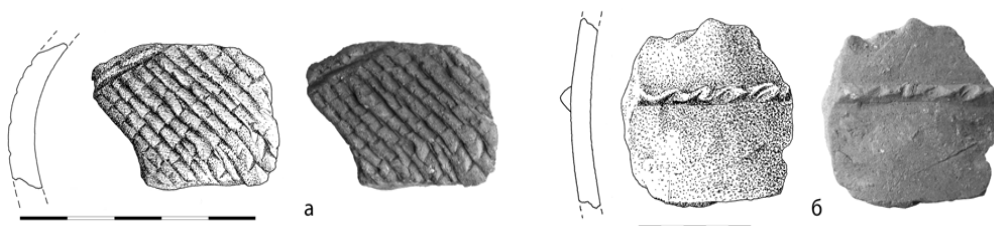
⁴ **Дамянов, Н.** Средновековна църква и некропол в м. Могилата край гр. Смолян. – В: Археологически открития и разкопки – 1990, 1991, 157; **Дамянов Н.** Средновековен Смолян – музей на открито. Смолян 2006.

⁵ **Гергов, В.** Каменни зооморфни скиптри от праисторическото селище Телиш-Редутите. – В: „Марица-Изток”. Археологически проучвания, 1994, 2, 74, Обр. 3.

⁶ **Дамянов, Д., Н. Бояджиев.** Археологически проучвания на крепостта „Калето” при с. Кошница, община Смолян. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София 2012. 469-471.

⁷ **Смирнов, А.** Памятники раннего неолита Десны. – Советская археология, 1989, 3, 23, Рис. 4.

преходен период от енеолита към бронзовата епоха в България.⁸ Вторият керамичен фрагмент е от голям кухненски съд – вероятно гърне. Той има семпла украса от хоризонтална релефна лента, „насечена“ неравномерно чрез притискане с върха на пръстите. Съдът е бил покрит с червена ангоба, която днес лесно се отмива. (*Обр. 3б*)

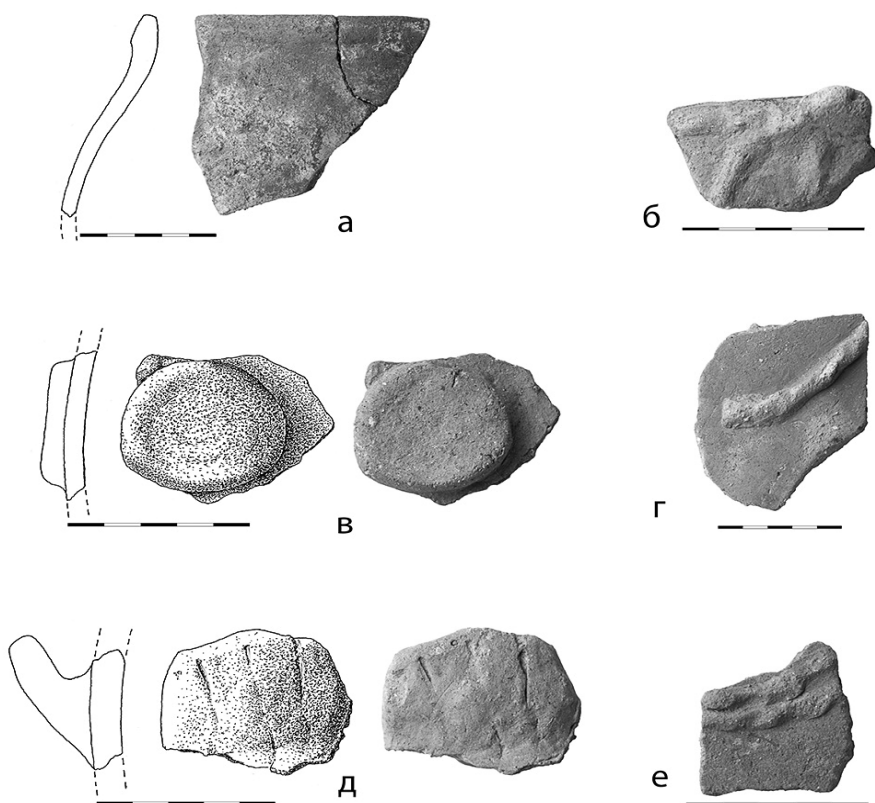

Обр. 3. Керамика от късния енеолит: а/ фрагмент от ритуален съд, намерен в южния двор на базиликата; б/ фрагмент от голям съд (гърне?), намерен под пода на кухнята (№ 2) на жилището. (Сн. Д. Дамянов, рис. Ив. Пеев)

Керамиката от ранната бронзова епоха (средата на IV-края на III хил. пр.Хр.) също е представена само от фрагменти (осем съда), разпръснати неравномерно по целия обект. Тя намира аналогии на север в речните басейни на р. Марица и р. Тунджа. (*Обр.4*)⁹

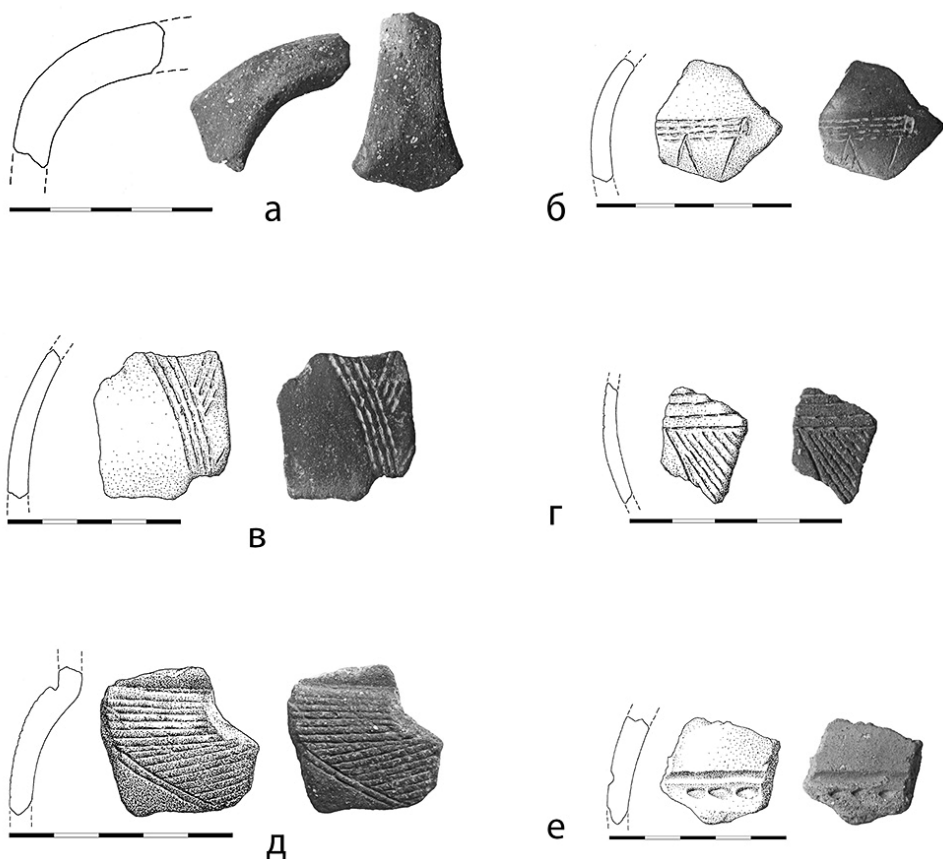
⁸ Проблеми на Преходния период от енеолита към бронзовата епоха в България. – Археология, 1992, 2, 45-53; **Todorova, H.** Der balkano-anatolische Kulturbereich vom Neolithikum bis zurFrühbronzezeit. – In: In the Steps of James Harvey Gaul.Sofia 1998. Volume 1, 27-54.

⁹ **Георгиев, Г., Н. Мерперт, Р. Катинчаров, Д. Димитров.** Езеро. Раннобронзовото селище. София 1979.

Обр. 4. Керамика от ранната бронзова епоха, намерена: а/ северно от жилището; б и е/ във вътрешния двор на жилището (пом. № 4); в/ при външното лице на източната страна на жилището; г/ при външното лице на апсидата; д/ в северния кораб на базиликата. (Сн. Д. Дамянов, рис. Ив. Пеев)

Керамиката от късната бронзова епоха (XVI-XII в. пр.Хр.), се разпознава категорично благодарение на характерните за нея ритуални кантаросовидни съдове (седем броя), чиито тела са украсени с геометрични композиции, изпълнени чрез техниката на набодно-отстъпващата игла (или група игли; Furchenstich) (**Обр. 5**).

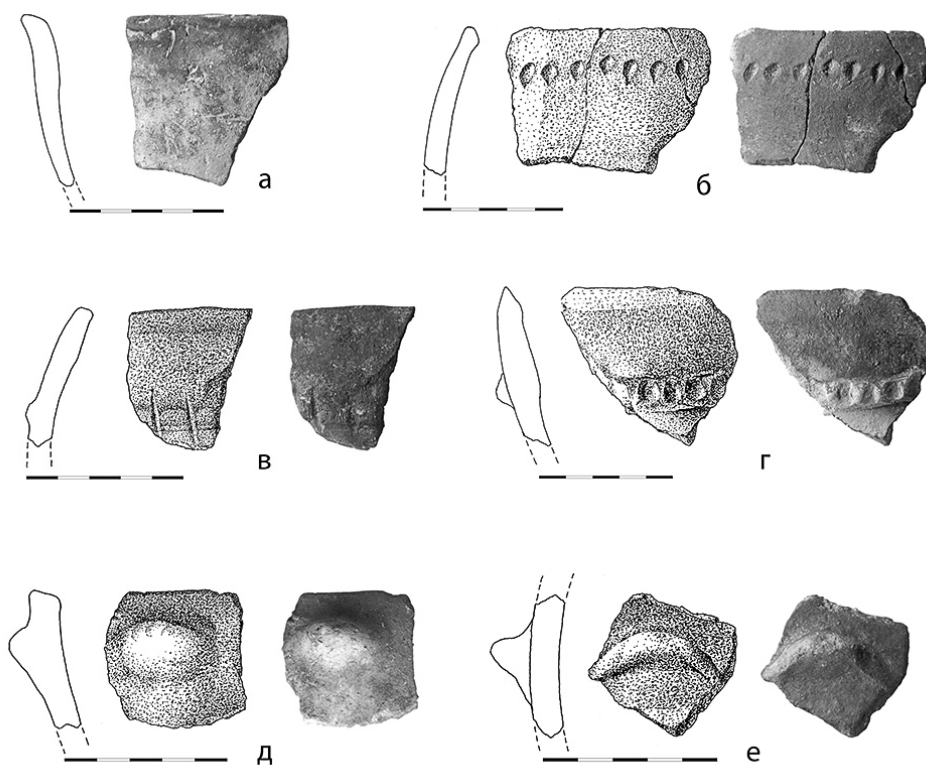

Обр. 5. Керамика от късната бронзова епоха, намерена: а/ югозападно от помещение № 1 на жилището; б и в/ в южния двор на базиликата; г/ западно от централния вход на базиликата; д/ в помещение № 5 на жилището; е/ северно от базиликата. (Сн. Д. Дамянов, рис. Ив. Пеев)

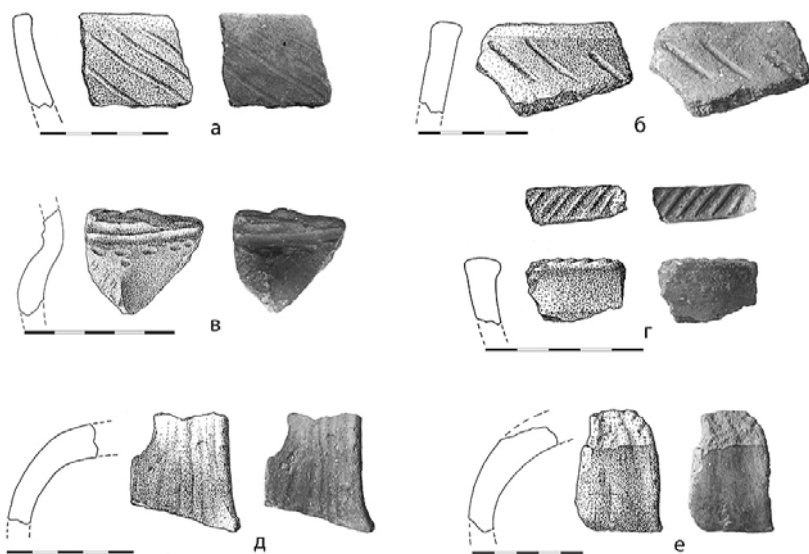
Керамиката от желязната епоха преобладава количествено спрямо тази от предшестващите епохи. Тя също е силно фрагментирана и не може да бъде възстановен цял съд, но фрагментите са от петдесет съда и представят почти цялата трапезна и кухненска керамика на епохата (**Обр. 6, 7, 8 и 9**).¹⁰ Максималната ù

¹⁰ **Антонова, В., Н. Попов.** Нови данни за ранния халщат в Североизточна България (Археологически разкопки на Шуменската крепост). В: Thracia, 1984, 6, 175, Т. 4; **Гиздова, Н.** Гальштатская керамика крепости Цепины. – В: Thracia, 1974, 3, 123, Рис. 10; **Čičikova, M.** Nouvelles données sur la culture thrace de l'époque du Hallstatt en Bulgarie du sud. – In: Thracia, 1, 83, Fig. 4; **Kăncev, M.** Matériaux du site préhistorique de l'âge du bronze récent et du Hallstatt ancien près d'Asenovce depart. De Sliven. – In: Thracia, 1974, 3, 65-85.

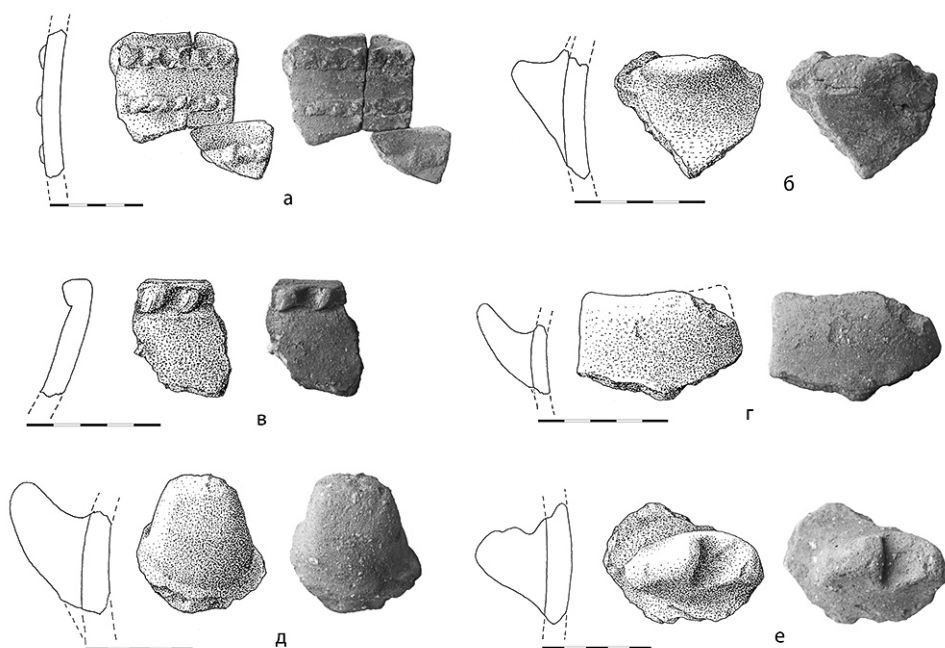
концентрация е около двора между жилището на север и базиликата на юг.

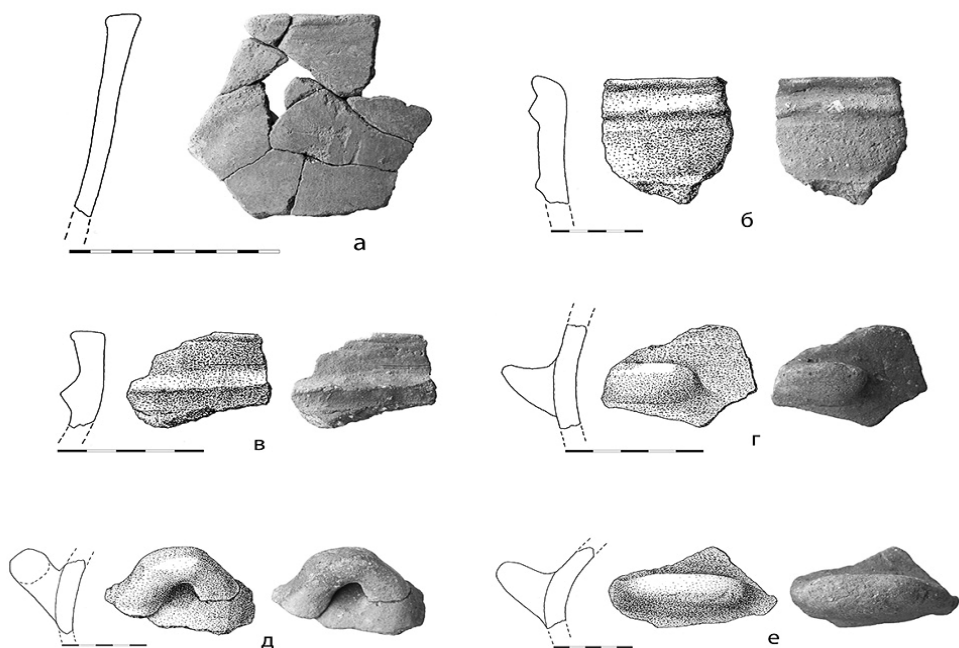
Обр. 6. Ранножелязна керамика от: а/ наоса на базиликата; б и г/ кухнята (пом. № 2); в и д/ избата (пом. № 3); е/ двора на жилището (пом. № 5). (Сн. Д. Дамянов, рис. Ив. Пеев)

Обр. 7. Ранножелязна керамика от: а и в/ кухнята (пом. № 2); б/ вътрешния двор (пом. № 4); г/ избата (пом. № 3); д/ външната пейц (№ 7); е/ западния двор на жилището. (Сн. Д. Дамянов, рис. Ив. Пеев)

Обр. 8. Ранножелязна керамика от: а и г/ кухнята (пом. № 2); б и д/ вътрешния двор на жилището (пом. № 4); в/ североизточно от апсидата; е/ избата (пом. № 3). (Сн. Д. Дамянов, рис. Ив. Пеев)

Обр. 9. Керамика от късната желязна епоха (V-I в. пр.Хр.), намерена: а и в/ в избата (пом. № 3); б/ при външното лице на източната стена на жилището; г/ североизточно от базиликата; д/ в двора между базиликата и жилището; е/ в кухнята на жилището (пом. № 2). (Сн. Д. Дамянов, рис. Ив. Пеев)

Дворът има западна стена, широка 0,90-1,05 м. (**Обр. 2 и 10**) Следи от зид с такава дебелина са открити в наоса на храма, южно от параклиса, но археологическата ситуация не позволява конкретното им тълкуване (**Обр.2**). Западната стена е изградена от големи камъни без спойка. Тя е съхранена до височина 0,50 м в северната ѝ част, където има запазен праг на вход, широк 1,40 м. Съдейки по намерената керамика, тя вероятно съществува през периода от втората фаза на ранната желязна епоха до завладяването на Родопите от Римската империя. През това време вероятно в м. Могилата на Смолян съществува постоянно селище, чийто център е бил избран за светилище, а теменосът му е бил ограден със зид (**Обр. 10**).

Обр.10. Основата на западния зид на двора между храма и жилището, изглед от север. (Сн.Д.Дамянов)

През периода I-V в., след присъединяването на Родопите към Римската империя, на това място е изграден култов комплекс, състоящ се от светска сграда на север (помещения № 1, 2, 3, 4) и култова – на юг (**Обр.2**). В подкрепа на това свидетелстват както голямото количество фина трапезна (силно фрагментирана) керамика¹¹, така и намерените в района на комплекса монети на град Филипи, сечени по времето на император Гай Октавиан Август (27 г. пр.Хр.-14 г. сл.Хр.) – 2 броя, на императорите Гай Деций Траян (249-251 г.), Флавий Юлий Констанций II (361-363 г.) и Флавий Клавдий Юлиан II (361-363 г.).¹²

Култовата сграда е имала две помещения – правоъгълно на север и квадратно на юг, наследени съответно от северното преддверие и наоса. Връзката между тях се е осъществявала чрез два входа, които при строежа на базиликата са зазидани (**Обр.2**). Подът

¹¹ Керамиката от тракоримския период (I-IV в.) е най-многобройна, затова тя ще бъде представена в бъдеща публикация.

¹² **Бояджиев, Н.** Монети от разкопките на манастирски комплекс в местността Могилата, гр. Смолян. – Родопи, 2009, 5/6, 25-27.

на южното помещение е на 0,50 м под този на църквата. Той е бил настлан с каменни плочи, от които на място е разкрита само една (1,00/0,60/0,10 м), при зазидания източен вход (**Обр.11**).¹³

Обр.11. Риолитна правоъгълна плоча от подовото покритие на по-ранната култова сграда, открита на място в наоса, пред зазидания североизточен вход: изглед от юг – вляво; изглед от изток – вдясно. (Сн. Д. Дамянов)

Християнският храм представлява трикорабна базиликална църква с тристенна апсида и северно помещение към нея. Тя е дълга 19,50 м. Ширината ѝ варира от 12 м при източната стена до 12,50 м – при западната, а заедно със северното помещение тя достига 17,15 м. Дебелината на стените е 0,65-0,70 м. Градежът е двулицев, изпълнен с ломен камък и калова спойка (**Обр.2 и 12**). Останки от варова мазилка в притвора свидетелстват за измазването на стените.

Наосът на базиликата е с вътрешни размери на молитвената зала 11,60-12,05 м дължина и 10,60 м ширина. Тези негови размери, с приблизително съотношение 1:1, причисляват храма към групата със скъсен наос.¹⁴ Апсидата затваря пространство с полукръгъл план (радиус 2,20 м). Тя е изместена на север от надлъжната ос на базиликата, вследствие на което ширината на корабите от север на юг е 2,70 м, 4,40 м и 3,55 м. Главният вход на наоса (западният), е троен

¹³ При разкопките си в наоса на базиликата през 1935 г. П. Маринов съобщава, че е достигнал и разчистил разбития плочник на църквата. Той обаче не е разкрил единствената запазена плоча от пода на сградата, предшестваща базиликата, тъй като тя се намира по-дълбоко.

¹⁴ **Чанева-Дечевска, Н.** Ранно-християнската архитектура в България – IV-VI в., 1999, 59.

(1,20 м, 2,95 м и 1,20 м), разделен от зидани стълбове. Два са входовете от северното помещение в главната зала. Те са с ширина 0,90 м източния и 0,80 м западния. И двата северни входа са били зазидани. Последният вход е на южната стена. Той е широк 1,10 м и е разположен в югоизточния ъгъл на наоса. Подът не е запазен. П. Маринов съобщава, че той е бил от каменни плочи, но разбит от иманяри и заедно с другите обработени камъни от църквата изнесен за строеж на теке.

Нартексът (притворът) на храма е дълъг 10,65-11,05 м и широк 3,40 м. Той е едноделен и като проходно помещение разполага с главен западен вход, широк 2,50 м, разкрит зазидан. Освен споменатия вече троен вход към наоса, той има също вход от северното помещение, широк 1,40 м и от двора на юг, широк 1,80 м (*Обр. 13*).

*Обр. 12. Изглед от изток на базиликата и вградения в нея параклис „Св. Петка”.
(Сн. Вл. Киряков)*

Обр. 13. Изглед от изток на нартекса на базиликата – етап на проучване.
(Сн. Вл. Киряков)

Северното помещение на базиликата се разкрива в субструкция, а част от неговата северна стена напълно липсва. Източната и западната му стени имат конструктивна връзка съответно с наоса на изток и нартекса на запад (**Обр.2**).

В западната половина на двора – южно от базиликата, са разкрити части от основите на две помещения (**Обр.2**). В източното (№ 8), са открити стопилки от стъкло с тъмно- и светлозелен цвят и глинена мазилка от пещ. Вероятно манастирският комплекс е притежавал собствена стъкларска работилница.

Вземайки под внимание малката дебелина на стените на храма, както и техниката им на изграждане, логичен е изводът, че той е бил сравнително нисък, с лека, дървена конструкция на покрива, типична за елинистическите храмове, строени в периода V-VI в. Тя вероятно е била двускатна, обща за трите кораба, т.е. псевдобазиликална.¹⁵ С тристенната апсида и почти квадратния си наос базиликата в Смолян има прилика с базиликата “Св. Йоан Студит” в Константинопол, Старата Митрополия в Несебър и базиликата в м. Юрта, Хисаря.¹⁶ В конкретния случай обаче, пропорцията 1:1 е по-скоро резултат от

¹⁵ Пак там, 126-128.

¹⁶ **Бобчев, С.** История на архитектурата през средните векове, 1973, 25, Обр. 43; **Чанева-Дечевска.** Цит. съч., 230; **Маджаров, М.** Новооткрита базилика в околностите на гр. Хисаря. – В: Известия на музеите от Южна България, 1981, 7, 640.

наследени основи на по-ранна сграда, отколкото търсено архитектурно решение. Откритите фрагменти от двупластова (едрозърнеста и фина) мазилка от бяла вар свидетелстват за измазването на наоса, нартекса и западното помещение на северното преддверие.

Следи от изписване на стените с тъмnochервена боя има само по мазилката от наоса. Зонирането на фрагменти от плоско прозоречно стъкло при основите на базиликата показва, че естественото ѝ осветление се е осъществявало от поне три прозореца на източната ѝ фасада – по един за всеки кораб и от един централен на западната – за нартекса.

Появата на тристенната апсида в храмовото строителство на Балканския полуостров се отнася към втората половина на V – началото на VI в.¹⁷ Необходимостта от здрава основа за изграждането ѝ принуждава строителите да я изместят с около 0,45 м на север от оста на храма. Пристрояването на притвора и западната половина от северното преддверие прави очевидни “грешките”, заложили умишлено или допуснати неволно при изграждането на старата сграда: ширината на базиликата от изток на запад се увеличава от 12 м на 12,50 м; срещуположните страни не са успоредни, а съседните не сключват прав ъгъл.

Северно от базиликата в м. Могилата бе разкрита жилищна сграда, обслужваща християнския храм (**Обр. 2 и 14**). Тя е дълга 20 м и широка 15,40 м. Площта ѝ е 310 кв.м и се състои от пет помещения. Югозападното (№ 1) функционира като проходно. Северозападното помещение (№ 2, дълго 8,80 м и широко 4,80 м), е с долепена до външното лице на северната му стена готварска пещ (№ 6), която го характеризира като кухня (магерница). Пещта има приблизително подковообразна форма и камера с ширина 3 м и дълбочина 2 м. Основата ѝ е иззидана с ломен камък и калов разтвор. Пълнежът под камерата е от дребни камъни, розово-червен хоросан и фрагменти от дебелостенна керамика (долиуми). Върху него са залепени дебели огнеупорни тухли (280x270x45 мм), част от които при ремонт на горивната камера са заменени с по-тънки. Те имат трапецовидна форма (270x260x25 мм). При последния ремонт върху повредените тухли е положена глинена замазка, дебела 40-50 мм.

---

¹⁷ Чанева-Дечевска, Н. Цит. съч., 69; Радославова, Г., Г. Дзанев. Археологически проучвания в Абритуз през 2006 г. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София 2007, 373, Обр. 1.

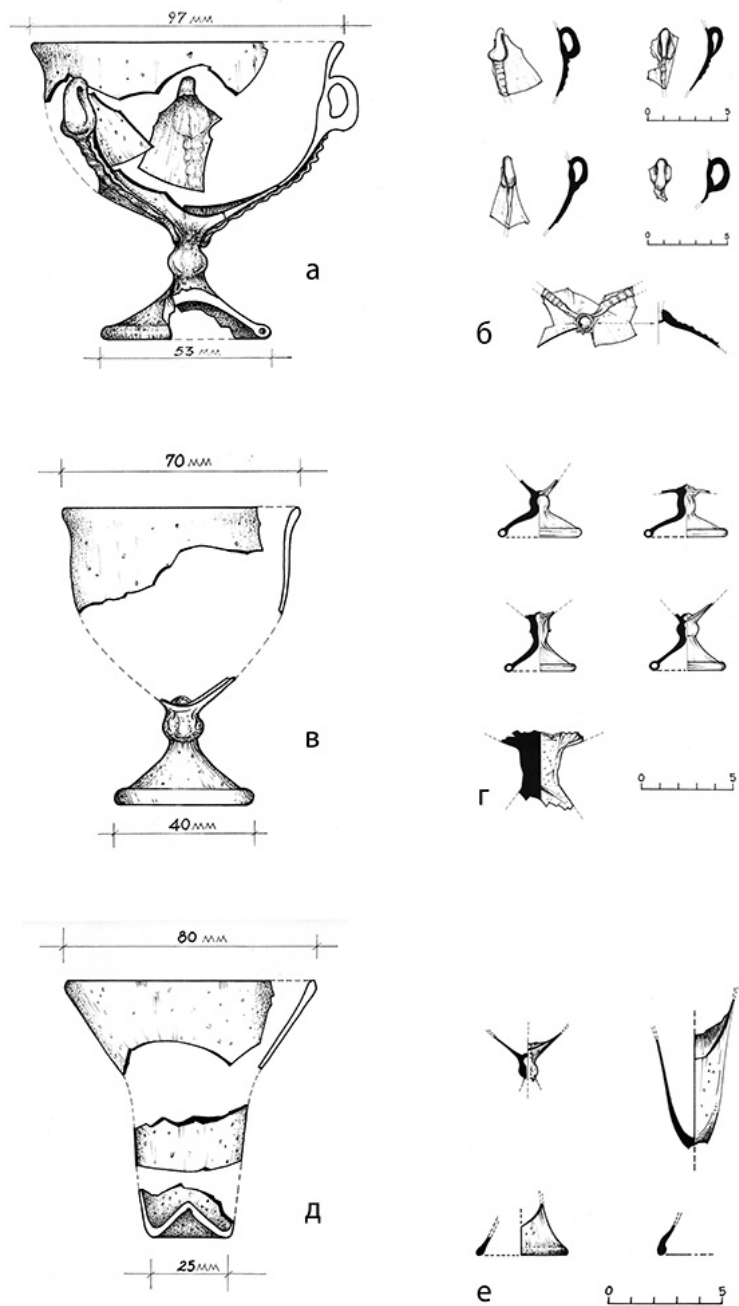
*Обр. 14. Жилищната сграда северно от базиликата, изглед от югоизток.
(Сн. Д. Дамянов)*

Североизточното помещение (№ 3) е с вход откъм кухнята. В него, близо до стените му, са разкрити пет долиума, заровени до 2/3 от височината им в пода от трамбована пръст. Около тях са открити фрагменти от стъклени чаши и кандила, идентични с тези, намерени в и около базиликата (*Обр.15*).¹⁸ Находките го определят като склад или изба с размери 8,75x3,80 м. Източното помещение (№ 4) е дълго 8,75 и широко 7,30 м. Достъпът до него е през помещение № 1. Имайки предвид формата и размерите му, вероятно е представлявало вътрешен двор. Помещение № 5 е пристройка, долепена до жилището. Вероятно е изпълнявало стопански функции. Втората пещ (№ 7) е долепена до външната страна на западната стена на жилището. Тя има приблизително квадратна основа (4x3,50 м). Изсидана е с камък и калов разтвор. Пълнежът под горивната ѝ камера е от дребни камъни, розов хоросан и фрагментирана дебелостенна керамика. Върху него е нанесена замазка от глина, подобна на тази от последния ремонт на северната пещ. Камерата на

---

¹⁸ Дамянов, Д. Ранновизантийско стъкло от манастирски комплекс в Смолян – Средни Родопи. – В: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София 2009, 115-128.

западната пещ (№ 7) е кръгла, с диаметър 2 м и отвор на юг, съдейки по наличието на пепел в пръста при лицето на южната ѝ стена.

Обр.15. Фрагменти от стъклени чаши и кандила от манастирския комплекс: а/ ритуална чаша с три дръжки и столче; б/ детайли от чаши с по три дръжки; в/ чаша със столче; г/ столчета на различни по големина чаши; д/ чаша за кандило (лампада); е/ столчета и дъна на чаши и кандила. (Рис. Т. Капитанов)

Строителните материали, използвани при градежа на жилищната сграда, са ломен, обработен камък и калов разтвор. Планът ѝ предполага наличието на втори етаж над помещения № 1, 2 и 3 (*Обр.2*), като достъпът до него вероятно се е осъществявал откъм вътрешния двор (№ 4) по дървени стълби.

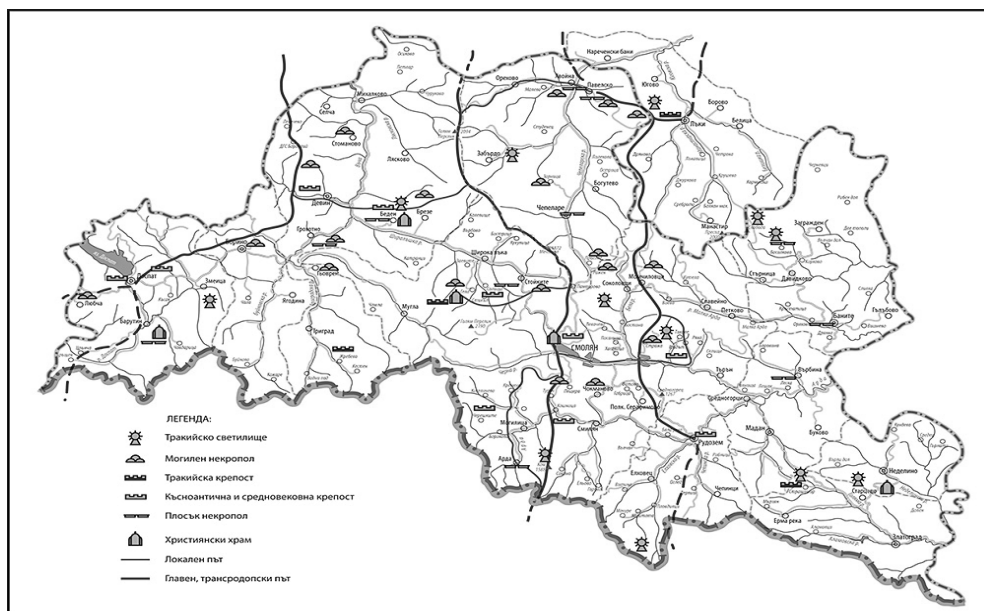
В съществуването на Смолянската базилика се установяват два периода: I-ви – от втората половина на V в. до края на VI в. и II-ри – от края на IX в. до XIV в. През първия период достъпът до молитвената зала в храма се осъществява по два пътя. Единият е през централния, западен вход на нартекса – при тържествени случаи, а другият, ползван ежедневно – през южния му вход. Северното помещение вероятно функционира като баптистерий, но археологическото му проучване не дава категорични доказателства за това. След разрушаването на базиликата през втората половина на VI в., тя е изградена отново в края на IX в., но централният ѝ вход от запад е зазидан и потокът от богомолци е пренасочен посредством оградена със зид алея към южния вход на нартекса (*Обр.2*).

Съществуването на манастирския комплекс съвпада с първия период от функционирането на храма. Тогава жилищната сграда достига пълния си капацитет. Ремонтирана е северната (№ 6) и е построена западната пещ (№ 7). Изградени са пристройката (№ 5) към жилището и работилницата за производство на прозоречно стъкло (№ 8) в южния двор на базиликата. Западната стена от двора на комплекса е свързана със северозападния ъгъл на храма (*Обр.2 и 16*).

Обр. 16. Основата на стената, свързваща северозападния ъгъл на базиликата със западния зид на двора между храма и жилището. (Сн. Д. Дамянов)

Археологическите разкопки не дават информация за опожаряване или разрушаване на манастира. Откритите *in situ* долиуми в избата (№ 3) на жилището, липсата на пласт пепел и разпръснатите върху пода монети (фолиси) на императорите Анастасий I (491-518г.) и Юстиниан I (527-565г.) свидетелстват, че манастирът е напуснат през втората половина на VI в. Вероятно причината за това е едно или поредно нашествие на славяни на територията на Византийската империя, при което те проникват в Средните Родопи и превземат юстиниановите кастели при Смолян в м. Турлука и при с. Кошница върху Проходна пещера, които охранявали един от трансродопските пътища, свързващи Военния/Диагонален път (*Via Militaris*) в Тракийската низина с Егнациевия път (*Via Egnatia*) по Беломорското крайбрежие.¹⁹

Обр. 17. Археологически обекти на територията на област Смолян.
(Изработил Ат. Киряков)

¹⁹ **Дамянов, Д.** Археологически проучвания на територията на община Смолян. – В: *Rhodorica*, 2007, 1, 99-136; **Д. Дамянов.** Среднородопските крепости. Смолянската крепост в местността Турлука. – Известия на Регионален исторически музей – Смолян, 2011, 1, 7-43.

Манастирският комплекс в Смолян е пореден пример за пространствено-времеви континуитет на „святото място”.²⁰ Аналогичен е случаят с тракийското светилище и построената върху него ранновизантийска базилика в гр. Мелник, обл. Благоевград. Макар и не унаследени от стените на християнския храм, тук размерите и плана на култовата сграда са много близки.²¹ Подобна е и ситуацията при базиликите в с. Гела, община Смолян²² и с. Барутин, община Доспат²³ (**Обр.17**). Централното местоположение на комплекса и липсата на некропол непосредствено до него показват, че наследяваното култово място е представлявало свещения център (Axis Mundi), около който се е организирано пространствено (от късната бронзова до средновековната епоха) селището в м. Могилата край Смолян.

---

²⁰ **Харбова, М.** Три религии, три храма – една земя, наричана българска. София 1999, 6.

²¹ **Нешева, В.** Тракийско светилище под базиликата „Св. Никола” в Мелник. – Археология, 2002, 1, 52, Обр. 4

²² **Ваклинова, М.** Култовият център при Гела. – В: Rhodopica, 2002, 1-2, 167.

²³ **Дамянов, Н.** Ранновизантийска базилика при с. Барутин, Смолянски окръг. – В: Археологически открития и разкопки през 1987, 1988, 188.

**Хипотеза за локализацията на Securisca
(пътна станция и военен лагер на Крайдунавския път) –
под крепостта на Змийската канара, между с. Драгаш
войвода и Никопол**

Владимир Беков

**Hypothesis for the localization of Securisca
(Station and military camp on Danube Road) – under the
fortress between village of Dragash voivoda and Nikopol – in
the place called Snake Rock**

Vladimir Bekov

Abstract: *The article presents new epigraphic and numismatic data for Securisca (castle and station on Danube Road) under the place called Snake Rock. This height called Snake Rock is fortified with massive stone walls in the period after the mid-third century to the time of Constantine the Great (306-337), which is clear from the construction ceramic and numismatic material. Whole area from here to Dimum (Belene) is an important defense point in the middle of the Lower Danube limes. Here are auxiliary troops and cohorts of Legion I Italica. They were built and wintering ships. Here is constructed aqueduct, whose sources are also around village of Dragash voivoda. I think the location of the road station and castle – Securisca is here. This location is the most accurate according to the sources.*

Река Дунав винаги е била Нишката на живота за земите, които тихите и води докосват. Особено красив е десният и бряг между градовете Белене и Никопол (*Обр. 1 и 2*). Неслучайно, осеяното с по-големи и по-малки острови корито е със статут на Природен парк – „Персина”. Това късо разстояние от около петнайсетина километра е наситено с безбройни свидетелства за миналото. Палеолитът (Старокаменната) и Неолитът (новокаменната епоха) са завещали купища обработен кремък, които на места дори образуват малки могили. Енеолитът (меднокаменната епоха) е оставил да почиват спокойно чедата му, завити от водите на реката, прилегнали в ембрионална поза (хокер) на чакълестото дъно край брега. Бронзовата епоха е разпръснала съдове с високи дръжки, урни и чаши, съпроводили

хората от новия век в откъдното. От „бронзообработващите“ жители е останал само лек черен пласт по стените на урните. В българските земи вече от хилядолетие било познато металообработването и същите тези хора са оставили своите съкровища да пътуват през вековете и да получат нова слава днес – новооткритото Свищовско съкровище, митичното Вълчитрънско... Колко актуално звучат думите на краевода Бохачек, написал първата история на град Никопол през 1937г. – *„Тая история иска много проучвания, средства, разкопки и пр. И най-важното – едно по-спокойно време за грамадния исторически материал, който крият всеки камък и всяка стъпка в тоя потънал в тишина и забрава град.“*¹

Целта на настоящата публикация е да бъдат представени нови данни и да се интерпретират старите за слабо проучения участък от Римския лимес между Белене и Никопол. Фокосът на изследването е т.нар. Никополско кале на Змийската канара, влизащо в по-голям комплекс, и идентифицирането му като Securisca (Секуриска). Противоречията в античните извори, пътеводители и карти прави сигурното локализиране трудна задача. Авторите, работили по този въпрос, също не са единодушни. За тази крепост не се споменава нищо в съчинението на Бохачек, според което някъде в района на Змийската канара трябва да се намира римската пътна станция с кастел – Секуриска. Д. Митова-Джонова² я поставя в непосредствена близост до с. Бяла вода – *„Едно от тези антични селища при с. Бяла вода по всяка вероятност е била античната крайпътна станция Секуриска. Това наше предположение почива не само на проучванията на мястото. То се потвърждава и от античните извори. Според Табула Певтингериана Секуриска се намира на XIII мили от Димум, а според пътеводителя на император Антонин – на XII мили. Изчислено в километри тези две разстояния се равняват на 12 км. На запад Секуриска е ориентирана от Табула Певтингериана по Анасамус (Асамус) и е локализирана XVII мили източно от него, а от пътеводителя на император Антонин – по Утус, на XIV мили източно от крепостта. Посочените разстояния в мили, както се вижда, са твърде противоречиви. Безспорен е фактът, че Секуриска се е намирала на изток от Анасамус (Асамус) и Утус и на запад от Димум. Останалите извори също свързват Секуриска с Анасамус (Асамус) и Димум. Римският път, който минава през античните селища под с. Бяла вода, големият късноантичен кастел в непосредствена близост до*

---

¹ Бохачек, Ал. Йосифов. Град Никопол през вековете. София, 1937, 12.

² Митова-Джонова, Д. Археологически паметници в Плевенски окръг. София, 1979, 36-37.

тях, както и липсата на друго голямо антично селище³ на римския път между Анасамус (Асамус) и Димум, налагат това предположение”. Проф. Велизар Велков поставя Секуриска до с. Черквица⁴, където „даже в самия край на VI в. са строени някакви по-големи лодки, необходими при организирането на конкретно преминаване на военни части в територията северно от Дунав”⁵. От своя страна Аг. Томас смята, след детайлен анализ на изворите и литературата по темата⁶, че въпросът за местоположението на Секуриска е все още открит. Тя я поставя или край с. Бяла вода, или в Никопол, като отворен vicus (селище)⁷. Има и предположения, че местоположението на Секуриска е именно на и около Змийската канара⁸, което изглежда и най-подходящо за споменатата от В. Велков корабостроителница. Тук в дунавския ръкав между о-в Градина и пътната станция са намирани и необикновено големи клинци (около 30 см), които може да са използвани за строежа на римски плавателни съдове. Най-новото и пълно изследване на Никопол и неговия хинтерланд е едноименната статия на Теодора Ковачева⁹. Акцентът е върху самия Никополис (дн. Никопол), Асамус (западно от с. Черквица) и „Осъмско кале” (над устието на р. Осъм) за Никополското кале на Змийската канара – укрепление в месността „Бялата канара”, е отделен един абзац поради слабата проученост. За Секуриска не се казва нищо, защото вероятно Т. Ковачева приема локализирането и в землището на с. Бяла вода.

Участъкът (между Никопол и Белене) се явява център на военната отговорност на Мизийския флот през I в., чийто обхват е от Сингидунум до вливането на р. Дунав в Черно море (1170 км)¹⁰. В района има изкуствено прокопани канали (гърла), които достигат до трасето на

---

³ Такова селище има на Крайдунавския път под Змийската канара и то се пада точно в средата между Утус и Димум, освен това с. Бяла вода е твърде близо до Димум – 3 км. В северната част на с. Драгаш войвода има античен некропол (I-III в.). Вж. Митова-Джонова, Д. Цит. съч. 35.

⁴ Всъщност на това място е локализиран Асамус, вж. Ковачева, Теодора. Никопол и неговия хинтерланд. В: Римски и ранновизантийски селища в България. Том 3. София, 2008, 14-16.

⁵ Велков, В. Корабоплаването по Дунав през античността. В: Фар, Научен алманах 85. Варна, 1985, 52-55.

⁶ Tomas, Ag. Inter Moesos et Thraces. A Contribution to the Studies on the Rural Hinterland of Novae (Lower Moesia) In: Archeologia LVIII, 2007, Warsaw, 2009, 42-45.

⁷ Ibidem, 42.

⁸ Конаклиев, А. В: <http://www.bulgariancastles.com>.

⁹ Ковачева, Т. Цит. съч. 9-23.

¹⁰ Торбатов, С. Гарнизонът на Сексагинта Приста. В: Известия на Регионален исторически музей - Русе, кн. XV. Русе, 2012, 115-116.

Крайдунавския път. Около тях изобилстват материали от античността (основно от I–V в.). Възможността на това място да има голяма флотска база се подкрепя и от излязлото на сушата, при пресъхването на р. Дунава през 2011 г., римско пристанище при Димум (Белене)¹¹. Според Румен Иванов, районът на флотската базата е по-голям – Секуриска – Димум – Квинтадимум (разположен на 6 км. източно от Белене) и е използван за по-дълъг престой на корабите през зимните месеци¹². Димум е митническа станция за събиране на Илирийски порториум¹³.

Строителната керамика, нумизматичните и епиграфски данни дават нова информация и датировка за описаната от Митова-Джонова твърдина и нейната околност. Новата информация доказва, че крайпътната станция Секуриска е именно в подножието на кастела. *„Късноантична крепост – Никополско кале на Змийската канара, на 6 км¹⁴ източно от Никопол и на около 0,5 км южно от р. Дунав. На естествено защитен терен, обособено като островърха могила възвишение, от най-северната част на Никополските височини, се намират материали от голяма късноантична крепост. Крепостта е заемала 20 дка. Днес иманярски изкопи са разкрили стени, изградени от ломен камък с хоросанова спойка, изсечени в скалния масив помещения със стълби – може би водохранилища, или уземни етажи на бойни кули, вкопани в земята приземни етажи на битови сгради, ситуирани в скалния скат на възвишението. Над терена – изобилие от строителна и битова антична керамика¹⁵.*

Изградена през късната античност, когато единственият познат град в близост е античният Никополис, тя сигурно е получила и неговото име, запазено и днес в наименованието и – Никополско кале. Връзката между Никополското кале и Никопол в ново време е съвсем прекъсната и трудно бихме обяснили това наименование на крепостта при сегашното поселищно състояние, но до неотдавна тук минавал пътя от Никопол за Белене¹⁶.

Нумизматичните данни подкрепят новата локализация на Секуриска. По данни на колекционери, притежаващи монети от

---

¹¹ Пак там, 115-116.

¹² **Иванов, Р.** Римската войска в Мизия и Тракия. В: Археология на българските земи, Том 1. София, 2004, 118.

¹³ **Тачева, М.** Римските провинции Долна Мизия и Тракия (I – III в.) В: Археология на българските земи, Том 1. София, 2004, 58.

¹⁴ Разстоянието всъщност е 4 км.

¹⁵ Кастелът е заграден с крепостна стена и кули само от изток и юг, останалите посоки са естествено защитени.

¹⁶ **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч. 52.

Никополското кале – най-ранните монети, откривани там, са на император Август (27 г.пр.н.е. – 14 г.), а последните - на император Теодосий II (408-450 г.). Най-масово откриваните са от император Клавдий Готски (268-270 г.) до Теодосий II (408-450 г.). Най-естественият ход на застрояване според теренните обходи, историческите, нумизматичните и епиграфските сведения е, че през I в. е възникнала пътна станция и землено-дървено укрепление (Секуриска) в равнината и около рекичката западно от крепостта (**Обр.5**), което с времето се превръща в каменен лагер на помощна част от Първи Италийски легион. През размирните години на III в. се търси още по-голяма сигурност в укреплението, известно ни сега на Змийската канара. По последните монети си личат следи от пожар и дори някои от тях са слепени. Това опожаряване може да се свърже с похода на Атила и битката при близката крепост Утус през 447 г. Срещу Змийската канара се образува удобен залив (**Обр.1 и 2**), който може да е използван за пристан на римските кораби още от зората на нашествието им по р. Дунав. На това място са откривани римски републикански денари. Този удобен залив се явява естествен западен завършек на системата от канали, спомената по-горе и разположена между Димум и разглеждания залив. Близко до тези канали, вероятно служили като флотска база, са ми известни две находки от над 800 бр. (общо) тетрадрахми на Тасос и Първа македонска област под римска власт (втората половина на II в.пр.н.е.), открити през 30-те години на XX в. и изцяло разпилени. Друга находка от тук, укрита в близост до Крайдунавския път, е съставена от сребърни антониниани (около 150 бр.) от Каракала (198-217 г.) до Траян Деций (249-251 г.). Заровена е от бягащото население, преследвано от готите след разгрома на римляните при Абритус през 251 г. Това нашествие, което явно е засегнало и Секуриска разположена в равнинна зона, навярно е провокирало укрепването на Змийската канара и превръщането и в мощна крепост на Първи Италийски легион. Доказателство за това са трите вида печата, оставени от този легион върху строителната керамика в кулите и стените на крепостта, които ще бъдат разгледани подробно по-долу.

Още в предклавдиево време в региона между Секуриска и Асамус е дислоцирана помощната военна част *Ala I Bosporanorum milliaria*¹⁷. От „Споискъ на служебните рангове (*Notitia Dignitatum*), Изток“ научаваме, че *„Под разпореждането на знатния дукс на Втора Мизия: били отряд конници щитоносци в Секуриска... Легионите от крайбрежните войски: Префект на Първи Италийски легион в Нове, префект на брега, заема от Пета кохорта на Първи Италийски легион, горен участък в Нове, префект на брега заема от Пета*

---

¹⁷ Иванов, Р.(2004). Цит. съч. 114.

кохорта на Първи Италийски легион, долен участък в Сексагинтаприста...“ Текстът се отнася за времето на Константин Велики (306–337 г.)¹⁸. Във всяка от тези две секции (горен и долен участък) е имало по пет кохорти от по 300 души, което се потвърждава от печатите на Първи Италийски легион, класифицирани от Т. Сърновски, от Нове – L[egionis] P[rimae] I[talicae] FI[gulina] CO(ho)R(tes)V(quinquae)¹⁹. От същата група са и печатите от Змийската канара. Текстът, който четем в негатив върху непубликуваната строителната керамика от крепостта на Змийската канара (Секуриска), е – LEPIFICVORTV (**Обр. 6, 7 и 8**). Почти точен аналог има в печатите от Нове, датирани от Т. Сърновски в периода 316–317 г. Той разделя печатите с подобен надпис на пет основни типа, от които първият и почти съвпадащ с публикуваните тук е – LEPIFIGVCRTV, LEPIFIGVCHRTV²⁰. Според мен, строителна керамика от крепостта на Змийската канара трябва да се свърже с най-западните владения на Петте кохорти от горната част (pedaturae superioris във Notitia Dignitatum) на Първи Италийски легиони. Разчита се като: 1. LE(gionis) P(rimae) I(talicae) FI(gulina) CV(h) ORT(es) V(quinquae), което се превежда – Първи Италийски легион тухларница на Петте кохорти (от горния участък) или 2. LE (gionis) P (rimae) I(talicae) FICV(lina) ORTV(s), с превод – Първи Италийски легион тухларница на (кастела) Ортус? Смятам, че първото разчитане на Т. Сърновски е по-вероятно, защото керамика с подобен текст е открита в няколко укрепления от граничната зона, защитавана от Първи Италийски легион²¹, а името на кастела е останало Секуриска. Второто разчитане е моя хипотеза за различно име на крепостта на Змийската канара, която може и да не е приела името Секуриска, а ORTUS (Ортус)? Това име не е засвидетелствано в нити един извор. Времето на укрепване на крепостта е след средата на III в. (по нумизматични данни), което отговаря на четвъртия период на поставяне на печати върху тухли и керемиди²², в който се посочва и името на лагера. Тухлите и керемидите с легионерски печат са често срещани в крепостта и преизползвани в близкото село Драгаш войвода. В същото землище се намират и преизползвани тухли с текст LVMOES – L(egio) V M(acedonica) OES(censium), които безспорно принадлежат на colonia Ulpia

¹⁸ **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дорусторум от Август до Маврикий. София, 1999, 121.

¹⁹ Пак там, 124.

²⁰ Пак там, 127–128.

²¹ Пак там.

²² **Иванов, Р.** (1983). Печати на легиони върху строителна керамика по Долнодунавския лимес. В: Векове, 5. София, 1983, 66–70.

Oescensium, разположена в близост до с. Гиген и квартирувалия там V Македонски легион, но такива са ми известни само две, срещу десетки с първия текст. Начинът на изписване е в негатив. Буквите са изпъкнали в шампован правоъгълник с размери 20 на 5 см. От размерите на тухлите е ясна само дебелината ≈ 8 см, защото всички изследвани са фрагментирани. До този момент в научната литература са публикувани две тухли с легионерски печати от тази крепост и една вероятно преизползвана от тук в средновековния Никопол. Текстът върху първата е разчетен, според мен, неправилно като LE(gionis)IIT(alicae)[cohortis]VN(ovae)²³ (**Обр.12**) и би следвало да се чете – LEG(ionis)IITA(likae). Втората от Никопол е с текст LE(gionis)P(rimae)I(talicae)FI(gulina)COH(ortis)²⁴. Третата е и най-добре запазена в негатив и според мен гласи LE(gionis)P(rimae)I(talicae)FIG(ulina)OR(tus?) (**Обр.13**), разчетен като LE(gionis)P(rimae)I(talicae)FI(figulina)CO(ho)R(tis)²⁵, въпреки че G се чете ясно. По-грубата изработка от местна жълта до червена глина и изписването на буквите говорят за датировка (III–IV в.) и при първия печат – LEG(ionis)IITA(likae), каквито са произвеждани в Нове от I в. И трите вида печати с P(rima) вместо I откриват точните си паралели в публикуваните такива от Нове и Т. Сърновски ги датира между 316–339 г.²⁶ Тази датировка се потвърждава и от нумизматичния материал от Змийската канара.

Възможен превод на горе предложеното име ORTUS? е извор, какъвто има и днес в дерето западно от крепостта (**Обр.2, 9**). Около него е възникнало първото римско селище и землено-дървено укрепление (**Обр.2, 9**). В землището на с. Драгаш войвода е разкрит римски водопровод и водосборни съоръжения²⁷. Тези съоръжения са част от акведукт, който е снабдявал Димум с прясна изворна вода, чийто водосбор е посочената от Митова-Джонова водопроводна система²⁸. Според теренните обходи трасето му е следвало Крайдунавския път (от северната му страна), като началото му е съобразено с терена и се намира между кастела на Змийската канара и р. Дунав. Този акведукт е снабдявал вероятно и Секуриска. За един от изворите и горското насаждение, гарантиращо дебита му – възстановени в периода 211–217 г. от двама братя – Arius Coryphus и Arius Diogenianus (първият е

²³ Ковачева, цит. съч. 19.

²⁴ Пак там, 19.

²⁵ Пак там, 18.

²⁶ Иванов, Р. (1999). Цит. съч. 127–128.

²⁷ Митова-Джонова, Д. Цит. съч. 45.

²⁸ Tomas, Ag. Connecting to Public Water: The Rural Landscape and Water Supply of Lower Moesia. In – Archaeologia Bulgarica, vol. XV, Sofia, 2011, 61.

примипил на Първи Италийски легион Antoninianaе), научаваме от посветителен надпис на Диана Августа за здравето на император Каракала (211–217 г.)²⁹:

Dianae Aug (ustae) pr[o]
[s]alute M (arci) Aurel[i]
[A]ntonini Pii Aug (usti)
Arius Coryphus p (rimus) p (ilus) leg (ionis) I Ital (icae)
Antoninianaе fonte refec [t-]
o, arboribus institutes
deae d (onum) d (edit) cura[n]te
Ario Diogeniano.³⁰

Надписът е преизползван за строежа на средновековния Никопол. Най-близките военни лагери, от които е логично да е това интересно посвещение, са Асамус (на 6 км. западно)³¹ и Секуриска или Ортус (Извор)? на и около Змийската канара (4 км. източно). Произходът от Секуриска и района е най-вероятен заради наличието на извор, водосборна система и акведукт.

Ценна информация ни дава и наскоро открит също в средновековния град Никопол надпис (**Обр.10**), посветен на Юпитер Оптимус Максимус. Той е преизползван за строежа на кула в сектор (LXVIII)³²:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) CE
pro salute imp(eratoris)
caes(aris) Traiani
Hadriani Au-
gusti. Vexilla-
tio leg(ionis) I Ital(icae)
cum Lutatio
Maximo tri-
buno*

Буквалният превод на надписа е следният:

---

²⁹ Пак там.

³⁰ ILBulg 143.

³¹ **Александров, Ол.** Религията в римската армия в провинция Долна Мизия (I-IV в.). Велико Търново, 2010, 164.

³² **Аспарухов, М.** Археологически приноси към историята на средновековния Никопол, Част първа. София, 2007, 18; Ковачева, Т. Цит. съч. 17.

*"На Юпитер Оптимус Максимус
За здравето на император
цезар Хадриан Август
Вексилацио на
Първи Италийски легион
заедно с Лутаций Максимус
трибун
(издигат това посвещение)"³³.*

Посвещението е издигнато за здравето на император Хадриан. Датировката е в периода 117–138 г. Той свидетелства за активност на подразделение на Първи Италийски легион в този сектор от лимеса и първоначално е стоял в лагера на вексилациото, в двора на неговия генерален щаб – принципията на кастела – Секуриска? Самият кастел по-това време най-вероятно е все още землено-дървено съоръжение. За направата на паметника са се погрижили войниците от вексилациото, заедно с техния командващ, който в случая е един от легионните трибуни. Името на трибуна Лутаций Максимус (Lutatius Maximus) е много интересно и е с много стар италийски произход, чиято генеалогия може да бъде проследена до Първата Пуническа война (264–241 г. пр.н.е.). Тази знатна фамилия е дала редица консули в това число и Гай Лутаций Катул (Gaius Lutatius Catulus), командващ на римския флот в заключителното сражение на Първата Пуническа война. Побеждава господстващият, до този момент в Средиземноморието, флот на Картаген. Историческата морска битка се разразява при Егадските острови край Сицилия на 10 март 241 пр.н.е. Отглас от това сражение³⁴ е монетата на друг консул от фамилията Q. Lutatius Cerco. Забележителният денар (*Обр.11*), отсечен в Рим през 109-108 г. пр. н.е., ни връща към бляскавата победа на младия римски флот с военната си галера (на реверса), снабдена с таран, а носът и е завършен символично с главата на Рома с шлем – цялата сцена е рамкирана от дъбов венец. Аверсът е запазен за красиво изпълнен портрет на Рома с коринтски шлем и името на сенатора³⁵. Най-близките военни лагери, от които е логично да произхожда това интересно посвещение, са Асамус (на 6 км. западно) и Секуриска на и около Змийската канава (4 км. източно).

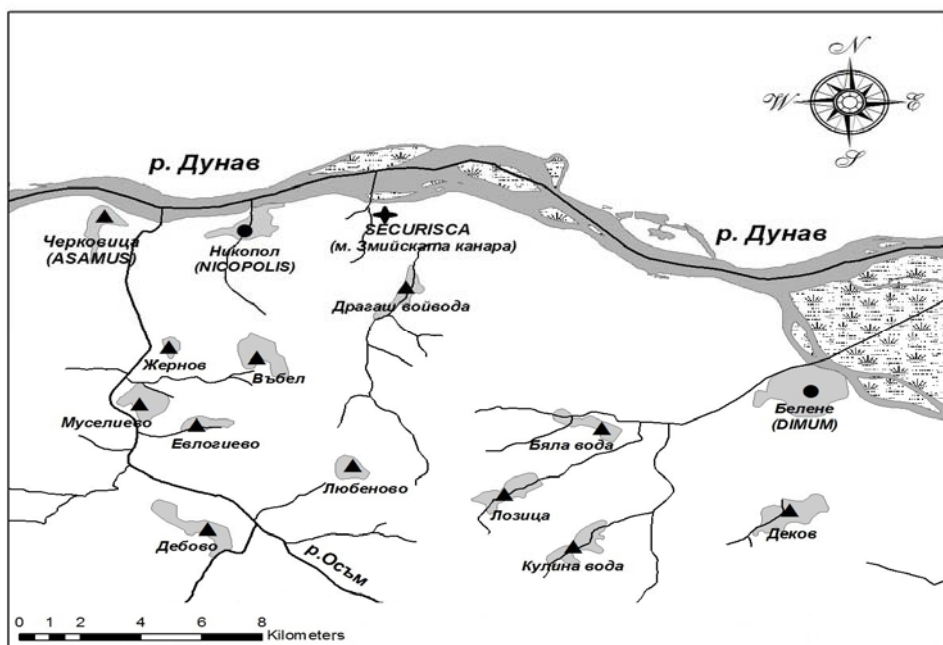
---

³³ Благодаря на д-р Олег Александров за помощта в превода на посвещението.

³⁴ По това време в Римската Република е имало практика сенаторите да се представят чрез сцени от фамилната история, изобразени върху монетите сечени от тяхно име.

³⁵ Crawford, M. Roman Republican Coinage, vol. 1. Cambridge University press, 1974, № 305.

За съжаление, тези данни не могат да бъдат подкрепени с резултати от редовни археологически разкопки, понеже такива никога не са провеждани в с. Драгаш войвода, до което са най-близо кастелът и пътната станция с пристан Securisca и Ortus? (Извор) на и около Змийската канара. Тази височина е укрепена с масивни каменни стени в периода след средата на трети век до времето на Константин Велики (306–337 г.), което става ясно от строителната керамика и нумизматичния материал. Цялата околност до Димум (Белене) е важна опорна точка в средата на Долнодунавския лимес, където са квартирували флотски подразделения и помощни военни части от Първи Италийски легион, строени са и са зимували кораби, конструиран е акведукт, чиито извори също са в землището на с. Драгаш войвода. Смятам, че локализацията на пътната станция и кастел Секуриска е именно тук. Това местоположение отговаря и най-точно на противоречивата информация от изворите.

R. Belova and V. Belova

Обр. 1 Карта

Обр. 2 Мястото на вероятния пристан и остров Градина.

Обр. 3 Изглед на крепостта от запад.

Обр. 4 Източната и единствена порта, защитена от кули.

Обр. 5 Целият терен изобилства от строителна и битова керамика.

Обр. 6 Тухла от крепостта на Змийската канара с печат на латински език (фрагментирана) в негатив.

Обр. 7 и 8 Тухла от крепостта на Змийската канара с целия печат (като Обр. 6) в негатив и огледалния му образ.

Обр. 9 База за колона от дерето с извора.

Обр. 10 Каменен блок с посветителен надпис, преизползван в отбранителна кула на средновековния град Никопол. По Аспарухов, М. Археологически приноси към историята на средновековния Никопол, Част първа. София, 2007, Обр. 4, стр. 46.

Обр. 11 Римски републикански денар (Сребро, 3.92 гр) на консул Q. Lutatius Cerco (109-108 г.пр.н.е.) предложен на аукцион в Numismatik Lanz München, Auction 146 (25.05.2009).

Към проблемите на селищното развитие в самоковската котловина в късноримския и ранновизантийския период (IV-VI в.)

Михаил Христов

About the development of the system of settlements in Samouol valley in the late Roman and larly Byzantine pekioid (IV – VI с.)

Mihail Hristov

Abstract: *The text examined the issue of settlement development in Samokov valley during late antiquity IV-VI c. A.D. The archaeological and historical evidence of this particular part of the province Dacia Mediterranea is limited, but studies of two fortified hills in the valley, from this period give us guidance on processes and their history.*

Closed nature of the valley suggests some specifics in the local development of the settlement system. They are expressed in the co-functioning of open settlements and fortified centers serving them and ironsmithery in the area. Nature of the findings suggests the presence of barbarian population among the inhabitants of the valley, also engaged the extraction of iron.

В резултат на реформите на Диоклециан и Константин I, районът на днешния гр. Самоков попада в рамките на провинция Dacia Mediterranea. Самоковската котловина е част от градската територия на столицата на провинцията – Сердика¹. В близост минава границата и с градската територия на Пауталия², а в последствие и с тази на Германия³ (дн. Сапарева Баня).

Данните за развитието на селищния живот в района от римския и ранновизантийския период са оскъдни. Липсата на епиграфски и писмени исторически извори, както и ограничените археологически проучвания, силно затрудняват всеки опит да се хвърли повече светлина върху тези проблеми.

Наличната историческа, а в голяма степен и археологическа информация за интересувания ни регион, е събрана и обобщена от Б.

---

¹ **Велков, В.** Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.), Поручвания и материали. С. 1959, 79-80.

² **Кацарова, В.** Пауталия и нейната територия през I-VI век. В.Т. 2005, 241-244.

³ **Кацарова, В.** Пауталия и нейната територия през I-VI век. В.Т. 2005, 244.

Геров в обширната му студия, посветена на западнотракийските земи през римския период⁴. Представена е основната информация, известна към онзи момент, за градската територия на Сердика, самия град, околната инфраструктура и духовния живот. По отношение на самоковския край са изброени данните за регистрирани антични сгради, принадлежащи на открити поселения (викуси), гробни съоръжения и колективни монетни находки, най-късните от които са от времето на Юстиниан I.⁵

Макар и ограничени като количество и интензивност, теренни обхождания и археологически проучвания на обекти от римския и ранновизантийския период все пак не липсват. В началото на 70-те години на XX в. частично е проучен некропол от III-V в. в района на с. Поповяне⁶. Некрополът все още не е публикуван цялостно, но според мнението на проучвателя, в него са погребвани носители на Черняховската култура⁷. Теренните обхождания и случайните находки дават данни за антични поселения и некрополи, разположени в ниската част на котловината. От с. Доспей, от което произхожда монетно съкровище от IV в., има данни и за могилен некропол⁸. При с. Продановци има сигурни данни за значителен викус от римската и ранновизантийската епоха. Датирането му се определя от известните монетни находки – единични и колективни, достигащи до упревлението на Юстиниан I⁹. Данни за подобни поселения има в м. Бельова Черква, между селата Ярлово и Ковачевци¹⁰ и Алино¹¹.

През 2004 г. започват редовните проучвания на разположения на 2 км западно от Самоков и в близост до с. Доспей, укрепен обект, известен сред местното население под името - „Шишманово кале“¹².

---

⁴ Геров, Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Част II. В: ГСУ, С. 1967, 3-101; Геров, Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Част III. В: ГСУ, С. 1969, 121-246

⁵ Геров, Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Част III, С. 1969, 177

⁶ Джонова, Д. 1975, Късноантичната керамика в с. Поповяне, Самоковско. С. 1975, 5-7.

⁷ Пак там.

⁸ Геров, Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Част III. С. 1969, 177

⁹ Пак там

¹⁰ Пак там

¹¹ Геров, Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Част III. С. 1969, 178

¹² Хаджиангелов, В. Проучвания на обект „Шишманово кале“, гр. Самоков. В: АОР за 2005 г. С. 2006, 384-386.

Три години по-късно, през 2007 г. стартират, като спасителни, а в последствие и редовни, проучвания на късноантично укрепление при с. Белчин¹³, известно като „Цари мали град”.

Двете укрепления се локализируют в южната периферия на котловината, в близост до пътища, датират от късноримския период и в немалка степен притежават сходна топографска характеристика. **(Обр.1)**

Значителна информация за хронологията и спецификата на живота в интересувания ни район дава укреплението при с. Белчин, то е и единственият цялостно проучен късноантичен обект в областта. **(Обр.2)**

Локализира се непосредствено северно от селото, под върха на невисок хълм. Археологическите проучвания, провеждани без прекъсване от 2007 до 2012 г., сочат, че укреплението е издигнато целенасочено, по предварително изготвен план, съобразен с топографските особености на терена. Началото на укрепителните дейности е започнато, както изглежда, около началото на 60-те г. на IV в. Вероятно изоставено за кратък период от време, укреплението е завършено набързо по време или малко след втората готска война на император Валент¹⁴. По това време е поставено и началото на първия значителен период в живота му, който, въпреки някои сътресения, продължава докъм средата на петото столетие. В него могат да се набележат две основни фази на обитание, като първата от тях зъвършва около началото на V в., а втората започва почти непосредствено след това, като в нея се наблюдава и ясна промяна във вътрешната структура на обекта. Краят ѝ е белязан от опустошителен пожар, причинен, както изглежда, от хунските нашествия от 40-те г. на столетието.¹⁵

След прекъсване на живота за почти 120 г. е направен опит за възстановяване на укреплението, това е и вторият генерален етап от съществуването му, белязан с мащабни възстановителни работи, датиращи към края на 60-те г. на VI в., и се свързва с управлението на

---

¹³ **Хаджиангелов, В./Христов, М.** Аварийно археологическо поручване на църквата „Св. Петка” в м. „Св Спас”, с. Белчин, община Самоков В: АОР за 2007 г. С. 2008, 743-746.

¹⁴ **Хаджиангелов, В./Христов, М.** Археологическо проучване на крепостта „Цари мали град” в м. Св. Спас при с. Белчин, Самоковско. В: АОР за 2010 г., С. 2011, 323

¹⁵ Хунските нашествия от този период са добре засвидетелствани в района. По това време е пострадала и Германия. От града произхожда колективна монетна находка от 400 монети (мед) от монетосеченето на Теодосий II (408-450) и Валентиниан III (425-450), укриването на която се свързва именно с тези събития. **Кацарова, В.** Пауталия и нейната територия през I-VI век. 2005, 175

Юстин II и София. Тогава е изградена и изцяло нова крепостна стена от север, редуцираща с ок. 1 дка. укрепената плод, до ок. 0.9 ха.

В строителството на укрепителната система ясно личат промени, отклонения и несъобразяване с част от предварително заложените конструктивни решения при първоначалното планиране. Така например, предвидената при източната крепостна стена главна порта е запълнена още в процеса на строеж (*Обр.3*) и на нейно място е изградена кула. От друга страна, част от предварително заложените по протежение на стената кули, за които съдим по добре оформените им, но блокирани входове, са останали неизградени. Запълването на главният вход от изток е указание за отварянето на нов – вероятно в разрушената изцяло част на ранната северна стена. Подмяната на главният вход, притежаващ удобен достъп за коли и пряко обвързан с широк път, с нов тесен – вероятно само пешеходен проход, свързан с тясна и трудно достъпна, стръмна пътека, показват както цялостна промяна в линиите на достъп към обекта, така и на вътрешните комуникации. Подобна промяна би могла да маркира изменение в първоначално предвидените функции на обекта. Тя настъпва още преди окончателното завършване на укрепителната система.

В рамките на двата строителни периода вътрешното пространство, както изглежда, е оставено в значителна степен незастроено, включително в най-удобната и представителна – централна част на хълма. Археологическото проучване в рамките на укрепената площ ясно очертава една тенденция за концентрация на сградите и съоръженията в периферията, в непосредствена близост до крепостните стени.

Типът на застрояването, концентрацията и характерът на находките дават основание да приемем малка част от сградите като домакинства. Тези жилищни сгради датират изцяло от първата фаза на първия строителен период т.е. от последната четвърт на IV в. Находките от тях са именно с такъв характер – тежести за вертикален тъкачен стан, стъклени трапезни съдове, кухненска и трапезна керамика, вкл. и от т.нар. Сива македонска тера сигилата. Разпределението на находките от този вид в североизточната и югозападната части на укрепената площ напълно се покриват със зоните на жилищно строителство и очертават местата с по-активно обитание. Същевременно неголямото количество на подобен тип находки и разпределението им само в някои зони, които могат да се свържат с функционирането на домакинства, е свидетелство за едно ограничено постоянно присъствие в укреплението. Разположението на сградите, сред които и някои по-представителни като градеж, по периферията свидетелства за известно планиране и нуждата от значителна незастроена площ в централната част на хълма.

Тази тенденция остава непроменена през всички етапи от живота на укреплението до края на VI в. При това положение е трудно да интерпретираме укреплението при с. Белчин като укрепено селище, съпоставимо с добре познатите и широко разпространени образци на този селищен вид от балканските провинции на империята.

Укрепените късноантични селища от периода IV-VI/VII в., познати от Балканите, преминават през развитие, в началните етапи на което често усвояват вече съществуващи укрепления, например по-стари военни лагери или емпориони, а в последствие започват да се изграждат и целенасочено.¹⁶ Най-активно това се случва в рамките на шестото столетие, когато тази селищна форма се превръща в доминираща в много от обласите на полуострова. По отношение на тяхното развитие и вътрешно планиране също могат да се набележат някои тенденции. Така например, добре познатото гъсто застрояване, често на много неблагоприятен за това терен, ограничените или напълно липсващи площадни пространства, водещата роля на домакинствата в сравнение с обществените, стопанските и производствените сгради и съоръжения и, разбира се, доминиращата позиция на съборния християнски храм, разположен почти задължително в най-представителната част на укрепената площ, са едни от най-характерните белези за тази селищна форма.

Маркирани най-общо, това са сред основните идентификационни белези на късноантичните укрепени селища, те обаче отсъстват при укреплението при с. Белчин.

За правилното разбиране и интерпретация на обекта е редно да бъде отчетена връзката му с останалите късноантични структури, пряко обвързани с него и с района, в който е разположен.

На първо място, от значение е наличието на раннохристиянския култов комплекс *extra muros* обслужвал укреплението и разположен само на метри пред северната му крепостна стена и вход.¹⁷ (*Обр.4 и Обр.5*)

Храмовете са два, като първият е издигнат в последната четвърт на IV в., а вторият – в V-VI в. Изградени са на удобна тераса с много добра видимост към и от цялата околност. Значителните им размери и специфичната позиция допускат разглеждането им като важен елемент от духовния живот в района и предполагат съборния им характер. Наличието на съборен храм разположен извън, но в непосредствена близост до укрепен център и на място с видимост от цялата околност не

---

¹⁶ Динчев, В. Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracica и Dacia). В: РП, кн. XXXV, С. 2006, 9.

¹⁷ Това е единственият раннохристиянски култов комплекс в района на укреплението. В рамките на самата укрепена площ не е бил изграден храм.

е прецедент в самоковската котловина. Подобен е проучен и при т.нар „Шишманово кале“¹⁸ (*Обр. 6*) недалеч от Самоков, и до проучванията при с. Белчин това по-скоро се възприемаше като прецедент, но сега може да се смята и за локална особеност¹⁹.

Значителните размери и сходната топография поставят на дневен ред въпроса какво население са обслужвали тези храмове – само това в укрепленията или и друго.

Изграждането им на удобни и невисоки скални тераси по хълмовете с добра видимост към и от обширните полета в подножието им предполага, че именно там следва да се търсят основните поселения на миряните.

Данните за открити поселения от римския и ранновизантийския период в самоковско не са малко. Засега те се свеждат преди всичко до резултати от теренни обхождания и случайни находки, сред които и монетни съкровища.²⁰ Те чертаят една непрекъсната линия на живота в затвореното самоковско поле до края на VI в. Тези данни предполагат, че основният селищен живот в района не се е изместил подобно на други области изцяло по високите, защитени места в смутния период на трансформации IV-VI в., а е продължил да се развива основно в ниските части на котловината.

В подкрепа на подобна идея са и данните от укреплението при с. Белчин. Изграждането и развитието на малкото жилищни сгради-домакинства тук може да се отнесе основно към първата фаза на първия му строителен период, т.е. към края на IV в., но битови материали без пряка обвързаност с конкретен архитектурен контекст се откриват и при следващите фази на живота из цялата укрепена площ. Те включват земеделски и дървообработващи сечива, цели комплекти от тежести за тъкачен стан, накити и значително количество монети от злато и бронз датиращи от периода IV- VI в., за които може да се приеме, че са донесени и укрити тук от население, необитаващо постоянно

---

¹⁸ **Хаджиангелов, В.** Раннохристиянски и железодобивен център в самоковската котловина. В: Готите III. Нови изследвания на готското културно-историческо наследство по българските земи (2007-2010). С. 2011., 153-159

¹⁹ И двата храма не са цеметериални, въпреки че се намират извън укрепленията (а и топографията на околния терен не позволява развиването на некропол около тях), всички археологически данни (вкл. наличието на синтрон при църква №2 от Шишманово кале) сочат, че са имали особено значение за жителите на котловината и са изпълнявали ролята на съборни!

²⁰ **Геров, Б.** Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Част III, 1969, 177-178

укреплението, а непосредствената му околност, за което то се явява естествен център на закрила.

Това лесно би определило обекта единствено като укрепено убежище и няма съмнение, че в моменти на опасност той е изпълнявал и такава функция.

Множество фактори обаче отхвърлят възможността укрепеният център при с. Белчин да е функционирал единствено и само като укрепено убежище. На първо място, това са данните за архитектурата и наличието на някои жилищни, производствени и обществени постройки. Сигурните данни за обработка на желязо и големите количества открит шлак, крици и железни слитъци и данните за търговия, потвърдени от откритите екзагии в контекста на малка железарска работилница²¹, датираща от последния етап на живота в укреплението, също са в противоречие с идеята, че тук става дума единствено за рефугиум (укрепено убежище).

Представените накратко данни, включително за укрепителната система, дават основание да приемем, че в късноримския укрепен център при с. Белчин са били заложени изначално вероятно военно-полицейски функции, предвидени за изпълнение от военна част. В тази концепция още преди завършването на укрепителната система са настъпили известни промени, а причината за тях би могла да се потърси например в готските „проблеми“ на империята от последната четвърт на IV в. и ангажирането на значителни редовни военни части във военните кампании. От своя страна това би прехвърлило тежестта върху контрола над подобен тип укрепления на нередовни или организирани на етнически принцип военни части и военнизирано население, каквито биха могли да предоставят заселените в различни части на полуострова „варвари“ федерати.

Изказана е хипотезата, че подобна група е обитавала части от самоковската котловина и е била ангажирана със железодобив²². Данни за това предоставя основно некрополът, проучен частично при с. Поповяне.

Към всичко казано до тук могат да се прибавят и данните за значителното количество нови, неучаствали в активната монетна циркулация фолиси и златни монети, които могат да се интерпретират като заплащане на ангажирани във военното дело лица (федерати),

---

²¹ **Христов, М.** Сгради от укрепеното селище на хълма „Св. Спас“ при с. Белчин (по данни от проучванията от 2008 г). В: Годишник на асоциация „Онгъл“ т. 9. Епос – Език-Мит. С. 2011, 287-288

²² **Хаджиангелов, В.** Раннохристиянски и железодобивен център в самоковската котловина. 2011, 158.

както и едно малко съкровище с украса от червен балтийски (!) кехлибар, укрити преди окончателното превземане на укреплението при с. Белчин, вероятно ок. 586 г.

Тези данни дават основание да предложим хипотезата, че след окончателното си завършване вероятно в 70-те/80-те г. на IV в. укреплението при с. Белчин е запазило в известна степен първоначалното си предназначение, а именно да упражнява военно-полицейски контрол над част от самоковското поле и пътищата, преминаващи в южната му част. Същевременно, то се превръща в неделима част от форма на селищен живот, включваща освен него близо разположения култов комплекс *extra muros* и открито поселение. За последното то се явява не просто укрепено убежище, а ядро с ограничено постоянно обитание, в което се събират и съхраняват запасите от зърнени храни и друга продукция и се развиват някои занаяти.

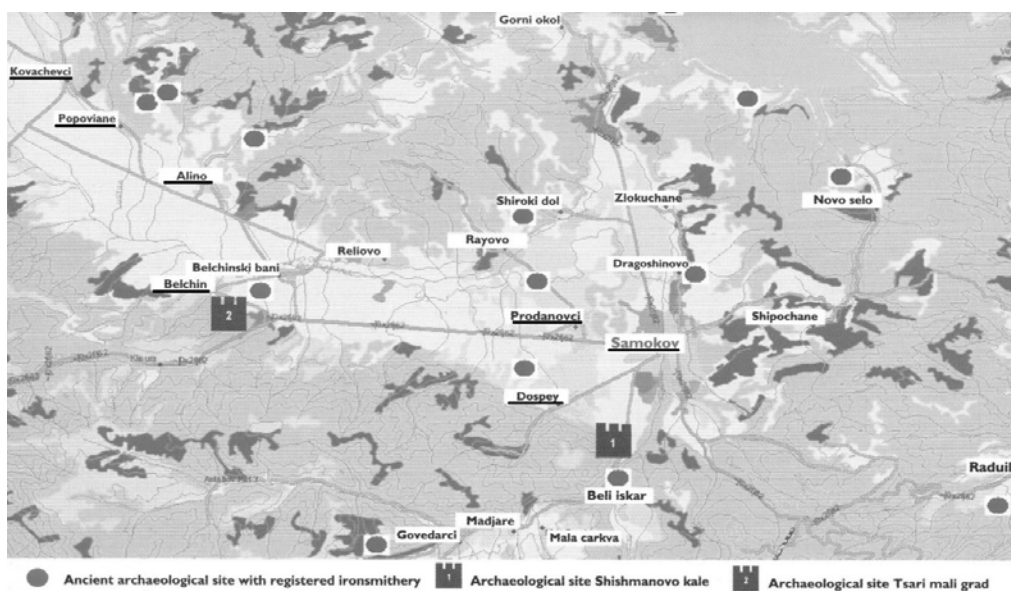
От изложените по-горе кратки данни, включително за археологическата картина в котловината в периода на късната античност, може да се приеме, че тази форма на селищен живот не е изолирано явление в района. Предвид затворения му характер, откритите поселения, както изглежда, са продължили да съществуват и функционират като основна форма на селищен живот. По високите хълмове над тях обаче се изграждат и укрепления с военно-полицейски и убежищни функции. Друга основна задача на тези укрепления е и контрола над стратегически важния железодобив, осъществяван в цялата котловина.

Организирането на това скъпоструващо и изискващо подготвени специалисти строителство би следвало да бъде плод на целенасочена държавна политика, реализирана под ръководството на провинциалните управители²³, а в обслужването на поне част от укрепленията е било ангажирано и местно население. Така на преден план излиза възможността именно населението на котловината, сред което, както изглежда, и федератска група, да е било пряко обвързано със защитата както на нея така и на пътищата, които я пресичат, още повече, че тя се намира сравнително далеч от големите градски центрове и разположените там редовни военни части.²⁴

---

²³ **Велков, В.** Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.), Поручвания и материали. 1959, 63.

²⁴ За ограничено присъствие на редовни военни части в укреплението при с. Белчин (т.нар.Цари мали град) има косвени данни. Те обаче следва да се свържат с конкретни исторически събития от V в. За това: **Христов, М.** 2012, Късноримска PLUMBATA от обект „Цари мали град“ при с. Белчин, общ Самоков (предварително съобщение). В: Годишник на асоциация „Онгъл“ т. 10, - Етнос и сакрална география, С. 2012, 358-366.

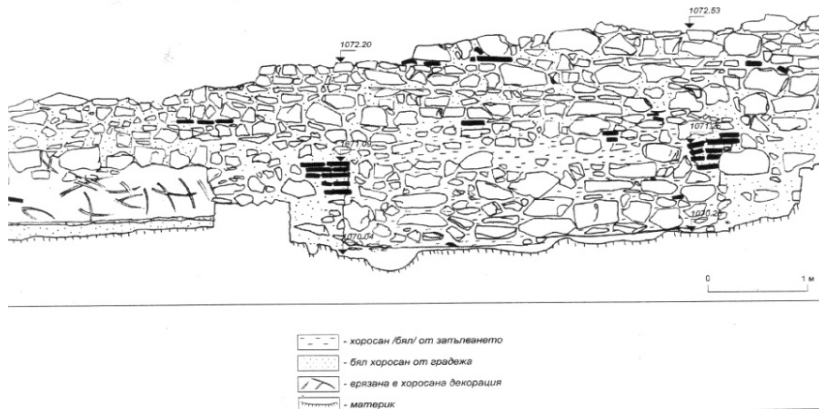
Обр. 1 Карта на самоковската котловина с маркираните римски и късноантични селища и разглежданите укрепления.

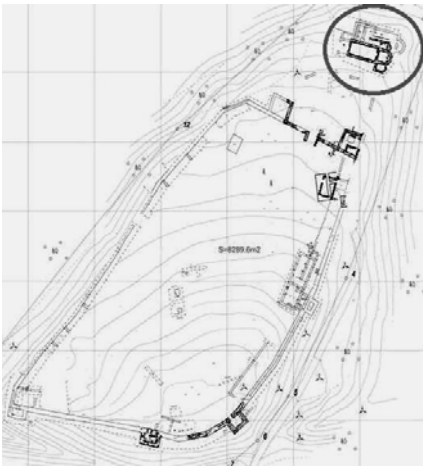
Обр. 2 Късноантичното укрепление при с. Белчин, т.нар. "Цари мали град" състояние на проучванията, към 2011г

Археологически обект „Св. Спас
с. Белчин, община Самоков
2011 г.

ЗАЗИДАНА ПОРТА - КВ. FV/6-7/

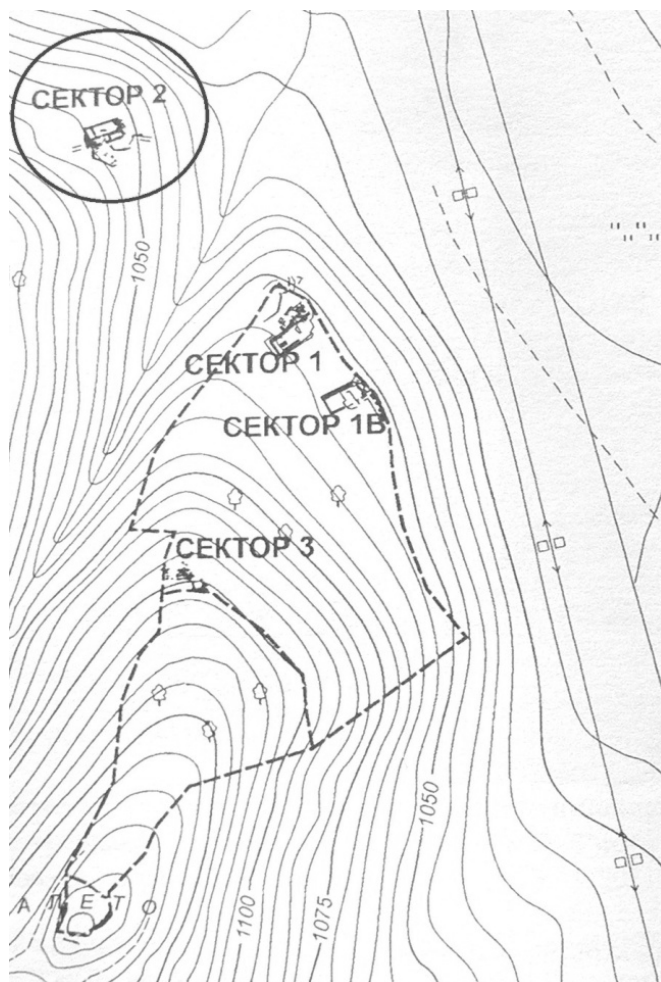
Обр. 3 Късноантичното укрепление при с. Белчин, т.нар. „Цари мали град”- запълване на главната порта

Обр.4 Късноантичното укрепление при с. Белчин, т.нар. „Цари мали град”- ситуация при разкриването на култовия комплекс extra muros, към 2010 г.

Обр.5 Късноантичното укрепление при с. Белчин т.нар. „Цари мали град”- ситуация при разкриването на култовия комплекс extra muros, към 2011 г. Аеро фото заснемане

Обр.6 Късноантичното укрепление между гр Самоков и с. Доспей, т.нар. „Шишманово кале”. Състояние на проучванията, към 2008 г.
Маркиран е съборният храм *extra muros*!

**Епископски храмове и резиденции в провинция Moesia
Secunda
през IV-VI в. (Novae, Durostorum, Zikideva, Marcianopolis,
Odessos)**

I част

Ева Димитрова

**Episcopal temples and residences in province Moesia Secunda
at 4th-6th C.A.D.**

(Novae, Durostorum, Zikideva, Marcianopolis, Odessos)

Part I

Eva Dimitrova

Abstract: *The subject of this research are the episcopal basilicas and residences in the province Moesia Secunda during 4th-6th C. A.D. The purpose is to trace back to change the aspects of settlement in this province of the Roman empire after forcing the Christianity as official and one and only religion of the empire. They will be discussed five of the most important centres of Moesia Inferior – Novae, Durostorum, Zikideva, Marcianopolis and Odessos, to see where they are located in the town's topography, what is their structure and when they are dated according their investigators. In this part I will comment investigations of Church organization in dioceses Thracia and Dacia, which are the episcopal centers in Moesia Secunda from the sources and archaeological researches of episcopal churches and residences in these five cities. And I will start presenting every city individually as I finish this part presenting the episcopal compound in Novae.*

Предмет на изследването са епископските базилики и резиденции в провинция Moesia Secunda в периода IV – VI в. Целта е да се проследи промяната в селищния облик в тази балканска провинция на империята след налагането на християнството като официална и единствена религия в Римската империя. За постигането на целта ще бъдат разгледани пет от най-важните центрове в провинция Moesia Secunda – Novae, Durostorum, Zikideva, Marcianopolis и Odessos: къде се

разполагат епископските храмове и резиденции в топографията на градовете, какво е устройството им и датировката според проучвателите.

Това изследване ще бъде разделено на две части. В тази част ще бъде разгледан процесът на създаване на провинция *Moesia Secunda*, ще бъде направен кратък преглед на съществуването на петте селища, които са предмет на изследването. Ще бъдат коментирани изследванията на църковната организация в диоцезите *Thracia* и *Dacia* на В. Велков и Л. Йорданова, конкретно и на епископските центрове в *Moesia Secunda* – кои са от писмените извори и проучванията на епископските църкви и резиденции във въпросните градове. Всеки един обект ще бъде представен по следната схема: местоположение в топографията на града, устройство и датировка на строителните периоди на храма, устройство, елементи и датировка на резиденциите. В тази част ще бъде представен *Novae*, а другите обекти – в следващата част. В следващата част ще бъде направена и сравнителна характеристика на обектите по гореизброените критерии.

***

В началото на II в. стабилизирането на границата по Долния Дунав е съпроводено с устройване на военни лагери, край които се развиват цивилни селища. Селищата при по-големите лагери – *Novae*, *Durostorum*, се разрастват и придобиват права на муниципии. В пространството между Дунав и Стара планина се появяват много открити, неукрепени селища и вили. По инициатива на император Траян са основани нови градове – *Nicopolis ad Istrum*, *Marcianopolis*¹. През 297 г. император Диоклециан предприема реформа в управлението на държавата. Страната официално е разделена на две части – Изток и Запад, а императорски и сенатски провинции вече не съществуват. Той въвежда 4 ведомства за управление на империята, наречени префектури. Държавата е разделена на 12 нови големи области – диоцези, и на 100 нови провинции, а Рим е обявен за самостоятелна 101 провинция².

Провинция *Moesia Secunda* се намира в диоцеза *Thracia* в *praefectura praetorio per Orientem*, а неин главен град е *Marcianopolis*³. В края на III – началото на IV в. в *Moesia Secunda* се преизграждат крепостните стени на градовете с по-дебели куртини и повече кули. Някои градове се сдобиват с укрепени разширения – *Marcianopolis*.

---

1 Динчев, В. Новите късноримски центрове на *Scythia* и *Moesia Secunda*. - В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. С., 2009, 435.

2 Попов, В. История на стария свят. Велико Търново, 2008, 735.

3 Велков, В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, 55-56.

Novae и Durostorum остават бази на Legio I Italica и Legio XI Claudia, но са и в процес на преобразуване в селищни центрове, приютявайки населението и институциите на съседните им муниципии⁴.

IV в. е период на активна борба между източните и гръко-римските култове в Римската империя. От източните култове с най-много привърженици е християнството. Император Теодосий, който е ревностен християнин⁵, през 381 г. свиква Втори вселенски събор в Константинопол и провъзгласява християнството за единствена религия в цялата Римска империя, забранявайки всички останали.⁶

Римският легионен лагер и ранновизантийски град *Novae* се намира на 4 км източно от центъра на днешния град Свищов. Разположен е в местността Стъклен. През 45 г. тук е изграден легионният лагер (*castra*) *Novae*. Настанен е Legio VIII Augusta, заменен през 68-69 г. от Legio I Italica. През Принципата *Novae* е основен военен пункт по долнодунавския лимес на провинция Moesia, а след 86 г. – на провинция Moesia Inferior. След реформите на император Диоклециан *Novae* попада в границите на новоформираната провинция Moesia Secunda. *Novae* е важен център в римската отбранителна система. Готските инвазии през 376-378 г. нанасят тежки поражения. През 441 г. селището е под прицела на хуните, а през 475-476 и 486-488 г. става резиденция на готския крал Теодорих. Последното стабилизиращо строителство във фортификационно отношение става при император Юстиниан I.⁷

През 105-106 г. в *Durostorum* е настанен Legio XI Claudia. В административно отношение *Durostorum* попада в рамките на провинция Moesia Inferior⁸, но от края на III в. градът и околните крепости попадат в провинция Moesia Secunda, макар и да са на границата с провинция Scythia⁹. Във втората половина на III в. *Durostorum* е обсаждан и нападан от готи, херули, гепиди и други варварски племена, които го опустошават и опожаряват, след което започва последният период на масово строителство. *Durostorum* се свързва с утвърждаването на християнството по Долния Дунав – през IV

4Динчев, В. Новите късноримски..., 436-437.

5Фьодорова, Е. Императорите на Рим. Величие и упадък. С., 1997, 337-339.

6Попов, В. История на..., 754.

7Dyczek, P., Kolendo, J., Sarnowski, T. *Novae*. – In: (ed. R. Ivanov) *Roman and early Byzantine settlements in Bulgaria*, 3. Sofia, 2008, 50-51.

8Ангелова, Ст., Бъчваров, Ив. Дуросторум през късната античност (IV-VII век). – В: (съст. Р. Иванов) *Римски и ранновизантийски селища в България*, 3. С., 2008, 82.

9Атанасов, Г. Християнският Дуросторум – Дръстър. Доростолската епархия през късната античност и средновековието (IV-XIV в.). Варна – Велико Търново, 2007, 79.

в. става епископски център. Известни са имената на някои от епископите – Авксентий, Яков, Минофил¹⁰ и на 12 раннохристиянски мъченици. Durostorum продължава да съществува и по време на Първата и Втората българска държава.¹¹

Ранновизантийското селище на хълма Царевец (*Zikideva*?) в днешния град Велико Търново е разположен сред меандрите на р. Янтра. Той е важен център в провинция Moesia Inferior, намираща се в диоцеза Thracia. Късноримският център е със статут на обикновено село (*vicus*, κομη). Селището съществува от края на IV до началото на VII в. Има много опити за идентификация и локализация на *Zikideva*. В една от по-късните си публикации проф. Велизар Велков я идентифицира с ранновизантийския град на хълма Царевец. Тази хипотеза е базирана на езиково заключение от името на Момина крепост, откъдето той смята, че произхожда и името *Zikideva*, а този факт може да се подкрепи от сведенията в съчинението на Прокопий Кесарийски „*De aedificiis*“, където името на *Zikideva* е споменато непосредствено след името на *Nicopolis ad Istrum*¹² – „... Νικόπολις Ζικίδεβα...“.¹³ Античните градоустройствени принципи са изоставени в края на IV – началото на V в. и затова селището няма планировка, а налагането на християнството като официална религия в империята обяснява строежа на многото християнски култови храмове. Селището е един от епископските центрове на провинция Moesia Secunda, за което свидетелстват епископската базилика, заемаща централното място в плана му, както и епископска резиденция в близост до нея. През V в. нашествията на авари, славяни и прабългари стават причина за превръщането на селището в значим градски център. През VI в. градът става военно-административен и религиозен център, което се дължи на многолюдността му и здравите крепостни стени. За крайна дата на живота му се приема 619 г., тъй като тогава славяните достигат до Дългата стена, а последните намерени монети са от 616/617 г.¹⁴

Marcianopolis е разположен в северозападния край на Девненската долина, а останките му днес лежат под основите на кв. Река Девня на гр. Девня. Градът се простира от двете страни на р.

10Ангелова, Ст., Бъчваров, Ив. Дуросторум..., 82-83.

11Атанасов, Г. Християнският Дуросторум..., 7.

12Dintchev, V. *Zikideva – an example of early byzantine urbanism in the Balkans*, Archaeologia Bulgarica, I. S., 1997, 3, 54, 67-68.

13Вж. ГИБИ, С., 1958, 177.

14Долмова-Лукановска, М. Към въпроса за ранновизантийския град на хълма Царевец. - В: Средновековно Търново. Археологически проучвания. Юбилеен сборник. Велико Търново, 2004, 7-34.

Девня. Основан е след Втората дакийска война на Траян (106 г.) и се намира в територията на провинция *Thracia*, от 193 г. преминава в границите на провинция *Moesia Inferior*, а от края на III в. - в провинция *Moesia Secunda*. В 248 г. градът е нападат от готи, карпи, тайфали и вандали, но устоява на нападението. През IV в. значението на *Marcianopolis* нараства за сметка на *Odessos* като най-къс път от Дунав до Константинопол. Също така градът е и важен епископски център в този период, за което свидетелства епископската базилика. По време на император Юстиниан I (527-565 г.) крепостните му стени са възстановени. Превзет е през 586 г. от аварите, но продължава да бъде важен център на византийската армия в района на Долния Дунав. Окончателно е разрушен от авари и славяни в 614-615г.¹⁵

Милетските заселници започват изграждането на селището от полисен тип *Odessos* по времето на мидийския цар Астиаг (593-558 г. пр. н.е.) в района на Варненския залив. За присъствието им свидетелства вносната йонийска и коринтска керамика, произведена в началото на VI в. пр. н.е. През римската епоха значението на града нараства. От 86 г. градът е включен в римската провинция *Moesia Inferior*, а от края на III в. - *Moesia Secunda*. В края на IV в. градът става епископски център, за което свидетелства изградената епископска базилика – трикорабна сграда със синтрон в абсидата. Във втората четвърт на VII в. настъпва краят на градския живот в *Odessos*, който е възобновен през XI – XII в.¹⁶

С налагането на християнството като официална религия в Римската империя в края на IV в. започва изграждането на нови култови храмове – християнските базилики. Църквата върви в единство с императорската власт, а епископите на църковната община се налагат като ръководен фактор, с който се съобразява светската полисна организация¹⁷. Църковните служители стават неделима част от градското население¹⁸.

В изследванията, посветени на късноантичния град, е поставен въпросът за епископската институция в диоцезите *Thracia* и *Dacia*,¹⁹ която добива голямо значение и през VI в. епископите стават едни от

15Ангелов, Ан. Марцианопол. - В: (съст. Р. Иванов) Римски и ранновизантийски градове в България, 1. С., 2002, 105-124.

16Прешленов, Хр. Одесос. - В: (съст. Р. Иванов) Римски и ранновизантийски градове в България, 1. С., 2002, 59-82.

17Йорданова, Л. Ролята на епископската институция в късноантичния град на Тракийския диоцез и двете Дакии /IV-VI в./. - In: *Thracia Antiqua*, 5. S., 1979, 143.

18Велков, В. Градът в Тракия..., 218.

19Йорданова, Л. Ролята на..., 143.

ръководителите на градовете²⁰. Не е проследено издигането на църковната община в системата на градското самоуправление и нарастването на функциите на местните епископи, които навлизат в икономическата, социалната и политическата сфера. Съпоставянето на новите и старите данни говорят за значението на тази институция в Балканските провинции и за първостепенното ѝ място на организатор на градския живот на ранновизантийския град.²¹

През IV в. християнската община изгражда административната си система по аналогия на гражданската. Протоколите от събора в Никея (325 г.) сочат провинция Moesia Inferior като църковно митрополитско обединение с център Marcianopolis. Църковната администрация се оформя в средата на IV в. Развитието на християнските митрополитски обединения предполага наличието на епископски градски центрове още от края на III – началото на IV в. В рамките на църковната община епископът е духовен водач и имуществено-финансов администратор, но постепенно навлиза в обществения живот²². Епископите застават начело на отбраната на градовете, представят ги пред императора, споменават се и при някои градоустройствени мероприятия, а също така са и притежатели на големи имуществва и зависима работна ръка²³.

Първоначално епископът е главен ръководител на църковния живот и водач на социалните движения в късноантичния град. Той развива широка мисионерска дейност – християнизацията на населението. Влиянието на епископите навлиза и в социалната сфера – най-заможните граждани са поставени в духовна и правна зависимост от местните ръководители на църковната община. През 323г. император Константин I Велики създава „конституция“, отправена към епископа на Serdica, според която той може да освобождава роби.²⁴

Църквата се стреми да създаде авторитет сред по-широките градски кръгове въз основа на т. нар. благотворителност. Императорската власт подпомага финансово и морално църковните общини в диоцезите Thracia и Dacia. За доброто финансово състояние на епископското съсловие данни има от епиграфските паметници – в надписи се споменават поправки на акведукти и водохранилища,

---

²⁰Велков, В. Градът в Тракия..., 221.

²¹Йорданова, Л. Ролята на..., 143-144.

²²Пак там

²³Велков, В. Градът в Тракия..., 221.

²⁴Йорданова, Л. Ролята на..., 145-146.

свързани с имената на епископи, което означава, че водоснабдяването също е поверено на местните църковни водачи²⁵.

Императорското законодателство смята епископите за надеждна контролираща инстанция. Според едикта на император Теодосий от 409 г. епископите участват заедно с клира и първенците на града в избора на *defensor civitatis*, важна функция в системата на градската община. Император Анастасий поставя епископа на първо място в снабдяване на градовете с хранителни стоки. В 480 г. император Зенон постановява всеки град да си има епископ. В 569 г. император Юстин му дава контрол над провинциалния управител. Така епископската институция става важен фактор и в политическата сфера на градското самоуправление.²⁶

Ролята на епископа в късноантичните градове в диоцезите *Thracia* и *Dacia* постепенно нараства. През IV в. епископът е християнски мисионер, ръководител на църковна благотворителност и социални религиозни движения. През V и VI в. има влияние над политическото и икономическото състояние в градовете²⁷ – в рамките на градската територия земята преминава в ръцете на църквата.²⁸ В края на VI в. епископът е жизнено необходим в системата на градската община²⁹ – той е сред важните фигури в градската върхушка и се намесва и при решаването на въпроси от граждански характер³⁰. Но епископът не е заемал цивилни или военни постове.³¹

Ръководител и духовен наставник на раннохристиянската община е епископът. Първите сведения за епископии в големите градове на провинция *Moesia Secunda* – *Odessos*, *Abritus*, *Novae*, *Nicopolis ad Istrum*, *Sexaginta Prista*, датират от V в. (Обр. 1).³² В съчинението на Хиерокъл „*Synecdemus*“ са отбелязани 7 града в провинция *Moesia*, които са епископски центрове – *Μαρκιανούπολις*, *Ὀδυσσός*, *Δωρόστολος*, *Νικόπολις*, *Νόβαι*, *Ἀπλιάρια* и *Ἑβραιττός*³³. В „*Notitia Episcopatum*“ са отбелязани имената на *Novae*, *Durostorum*, *Zikideva*, *Appiaria* и *Transmarisca* като епископски центрове в епархията *Haemimontus* под

25Пак там, 147-148.

26Пак там

27Пак там, 150.

28Велков, В. Градът в Тракия..., 251.

29Йорданова, Л. Ролята на..., 150.

30Велков, В. Градът в Тракия..., 251.

31Йорданова, Л. Ролята на..., 151.

32Атанасов, Г. Християнският Дуросторум..., 79, 81-82.

33Derda, T., Dyczek, P., Kolendo, J. (ed.). *Novae: Legionary Fortress and Late Antique Town*. I. Warsaw, 2008, 107.

ведомството на митрополията Marcianopolis³⁴. В „*Acta conciliorum oecumenicorum*“ са споменати имената на епископи за 458 г. - Marcianus episcopus civitatis Abryti, Martialis episcopus civitatis Appiarensis, Minofilus episcopus civitatis Durostori, Marcellus episcopus civitatis Nicopoleos, Petrus episcopus civitatis Novensis, Dizza episcopus civitatis Odissae Scythiae.³⁵ В „*Notitia 3*“ на „*Notitia episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*“ за провинция Moesia Prima под ведомството на митрополия Odessos са записани имената на градовете с епископски центрове: 'ο Νόβων, 'ο 'Αππιαρίας, 'ο Δοροστόλου, 'ο Μαρκιανουπόλεως, 'ο Αβρίτου, 'ο Νικοπόλεως.³⁶

Най-ранните сведения за епископи от Novae са известни от средата на V в. Епископатът в Novae е учреден между 430 и 449 г. Засега от писмените извори са известни трима епископи: Секундин (448-449 г.), Петър (458 г.) и анонимен (597 г.) (Biernacki 2005, 53). Имената на епископите Секундин и Петър са споменати и в „*Acta conciliorum oecumenicorum*“. Анонимният епископ от 597 г. е споменат от двама автори: Теофилакт Симоката („*История*“) и Теофан („*Хронография*“). Първите сведения за епископска резиденция в Novae са известни от 448-449 г. За епископата в Novae данни има в „*Църковна история*“ на Евсевий от Цезарея и в „*Acta Sanctorum*“.³⁷

Durostorum става епископски център още в IV в.³⁸ Има сведения, че готският епископ Меркуриан-Авксентий – ученик и последовател на Вулфила, пребивава в града около 380-381 г.³⁹ Друг познат епископ, участник в събора от 431 г., е Яков. От втората половина на V в. е известен епископ Минофил. Върху надгробна плоча от Odessos от V – VI в. е известно името на епископ Дулцисимус, починал и погребан в Durostorum. Друг известен епископ е Йоан – участник в събора от 553 г.⁴⁰

Данните от писмените извори за епископския център Zikideva са оскъдни. Данните на Теофилакт Симоката, Хиерокъл (в съчинението му „*Synecdemus*“) и „*Notitia Episcopatuum*“ сочат, че Zikideva измества Nicopolis ad Istrum като важен епископски център по горното и средното течение на р. Янтра в края на V – началото на VI в., а от средата на VI –

34Вж. ГИБИ, С., 1960, 186, 188-189.

35Derda, T., Dyczek, P., Kolendo, J. (ed.). Novae..., 110.

36Пак там, 113.

37Пак там, 108-110, 213-214, 216-217.

38Ангелова, Ст., Бъчваров, Ив. Дуросторум..., 83.

39Атанасов, Г. Християнският Дуросторум..., 82.

40Ангелова, Ст., Бъчваров, Ив. Дуросторум..., 83.

началото на VII в. местният епископ се споменава като „епископ на Zikideva“.⁴¹

От IV в. са известни имената на епископи от Marcianopolis, а от V в. – и на архиепископи. За пръв път градът се споменава като епископски център през 325г. във връзка с Никеийския събор, в който участие взема марцианополският епископ Пист, споменат още и в събора против арианите в Serdica от 343 г. Други епископи на Marcianopolis са Домин, Евдоксий, Мартирий (381 г.), Епагат (394 г.), Доротей (430-431 г.), Сатурнин (431-448г.) Около 458 г. архиепископ на града е Валериан.⁴²

Най-ранните данни, макар и несигурни, за епископ на Odessos дава Епифаний от I в. Според него епископ на Odessos е св. Амплий (или Апий), посветен в сан от апостол Андрей и поздравен от апостол Павел, а след като загинал мъченически е обявен за светец. Но няма археологически данни за толкова ранно проникване на християнството в града. Първите сигурни писмени данни за епископи в Odessos са от втората половина на V и VI в. Известни са имената на трима епископи в града: Дитас (458 г.), Йоан (518г.) и Мартин, споменат в 65-та новела на император Юстиниан. През 518 г. епископ в града е бил и Север, патриарх на Антиохия, макар че сведението е много несигурно. Във втората половина на VI в. епископ на Odessos бил Данаил, чието име е известно само от надгробен надпис.⁴³

Сведенията от писмените извори на древните автори за епископати в Novae, Durostorum, Zikideva, Marcianopolis и Odessos се подкрепят от археологическите проучвания, при които са открити руините на сгради, интерпретирани като епископски храмове и резиденции.

Епископската базилика в Novae е открита през 1976 г. от българо-полската експедиция,⁴⁴ която проучва това селище от 1960 г. В периода 1974-2000 г. са проучени епископският храм и епископската резиденция от археологическата експедиция от университета „Адам Мицкевич“ в Познан⁴⁵. А. Biernacki е един от проучвателите на

41Dintchev, V. Zikideva..., 69.

42Ангелов, Ан. Марцианопол..., 106, 113.

43Минчев, Ал. Ранното християнство в Одесос и околностите му, ИНМВ, 22, 1986, 31-32.

44Kalinowski, Z. Between the west and the east: some aspects of the architecture of the episcopal basilica at Novae. - In: The Roman and Late Roman City, 2002, 184.

45Biernacki, A. The thirty years of exploration of *Novae (Moesia Inferior)* by the international interdisciplinary archaeological expedition of the Adam Mickiewicz University in Poznań, Novensia, 14, 2003, 44.

епископската базилика и посвещава няколко статии на датировката, устройството и строителните ѝ периоди. Z. Kalinowski разглежда някои аспекти в архитектурата на епископската базилика в Novaе.

По време на разкопките в Силистра през 1987г. са открити една елинистическа базилика, а северно от нея в непосредствена близост – още един раннохристиянски храм. Те са проучвани от Г. Атанасов през 2004 г. при спасителни разкопки. Според Г. Атанасов, който подкрепя мнението на Я. Хуберт, двата храма са епископски църкви – едната играе ролята на катедрален епископски храм, а другата – на храм-мартириум, тъй като през V в. епископски храмове се издигат на места, свързани с мъченически култове. Преди разкриването на базиликата през 1987 г. е проучена обширна сграда, чиито останки отстоят на около 80 м от базиликата. Върху руините на villa urbana от II – III в. е изградена правоъгълна сграда с установено подово отопление, а западно от нея е разкрита баня, изградена в същия период, а сградата с долепената до нея баня е интерпретирана като епископска резиденция.⁴⁶

През 1951-1953 г. Кр. Миятев проучва в двореца на хълма Царевец трикорабна базилика, интерпретирана като епископска. Чрез сондажи допълнителни проучвания са правени през 1967-1968 г. Югоизточно от трикорабната базилика са разкрити и проучени останките на сграда със сложен план, за която Н. Ангелов предполага, че е резиденцията на епископа.⁴⁷

Marcianopolis притежава няколко базилики, три от които са проучени от К. Шкорпил. В чертите на града е проучена една трикорабна едноабсидна църква с многоцветен мозаечен под, считана за епископски храм⁴⁸, през 1956-1957 г. от М. Мирчев и Г. Тончева.⁴⁹

Почти 90 години археолозите проучват раннохристиянска базилика в Odessos, която интерпретират като епископски храм. Пръв я проучва К. Шкорпил през 1914 г. Близо до нея са разкрити руините на сграда, считана за епископска резиденция. Редовни разкопки се провеждат в няколко кампании – през 1949 г. и 1961-1962 г. под ръководството на М. Мирчев, през 1969-1972 г. от Д. Димитров, Ал. Кузев и М. Лазаров, а през 2002-2004 г. - от Ал. Минчев⁵⁰. Епископската

46Атанасов, Г. Християнският Дуросторум..., 96, 101, 103-104.

47Ангелов, Н. Културни пластове преди изграждането на двореца. - В: Царевград Търнов, I. С., 1973, 277, 305, 319.

48Ангелов, Ан. Марцианопол..., 113.

49Чанева-Дечевска, Н. Раннохристиянската архитектура в България /IV-VI в./. С., 1999, 183.

50Minchev, Al. Early Christian double crypt with reliquaries at Khan Krum street in Varna (Ancient Odessos), AMV, IV, 2006, 229.

базилика е построена в първата половина на IV в., а през VI в. към нея са долепени няколко помещения, вероятно със стопански характер⁵¹.

Novae

Епископският комплекс в Novae е разположен западно от Principia, южно от Via Principalis, в центъра на западната част на града (*Обр.2*). Той заема квадратно пространство с размери 81 x 81 м или около 6400-6500 кв. м и е един от най-големите епископски комплекси на Балканския полуостров. Включва няколко сгради: голяма и малка базилика, два баптистерия, перистилни сгради, вероятно свързани с баптистерия, епископска резиденция със собствена баня и комплекс от сгради южно от епископската базилика, познат с много рядко изгражданите ptochotrophium и skeuophylakion.⁵²

Епископската базилика в Novae е една от най-големите по Среден и Долен Дунав. (*Обр.3*) Тя е с размери 46.26 x 24.30 м. Интериорът представя полукръгла централна абсида и коринтска колонада между главния кораб и другите кораби. В наоса са открити фрагменти от телата на колоните наред с два коринтски капители. Крайните абсиди са изградени в четвъртия строителен период – в първата половина на VI в. В центъра на главния кораб има амвон с два реда стъпала, направен от проконесоски мрамор в Константинопол в началото на VI век от н.е. по поръчка на императора. В средата на базиликата има неправилен четириъгълен двор.⁵³ Епископската базилика в Novae е от елинистически тип – с тънки стени, които могат да носят дървена конструкция.⁵⁴

Базирайки се на богатия археологически материал, началото на изграждане на християнския епископски комплекс в Novae на мястото на унищожените Thermae Legionis по време на войната с федератите през 376 – 382г. може да се отнесе към първата четвърт на V век от н.е. Изграждането на епископската базилика е датирано в 5 периода (*Обр.3, 4*): I фаза (трикорабна, едноабсидна базилика с пристроено преддверие и атриум) – първата четвърт на V век от н.е.; II фаза (трикорабна, едноабсидна базилика с преддверие и отделен баптистерий в атриума) – втората половина на V век от н.е.; III фаза (трикорабна, едноабсидна базилика с преддверие и отделен мартириум от външната страна,

---

51Минчев, Ал. Ранното християнство..., 33-34.

52Biernacki, A. The thirty years..., 44-45.

53Biernacki, A. A City of Christians: Novae in 5th and 6th C AD, Archaeologia Bulgarica, IX. S., 1, 2005, 56-58.

54Чанева-Дечевска, Н. Към въпроса за раннохристиянската архитектура от IV-VI в. по българските земи, Приноси към българската археология, 1993, 2, 28-29.

източно от южния кораб) – V – VI век от н.е.; IV фаза (трикорабна, триабсидна базилика с удължено преддверие, очертан презвитерий и помощни литургични стаи – протезис и диаконикон; добавен е преграден олтар) – първата половина на VI век от н.е.; V фаза (трикорабна, триабсидна базилика с удължено преддверие и баптистерий в източната част на южния кораб на църквата, с кръщелен купел във формата на четвъртита раковина, вписана в кръг) – третата четвърт на VI век от н.е.⁵⁵

Малката базилика се намира на северозапад от епископската базилика. Тя е трикорабна, има централна абсида и портик с колони. Открити *in situ* са бази, тела и капители на колони. Те показват декорация в римо-йонийски стил. Под основната плоча на олтара, *in situ* е открит каменен реликварий, съдържащ малко парче животинска кост, което е характерна практика за VI в. Малката базилика вероятно е изградена между втората половина на V и първата половина на VI в.⁵⁶

Баптистерият представлява едноабсидна структура с правоъгълен план, разположена в северната част на двора на епископската базилика. **(Обр.5)** Главният му вход е на западната стена, но има и входи на източната и западната стена. Подът е облицован с керамични плочи. В централната част е открит мраморен кръщелен купел (*piscina*), заоблен в долната си част. Достъп до водохранилището с план на шестоъгълник е осигурен от двойни каменни стъпала от изток и запад. В кръщелната е открит варовиков капак на реликварий, украсен с релефен православен кръст. По него има следи от червена боя. Съдейки по изобразена полуколона с капител, върху която вероятно е изобразена човешка фигура, реликварият е съдържал мощите на Св. Симеон Стълпник Стари. Баптистерият е построен около третата четвърт на VI в.⁵⁷

След земетресението от 557г., което нанася сериозни поражения на епископския комплекс, е изграден баптистерий в източната част на южния кораб на епископската базилика с входи в южната и западната стена на базиликата. **(Обр.6)** В южната абсида е разкрит тетраконхален купел.⁵⁸ Местоположението на баптистерия води до извода, че вероятно тук се е практикувала римска литургия, която оказва по-силно влияние в литургичния церемониал в Novae.⁵⁹

55Bierncacki, A. Novae in the 5th and 6th C. AD. in the light of the archaeological data: a city of Pilgrims. - AMV, IV, 2006, 59, 62.

56Bierncacki, A. A City of Christians..., 68.

57Bierncacki, A. The thirty years..., 47.

58Bierncacki, A. A City of Christians..., 60, 62.

59Kalinowski, Z. Between the west and the east..., 185.

Южно от епископската базилика е разположен комплекс от помещения с перистилен двор, проучени в периода 1998-2003 г. Разкрити са 4 правоъгълни помещения. Помещенията са издигнати около средата на V в. и вероятно са използвани до средата на VI в. Намерени са фрагменти от две *mensae sacrae* в едно от помещенията, което вероятно е *skeuophylakion*, където християните държат църковната утвар, съдовете и храната, използвана по време църковната служба. Едната е с формата на гръцката буква сигма (ς), а по краищата има релеф. Тя е внесена от Мала Азия или от Константинопол и е направена около началото на V в. В едно от помещенията са открити следи от кухненска печка. В едно от помещенията са открити много животински кости, които според археозоолога д-р Д. Маковиецки са били готвени. Това помещение се интерпретира като *ptochotrophium* – приют за бедни и поклонници, и вероятно е изградено около 540 г. Този комплекс от помещения вероятно е предназначен за бедни и поклонници, посещаващи гроба на Св. Лупос в *Novae*⁶⁰. Едно от тези помещения има форма на голям правоъгълник, а северната му стена се явява южната стена на базиликата. Това помещение е свързано с нартекса на базиликата посредством коридор. Подът му е покрит с керамични плочи, подобни на тези в централната част на малката базилика. Предназначението на това помещение вероятно е свързано с епископската базилика и резиденция.⁶¹

Северно от епископската базилика са разкрити помещения, принадлежащи на банския комплекс на епископската резиденция. **(Обр. 7)** Това са стаите, където се намират басейните с гореща, топла и студена вода (*caldarium*, *tepidarium*, *frigidarium*), съблекалните (*apodytheria*) и две котелни помещения (*praefurnia*). Вероятно банята е била изградена в средата на VI в. като част от епископската резиденция. Част от стените на банята са изградени от части от стените на по-ранния комплекс на *Thermae Legionis*, датиран към края на II в. Стаите в банята са снабдени с хипокауст.⁶²

Местоположението на помещенията южно от епископската базилика, както и на олтара, баптистерия с няколко входа към църквата и присъствието на нартекс и атриум са белег за константинополско влияние. В архитектурата на епископския комплекс в *Novae* се

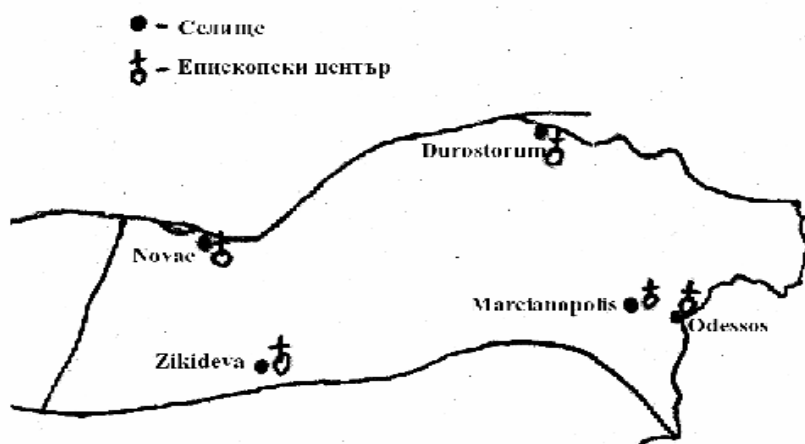
60 **Bierncacki, A.** *Novae in the 5th and 6th C. AD...* 64-72.

61 **Bierncacki, A., Klenina, E.** Some remarks on the episcopal residence from the 5th and 6th cent. A.D. in *Novae*. - In: *The Roman and Late Roman City*, 2002, 187.

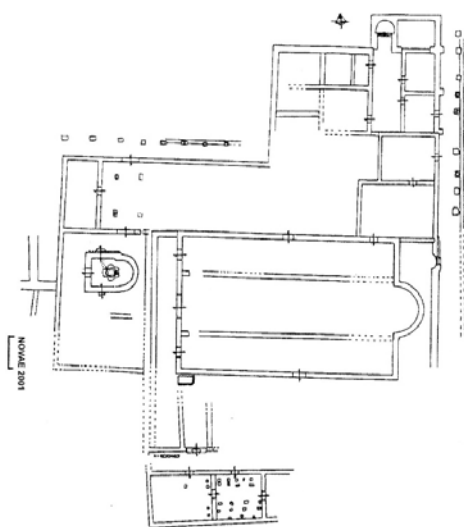
62 **Bierncacki, A.** *The thirty years...*, 47-48.

преплитат римското и константинополското влияние. Този стилистичен дуализъм се забелязва в редица храмове в провинция Moesia Secunda.⁶³

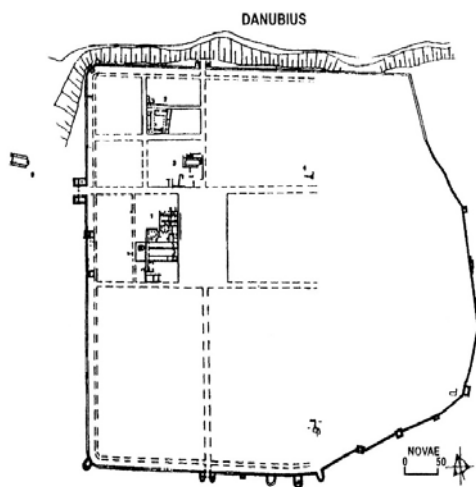
(следва продължение)

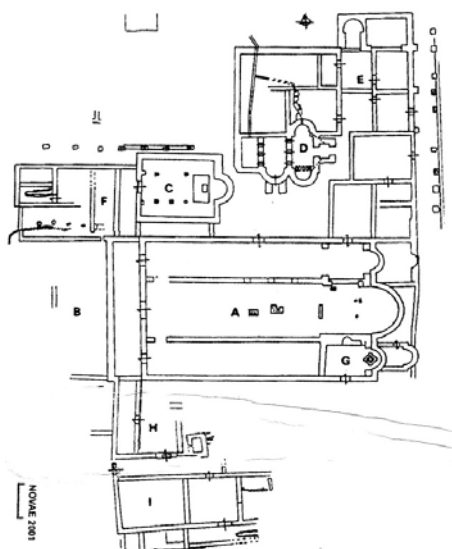
Обр. 1 Карта на пет епископски центъра на провинция :Moesia Secunda през IV – VI в.

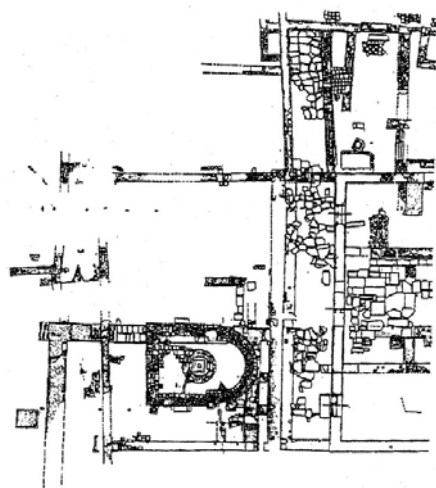
Обр. 2. Общ план на Novae през V и VI в. от н.е. (по Biernacki 2005, Fig. 1).

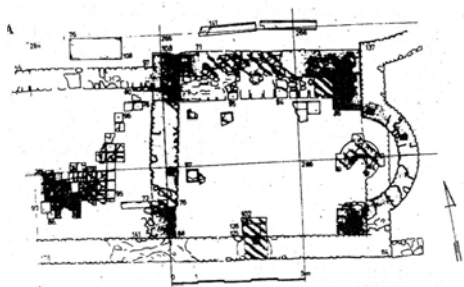
Обр. 3. Novae: Комплекс на раннохристиянската базилика и епископската резиденция през V в.; подово проектиране (по Biernacki 2003, Fig. 6).

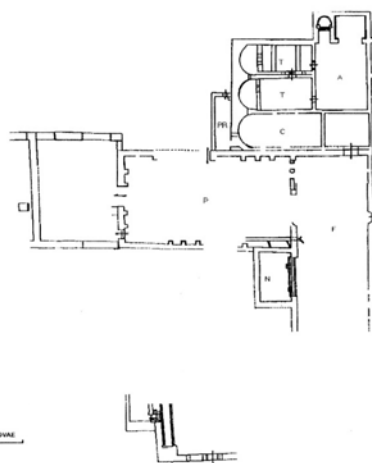
Обр. 4. *Novae*: Комплекс на раннохристиянската базилика и епископската резиденция през VI в.; подово проектиране (по Biernacki 2003, Fig. 7). 6A).

Обр. 5. *Novae*: областта на нартекса и двора на епископската базилика с баптистерия; подово проектиране (по Biernacki 2005, Fig.

Обр. 6. *Novae*: баптистерий, разположен в *legionis* източната част на южния кораб на църквата с кръщелен тетраконхален купел (по Biernacki 2005, Fig. 8A).

Обр. 7. *Novae*: комплексът на *Thermae* през III – IV в.; подово проектиране (по Biernacki 2003, Fig. 11).

Разпространение на селищата във вертикалното и хоризонталното пространство на Североизточна Тракия през IV-VI и XIII-XIV век

Георги Ковачев

Settlement distribution in the vertical and the horizontal space of Northeastern Thrace during the 4th – 6th and the 13th – 14th centuries

George Kovatchev

Abstract: *In this research the vertical space of the area of Northeastern Thrace (Southeastern Bulgaria) is separated to four hypsographic (ecological) belts: I – 0-250 meters above sea level (masl); II – 250-400 masl; III – 400-700 masl; IV – above 700 masl. The division was already established in Bulgarian historiography and reflects the specific norms of the ecological space of the Central Balkans. 142 settlements (including fortresses) for the period of the 4th – 6th centuries and 87 settlements (including fortresses) for the period of the 13th – 14th centuries had been known in the area until the moment. The data is represented in Table 1. During the 4th – 6th c. most settlements (mainly fortresses) were concentrated in the second hypsographic belt (250-400 masl). During the 13th – 14th c. the settlements were evenly distributed in the first (0-250 masl) and the second (250-400 masl) hypsographic belts. In the first belt dominated unfortified settlements; fortresses dominated in the second belt.*

The horizontal space of Northeastern Thrace includes the biological zones of East Balkan Mountains, Jambol – Elkhovo and Tundzha zone, North Strandzha Mountains, and East Sredna Gora. According to the data (Table 2) in the East Balkan Mountains dominated fortresses, and the area was a factor in the defensive lines of the Byzantine Empire and in the Bulgarian Tsardom. In the plain of Northeastern Thrace dominated unfortified settlements whose inhabitants exploited the economic potential of the area.

Обикновено се приема връзката между околното пространство и обитаваната от човека среда да се търси в глобален мащаб – начало, поставено във възгледите на Шарл Монтескьо в неговата философия за географски детерминизъм, според който културата и философията на

народите са продукт на климатичните условия, в които те живеят.¹ Такива са случаите с изследванията на Фернан Бродел² за Средиземноморския свят, Лев Гумилев³ за степите на Евразия, Джеймс Хорабин⁴ за географския фактор в стопанското развитие, Гордън Ийст⁵ за битуването на жителите и тяхната връзка с околната среда и др. Що се отнася до територията на България, подобен подход към обитаемостта на пространството в Никополския санджак през XV-XVII век демонстрира Цветана Георгиева,⁶ а за древните траки в района на Централна Стара планина – Иван Христов.⁷ Във всеки от тези случаи човешките групи намират оптималните възможности на околния свят, подчинявайки своята селищна система, нужди, култура и стопанство на особеностите на околната среда, в която живеят.

По-долу ще обърна внимание на усвоеното вертикално (хипсометрично) и хоризонтално (биогеографско) пространство и разполагането на селищата в него на обособения в географско и съвременен административен район на Югоизточна България (Североизточна Тракия) за периодите IV-VI век и XIII-XIV век, с надеждата, че детайлите от проучването ще допринесат за допълване на картината за заема от хората терен на Балканския полуостров. Изборът на две отдалечени епохи идва от нуждата за сравняване на тенденциите в усвояването на пространството и заради наличните археологически данни, с които разполагам в момента. Това създава възможност за изследване с по-широки хронологически

---

¹ **Montesquieu, C.** De l'esprit de lois. Livre XIV. Des lois dans le rapport qu'elles ont avec la nature du climat. 1758. –Les classiques des sciences sociales
<http://classiques.uqac.ca/classiques/montesquieu/de_esprit_des_lois/de_esprit_des_lois_tdm.html> (посетен на 3 февруари 2013 год.);

Монтескье, Ш. Избранные произведения о духе законов. Книга четырнадцатая. О законах в их отношении к свойствам климата. –Readr <<http://readr.ru/sharl-monteske-izbrannie-proizvedeniya-o-duhe-zakonov.html?page=27>>(посетен на 3 февруари 2013г.

² **Braudel, F.** La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'époque de Philippe II. Vol. 1. La part du milieu. Paris, 1949; **Бродель, Ф.** Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. Част 1. Роль среды. М., 2002.

³ Гумилев Л. **Этносфера: история людей и история природы.** М., 2010.

⁴ **Хоррабин, Дж.** Очерк историко-экономической географии мира. М., 1931.

⁵ **W. Gordon East.** The Geography behind History. New York-London, 1998.

⁶ **Георгиева, Цв.** Природна среда и модел на селищната мрежа в българското пространство през XV-XVII в. –ИПр, 2, 1996, 31-55; Пространство и пространства на българите XV-XVII век. С., 1999.

⁷ **Христов, И.** Планинска Тракия – население, култура и религия в древността. В. Търново, 1999.

граници и повече светлина върху стопанския потенциал на този район и неговото използване през времето.

Така определеният район включва две самостоятелни географски области – Източна Стара планина и Тунджанската област.

На север районът граничи с Източна Стара планина, чиито южни части се отличават с преходно-континентален климат с проява на средиземноморско климатично влияние. Тунджанската област се простира на изток от Горнотракийската низина, на юг от Средногорието и на запад от Черноморието. Релефът е предимно низинно-хълмист и ниско планински и представлява съчетание от просторни и равни полета, възвишения и значителен по обхват плосък масив. В тази област се диференцират две подобласти – Сакарска и Ямболско-Елховска. Сакарската подобласт обхваща Светиилийските, Манастирските и Дервентските възвишения, както и масива на Сакар планина. Ямболско-Елховската подобласт обхваща Ямболското и Елховското поле, през които протича р. Тунджа. Периферията на Ямболското поле, което е слабо нахълмено от ерозионното всичане на вливащите се в р. Тунджа реки, се допира до Светиилийските възвишения, Манастирските възвишения и Бакаджиците. Елховското поле в периферната си част постепенно преминава в полегатите склонове на Манастирските възвишения, Сакар планина и Дервентските възвишения. По-голямата част на Тунджанската област се отличава с преходно-континентален климат, който на юг преминава в преходно-средиземноморски.⁸

Наред с обособилите се физикогеографски области в района следва да се обърне внимание и на т.нар. биогеографски зони, чиито характеристики са важни за съществуването на живите организми, в това число и човека. При биогеографското райониране на България основна роля имат климата и релефа⁹ и на тяхна основа се очертават пет биогеографски района – Южнобългарски, Среднобългарски, Севернобългарски, Черноморски и Планински.¹⁰ По силата на това биогеографско райониране разглежданата територия обхваща части от Южнобългарския район, източната половина на Среднобългарския район и части от Планинския район. Частите на Южнобългарския район включват силно залесения Странджански подрайон и източните части на

---

⁸ Георгиев, М. Физическа география на България. С., 1979, 363-378, 435-443.

⁹ Обикновено околната среда се приема в рамките на климата, терена и възможностите за снабдяване с храна. Важно значение обаче имат флората и фауната (особено животни, които са обект на лов и хищници), които са зависими от дейността на хората или дейността на хората зависи от тях. В околната среда също влизат всички вируси, бактерии и други патогенни организми, които винаги имат пряко отношение към заболяванията и смъртността сред населението

¹⁰ Георгиев, М. Цит. съч., 46.

Долномаришкия-Долнодунавски подрайон, около долното течение на р. Тунджа.

В източната половина на Среднобългарския район са включени Тунджанската хълмиста низина, в която влизат и Сливенското, Карнобатското, Айтоското, Средецкото и Елховското поле, а също и подрайонът на Източна Стара планина, който обхваща ниските (до 700 м.) Стидовска, Върбишка, Карнобатска, Камчийска, Айтоска и Емонска планини до Черноморския район.¹¹

Както посочва Цв. Георгиева, особено важно при изследването на селищната мрежа е търсенето на връзката на населението с реалното пространство, което хората обитават, култивират и владеят. Конкретните задачи се свеждат до установяване на плътността на мрежата, нейната динамика и организация, за да се определят параметрите и степените на овладяване на българското пространство.¹²

Граничните линии, които очертават параметрите на българската селищна мрежа по вертикалната ос на пространството през по-късния период на XV-XVII век, устойчиво са разположени между 0 и 1000 м. надморска височина, а всички възможни за обитаване зони са активно усвоявани с течение на времето.¹³

Според Цв. Георгиева, общото правило, при което надморската височина е определяща при разграничаването на пространството, очертава в българския релеф четири екологични (хипсометрични)¹⁴ пояса: нисък пояс, който се характеризира с крайбрежни ниши от низини и хълмисти равнини, които във вътрешността достигат до 200-250 м. надморска височина; среден пояс от предпланински и нископланински ниши, неголеми ридове и речни долини, с надморска височина до 350-400 м.; висок пояс, включващ както възвишения, така и различни по размер котловинни полета и достигащ до 550-700 м. надморска височина; и високопланински пояс със стръмни възвишения и равни била над 700-750 м. надморска височина.¹⁵

Всъщност подобен подход за райониране съгласно надморската височина се използва в хипсометричната демография, където няма общоприети правила за единна система за очертаните пояси по

---

¹¹ Пак там, 327-368.

¹² **Георгиева, Цв.** Природна среда, 35.

¹³ Пак там, 35-38.

¹⁴ Поясите са „хипсометрични“, защото са обособени във вертикалното географско пространство. В същото време поясите са и „екологични“, защото са съобразени с общите характеристики на височинните райони. В този смисъл и за нуждите на това проучване, приемам двата термина да са еквивалентни.

¹⁵ **Георгиева, Цв.** Природна среда, 40-41.

надморска височина. При Джоел Коен и Кристофър Смал, например, хипсометричните интервали са през 100 м. и в изследването на двамата автори се разглеждат 30 хипсометрични пояса.¹⁶ В българския релеф, според особеностите на физическата география, хипсометричните пояси са пет: низинен – от 0 до 200 м. надморска височина, хълмист – от 200 до 600 м., нископланински – между 600 и 1000 м., среднопланински – от 1000 до 1600 м. и високопланински – над 1600 м. надморска височина.¹⁷ Екологичните обитаеми зони в Централна Европа имат други, различни от българското хипсометрично пространство параметри. Аз приемам параметрите, определени от Цв. Георгиева, по две основни причини. На първо място, стойностите на надморските височини резонно определят стопанските особености на релефа в България и на второ – за удобство при бъдещо сравняване на данни, без да се налага излишно калибриране.

По силата на това прието разграничаване на екологични (хипсометрични) пояси, районът на Североизточна Тракия включва в ниския пояс Ямболското, Елховското, Айтоското и Средецкото поле.

Средният пояс включва големи територии от Средна гора, Странджа, Светиийските и Манастирските възвишения, Бакаджиците, Айтоската, Карнобатската, Терзийската планини и южните поли на Сливенската планина.

Високият пояс заема високите части на Сливенската, Карнобатската и Айтоската планини, билото на Странджа и високите била на Средна гора.

Високопланинският пояс покрива големи части от Сливенската, Стидовската и Котелската планини, както и билата на Върбишката планина.

Населените места от IV-VI век в района се включват устойчиво и в четирите определени хипсометрични пояса. От 142 известни досега крепости и селища,¹⁸ в първия нисък пояс, с надморска височина 0-250 м., откриваме 28 населени места (19,7%), от които 12 крепости (43%) и 16 селища (57%). Вторият, среден екологичен пояс, с надморска височина 250-400 м., е най-наситен, като в него откриваме 73 обекта (51,4%), от които 60 крепости (82,1%), 12 селища (16,5%) и един манастир при Воден (1,4%). В третия, висок екологичен пояс, обособен

---

¹⁶ **Coen, J. and C. Small.** Hypsographic Demography: The Distribution of Human Population by Altitude. – PNAS, 95, November 1998, 14009-14014.

¹⁷ **Русакова, В.** Природните местообитания като елемент от биологичното разнообразие на България. < <http://e-ecodb.bas.bg/rdb/bg/vol3/05element.html> > (посетен на 3 февруари 2013 год.).

¹⁸ **Ковачев, Г.** Българските земи между Източна Стара планина и Странджа през XII-XIV век. В. Търново, 2002, 19.

между 400 и 700 м. надморска височина, се разполагат само 20 крепости (14,1%). Във високопланинския пояс, включващ участъци с надморска височина над 700 м., досега са открити 21 обекта (14,8%), от които 19 крепости (90,5%) и 2 селища (9,5%).

Всички известни засега 87 населени места¹⁹ от XIII–XIV век в района на Североизточна Тракия се вместили устойчиво и в четирите хипсометрични пояса. В първия, нисък екологичен пояс (0–250 м.), отбелязваме останките от 28 населени места (32,2%), от които 6 крепости (21,4%) и 22 селища (78,6%). Вторият, среден екологичен пояс (250–400 м.), е почти със същата плътност като първия нисък екологичен пояс – 27 обекта (31%), но вътрешният баланс е в полза на крепостите – 21 крепости (77,8%) към 6 селища (22,2%). В третия, висок екологичен пояс (400–700 м.), са ситuirани 14 населени места (16,1%), от които 10 крепости (71,4%) и 4 селища (28,6%). Във високопланинския пояс (над 700 м.) откриваме 18 обитавани през XIII–XIV век населени места (20,7%), от които 17 крепости (94,4%) и едно селище (5,6%). Всъщност, единственото селище тук се локализира при село Жеравна, Сливенско, и то по единични находки от XIII–XIV век, откривани случайно в дворове. Що се отнася до най-старата история на селото преди XVI век, то ние нищо не знаем със сигурност²⁰, така че засега, независимо, че селището е включено в статистически оборот, в известна степен неговото съществуване е хипотетично. *(Таблица 1)*

Според изложените данни, в сравнение с епохата IV–VI век, когато населението тук е в относително спокойствие и активността му се нарушава от варварските нашествия от север, процентното разположение на населените места през XIII–XIV век в екологичните пояси търпи промяна.

Докато в по-ранната епоха в ниския екологичен пояс (0–250 м.) са разположени 19,7% от населените места, то в епохата XIII–XIV век процентното съотношение се изкачва до 32,2%. В средния пояс (250 – 400 м.) обаче се наблюдава обратен процес – големият брой населени места за IV–VI век (51,4%) се редуцира до 31,0% през XIII–XIV век. За високия пояс (400–700 м.) през двете епохи се запазва относително равен баланс – съответно 14,1% (IV–VI век.) към 16,1% (XIII–XIV век). Изкачване стойността на процентно съотношение на населените места във високопланинския пояс се наблюдава в полза на епохата XIII–XIV век: 14,8% (IV–VI век) към 20,7% (XIII–XIV век).

В първия екологичен пояс (0–250 м.) откриваме чувствителна разлика в разпределението на населените места и тяхното съотношение в

---

¹⁹ Пак там, 33–37.

²⁰ Константинов, Д. Село Жеравна. Историко-етнографски преглед. С., 1948.

различните периоди. През IV-VI век и XIII-XIV век локализираме еднакво количество обекти – 28, но процентното им съотношение спрямо епохите е различно – 19,7%:32,2%. Крепостите през IV-VI век в този екологичен пояс са два пъти повече от крепостите през XIII-XIV век – 12:6 (43%:21,4% в екологичния пояс), докато селищата през IV-VI век са по-малко в сравнение с тези от XIII-XIV век – 16:22 (57%:78,6% в екологичния пояс).

Броят на обектите във втория екологичен пояс (250-400 м.) през IV-VI век е два пъти повече от всички обекти за епохата, разположени в другите три екологични пояса – 73 (51,4%), докато през XIII-XIV век значителна разлика в съотношението с обектите от другите екологични пояси през епохата не се наблюдава – 27 обекта (31%). Броят на крепостите през IV-VI век е три пъти повече от тези през XIII-XIV век, но процентното им съотношение в екологичния пояс е изравнено (60:21 – 82,1%:77,8%). Селищата през IV-VI век са два пъти повече (13:6), но независимо от това в процентно съотношение за екологичния пояс тези през XIII-XIV век са повече (17,9%:22,2%).

В другите два екологични пояса (400-700 м. и над 700 м.) броят на обектите е почти равен, като и в двата случая наблюдаваме значителен превес на броя на крепостите над броя на селищата.

В разположението на населените места в четирите екологични пояса наблюдаваме устойчиво усвояване на пространството, което е в контекст с усвояването на пространството в Средиземноморския свят по това време. Следва да се отбележи, че докато през IV-VI век най-наситен с населени места е вторият екологичен пояс (250-400 м.), в другите три хипсометрични зони имаме сравнително еднакво разпределение на броя на населените места. През XIII-XIV век броят на населените места в първите два екологични пояса доминира над броя на населените места във вторите два екологични пояса и това вероятно е във връзка със засилената аграрна експлоатация на равнинните райони и усвояването на стопанския им потенциал.

В своя хоризонтален обхват, както посочих по-горе, районът покрива биозоните на Източна Стара планина, Ямболско-Елховската Тунджанска подобласт, Северна Странджа и Източна Средна гора.

Както вече посочих, през периода IV-VI век в района на Североизточна Тракия са изградени 142 крепости и селища.²¹ От 112 укрепителни съоръжения²², 70 са по южните части на Източна Стара планина (62,5%), 20 по северните склонове на Странджа (17,9%), 4 по

---

²¹ Ковачев, Г. Цит. съч., 19.

²² Тук не са включени преградните стени по Старопланинския хребет.

източните части на Средна гора (3,6%) и 18 в Ямболско-Елховската Тунджанска подобласт (16%). (*Таблица 2*)

Това пренасищане на района през IV-VI век с крепости, особено в Източна Стара планина, където те са групирани около основните пътни артерии, е резултат от създаването на вътрешни укрепителни линии, при което гръбнакът на новата система от крепостни съоръжения е старопланинският хребет.²³ Изоставянето на класическия принцип на изолирано погранично укрепяване рефлектира пряко и върху факторите, които влияят върху подбора на местоположение на новите фортификации, което зависи от особеностите на релефа. Предпочитат се естествено защитени места край реки, дълбоки долове, отвесни скали, полуостровни издатини в извивка на река или при сливане на два потока, изолирани височини със стръмни склонове. Това позволява много често крепостната стена да прегражда само достъпната страна на укрепената площадка, докато останалите остават неукрепени, но практически непристъпни.²⁴ И в разглеждания район са приложени принципите за изграждане на крепости в дълбочина, което се наблюдава северно от Стара планина до р. Дунав, но тук в Ямболско-Елховската Тунджанска подобласт като че ли демографският вакуум и тоталното обезлюдяване на полския район не се открояват толкова ясно, както на север от Балкана,²⁵ независимо, че се наблюдават същите принципи на търсене на сигурност от населението на неукрепените селища в равнините и изграждането на нови укрепени селища край височини и безопасни гънки на речни брегове. Към това навеждат статистическите данни за 30-те неукрепени ранновизантийски селища, които до този момент са локализирани в този район.

От същия период в южните части на Източна Стара планина се маркират 9 селища (30%). В района на Ямболско-Елховското поле броят на неукрепените селища е 20 (66,7%), докато в Странджа планина до този момент неукрепено селище от IV-VI век не е локализирано.²⁶ В

---

²³ **Рашев, Р.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-IX в.). Варна, 1982, 10; **Овчаров, Д.** Ранновизантийските крепости в България. С., 1974, 225-227.

²⁴ **Рашев, Р.** Цит. съч., 13-14; **Попов, Ат.** Военнотопографският фактор при изграждането на укрепителните съоръжения по южния склон на Стара планина. – ВИС, 1978, 2, 110-129.

²⁵ **Рашев, Р.** Цит. съч., 16.

²⁶ **Попов, Ат.** Средновековни крепости в Странджа и Сакар. – В: Странджанско-Сакарски сборник. Том 1, М. Търново, 1984, 312-317; **Попов, Ат.** Елховският край през Античността и Средновековието. – В: Елхово, С., 1988, 23-44; **Димитрова, Д. и Ж. Попов,** Археологически паметници на културата в Ямболски окръг. С., 1973;

източните части на Средна гора, наред с крепостите при селата Злати войвода и Струпец, Сливенско, Кабиле, Ямболско и местността “Шекерджата” южно от Сливен, се открива едно селище (3,3%) до село Николаево, Сливенско, което е в непосредствена близост до течението на р. Тунджа.

Тези данни от археологическата карта на разглеждания район показват широкото разпространение на селища в равнината и крепости по лесните за охрана възвишения и планински части.

Броят на крепостите, които могат да се отнесат към времето XIII-XIV век, е 54, като 40 от тях са разположени по южните склонове на Източна Стара планина (74,4%), 6 – в Ямболско-Елховската Тунджанска подобласт (11,1%), 6 – по северните части на Странджа (11,1%) и 2 в Източните покрайнини на Средна гора (3,7%).

В района са известни 33 средновековни селища от XIII-XIV век. В южните части на Източна Стара планина се локализируют 6 от тях (18,2%). В Ямболско-Елховското поле броят на неукрепените селища е 26 (78,8%). В Северна Странджа до момента не е локализирано селище от периода XIII-XIV век. В източните части на Средна гора се откриват следи на едно селище от тази епоха, разположено южно от крепостта “Големия Асар” до село Струпец, Сливенско (3%).

През периода IV-VI век крепостите по южните части на Източна Стара планина са 62,5% от общото съдържание, докато през XIII-XIV век те са увеличени на 74,4%. За сметка на това, съотношението на крепостите през IV-VI век в Ямболско-Елховското поле (16%) и в Северна Странджа (17,9%) е по-голямо в сравнение с крепостите от XIII-XIV век, когато в Ямболско-Елховското поле те са 11,1% и в Северна Странджа – също толкова (11,1%). Наситеността на крепости в крайните източни части на Средна гора е еднаква – 3,6% от общото съдържание за IV-VI век и 3,7% за XIII-XIV век.

За разлика от крепостите, неукрепените селища от XIII-XIV век в южната половина на Източния Балкан намаляват до 18,2% в сравнение със селищата от IV-VI век, които са 30% от общото за периода съдържание. За сметка на това значително е увеличено процентното съдържание на селища през XIII-XIV век в Ямболско-Елховското поле (78,8%), за разлика от периода IV-VI век, което е 66,7%. В крайните източни части на Средна гора статуквото се задържа – 3,3% (IV-VI век) към 3% (XIII-XIV век). За района на Северна Странджа не са локализираны неукрепени селища.

Замислена и изпълнена като преграда от север през IV-VI век, крепостната система по старопланинския хребет отново заиграла важна роля през XIII-XIV век, но този път нейната стратегическа задача била променена и тя била насочена на юг, с възможности за отбрана в дълбочина, предимно по проходите и главните пътища. Същите фортификационни принципи на усвояване на топографския фактор, приложени през IV-VI век, били използвани и сега. Новото, което се наложило, било в планирането на укрепените ядра и взаимодействието им с окръжаващите ги крепости в звеното. Тези процеси, познати от структурите около Търново, Ловеч и др., се наблюдават и при крепостите в районите на селата Струпец и Седларево, Сливенско, Сливенската планина и другаде на юг от Източния Балкан. Следва да се отбележи, че в южните подножия на крепостите при Струпец и Седларево се откриват обширни площи със следи от жилища, което навява идеята, че става дума за градове.

Общите данни от двете разглеждани епохи, показани в таблица 2, представят следната обща картина. За периода IV-VI век върху територията на тези биозони засега се локализируют 142 населени места, от които 112 крепости (73,2 %) и 30 неукрепени селища (26,8%). През XIII-XIV век населените места са 87, от които 54 крепости (61,1%) и 33 неукрепени селища (38,9%). В Източна Стара планина през IV-VI век крепостите са 70 (62,5% от общия брой крепости за периода), докато през XIII-XIV век те са 40 (74,4% от общия брой за периода). Регистрираните селища от IV-VI век тук са 9 (30% за периода), докато селищата за XIII-XIV век са 6 (18,2% за периода).

В Ямболско-Елховската Тунджанска подобласт през IV-VI век броят на крепостите е 18 (16% за периода), а за XIII-XIV век е 6 (11,1% за периода). Регистрираните тук селища през IV-VI век са 20 (66,7% за периода), докато за периода XIII-XIV век са локализиранни 26 селища (78,8% за периода).

В Северна Странджа крепостите, отнесени към IV-VI век, засега са 20 (17,9% за периода), докато тези, отнесени към XIII-XIV век, са само 6 (11,1% за периода). Локализиранни селища от двата периода не са обнародвани.

В крайните източни части на Средна гора, които се отнасят към района между Източна Стара планина и Странджа, се откриват 4 крепости от IV-VI век (3,6% за периода) и едно селище (3,3% за периода). За времето XIII-XIV век откриваме 2 крепости (3,7% за периода) и едно селище (3% за периода).

Забелязва се, че броят на крепостите в Източна Стара планина и през двата разглеждани периода е най-висок – 70:40. Независимо, че през IV-VI век броят на укрепителните съоръжения е по-голям, то в

контекста на общия брой за периодите, процентното съдържание на крепости през XIII-XIV век е по-голямо спрямо IV-VI век – 62,5%:74,4%. През XIII-XIV век значително намалява броят на крепостите в Ямболско-Елховската Тунджанска подобласт (18:6 – 16%:11,1%), Северна Странджа (20:6 – 17,9%:11,1%) и Източна Средна гора (4:2 – 3,6%:3,7%), макар процентното съотношение на крепости за двата периода да не е променено чувствително.

Броят и процентното съотношение на селищата в Източна Стара планина намалява през XIII-XIV век (9:6 – 30%:18,2%), но се увеличава в Ямболско-Елховската Тунджанска подобласт (20:26 – 66,7%:78,8%).

Приведените данни подсказват два основни извода – за засилено внимание към Източностаропланинския хребет по отношение на отбраната и за засилено внимание към Ямболско-Елховската Тунджанска подобласт в стопанството, което се налага от рационалното използване на околната среда и природни дадености на релефа.

Това разпределение на селищата и крепостите върху терена рефлектира и в усвояването на екологичните пояси.

От една страна, в количествено отношение, представените данни са достатъчно за да покажат тенденцията за усвояване на пространството на Североизточна Тракия през двете разглеждани епохи – IV-VI век и XIII-XIV век. От друга страна, обаче, това изследване се натъква на три основни проблема, които следва да се отчетат изключително внимателно.

На първо място, както споменавам неколkokратно по-горе, се работи с налични за момента данни. Всяко едно новооткрито населено място следва да се добави към съществуващата археологическа карта на района и данните да се калкулират наново.

На следващо място остава проблемът с хронологията на археологическите обекти. Както се вижда от датировката, по-ранният период от IV-VI век обхваща период от 300 години, а по-късният XIII-XIV век – период от 200 год. Липсва каквато и да е гаранция за това, че всяко едно от посочените населени места съществува в пълните рамки на периода, още повече, че Североизточна Тракия е засегната значително от нашествията на готите през 377 год. и на хуните през 447 год. За сега не се знае какви поражения оставя след себе си и Юстиниановата чума след 543 год. По същия начин следва да се третира и динамиката на селищната мрежа след началото на XIII век, когато районът е опустошаван многократно – от български и византийски войски, кръстоносци, татари, турци, а след средата на XIV век – и от чумните епидемии. За разлика от по-късните исторически периоди, където сведенията се черпят в по-голямата си част от документи, които са точно датирани, то значителна част от отбелязаните археологически

обекти, дори проучени по археологически път, ще останат без абсолютна хронология.

На трето място идва проблемът с демографското разпределение в екологичните пояси. Това пряко зависи от размера на селищата и броя на техните жители. В този смисъл съотношението на селищата според техния брой може да не е реципрочно на действителния общ брой на техните жители. Това ще рече, че ако в многобройните малки населени места в един екологичен пояс живеят ограничен малък брой жители, то в по-малобройни населени места от друг екологичен пояс може да живеят големи маси население, което да дава демографски превес над по-многобройните, но по-малки по размер селища. Според хипсометричните демографски изследвания за съвременния свят например, в глобален мащаб най-много хора живеят във вертикалното пространство от 0 до 100 м. надморска височина, а средно статистическото глобално обитавано хипсометрично равнище е 194 м. надморска височина.²⁷ Що се отнася до дистрибуцията в община Княжевац, Сърбия, то през периода 1971-2002 год. най-много селища и население са съсредоточени в рамките на 200-400 м. надморска височина²⁸ – равнище, което се предпочита и от българите през XV-XVII век.²⁹ За да се представи тази картина в разглеждания район на Североизточна Тракия през Късната античност и Средновековието следва да се знаят размерите на населените места и евентуалния брой домакинства, които живеят в тях – задача, която за момента е практически неизпълнима. В това отношение информацията от османските регистри дава по-добри възможности за проследяване на демографската картина и хронологията на населените места, което е представено в изследването на Цв. Георгиева. Още по-облагодетелствани са изследвания, които разглеждат демографските промени и тяхната зависимост от хипсометричните пояси в съвременното, най-вече заради изчерпателните данни, с които разполагат.³⁰

Като се подчинявам на общата методика на хипсометричните проучвания в историческа перспектива и като парадигма, на чиято база следва да се провеждат бъдещи проучвания в тази област, следва да обърна внимание на основните въпроси, които отдавна са формулирани

---

²⁷ Coen, J. and C. Small. Op. cit., 14009-140012.

²⁸ Павловић, С. и М. Јанчић. Висинска дистрибуција као фактор неких просторно-демографских промена у развоју насеља општине Књажевац. – ГСГД, LXXXVII, 2, 2007, 125-132.

²⁹ Георгиева, Цв. Пространство и пространства, 92-148.

³⁰ Павловић, С. и М. Јанчић. Цит. съч., 125-132.

от Пол Бейкър³¹ и се поставят пред всяко едно подобно проучване: 1. Какви са специфичните особености на околната среда, която се адаптира от населението; 2. Как населението се адаптира културно и биологично към тези специфични особености; 3. Какви адаптивни структури се установяват сред населението. Отговорът на тези въпроси идва обикновено след комбиниране на екологични сравнения и експериментални анализи, което става възможно само с наличието на пълни данни, които да могат да се използват рационално от изследвачите. За съжаление, минималните налични данни от Североизточна Тракия за разглежданите в съобщението периоди са недостатъчни за подхождане към комплексен отговор, който да е симбиоза от тези основни въпроси.

Таблица 1(Table 1)

Екопояси (хипсометрични пояси) в района на Североизточна Тракия. Съотношение на населените места през IV-VI и XIII-XIV век

(Hypsographic belts and distribution of the settlements in Northeastern Thrace during the 4th – 6th C. and the 13th – 14th C.)

Хипсометрич ен пояс	IV-VI век(4 th – 6 th C.)						XIII-XIV век(13 th – 14 th C.)					
(Hypsographic belts)	Общ брой населен и места (Total)	%	Крепо- сти (Forts)	%	Селища (Settl.)	%	Общ брой насел.мес. (Total)	%	Крепо- сти (Forts)	%	Селища (Settl.)	%
0-250 м.	28	19.7	12	43	16	57	28	32. 2	6	21.4	22	78.6
250-400 м.	73	51.4	60	82.1	13	17.9	27	31	21	77.8	6	22.2
400-700 м.	20	14.1	20	100	-	-	14	16. 1	10	71.4	4	28.6
Над 700 м.	21	14.8	19	90.5	2	9.5	18	20. 7	17	94.4	1	5.6
Общо: (Total)	142	100	111		31		87	100	54		33	

³¹ **Baker, P.** Human Adaptation to High Altitude. – Science, 163, No. 3872, 14 March 1969, 1149.

Таблица 2(Table 2)

Биозони в района на Североизточна Тракия. Съотношение на населените места през IV-VI век и XIII-XIV век

(Biological zones and distribution of the settlements in Northeastern Thrace during the 4th – 6th C. and the 13th – 14th C.)

Биозона (Biological zone)	Крепости (Fortresses)				Селища (Settlements)			
	IV-VI век 4 th -6 th C.	%	XIII-XIV век 13 th -14 th C.	%	IV-VI век 4 th -6 th C.	%	XIII-XIV век 13 th -14 th C.	%
Източна Стара планина (East Balkan Mountains)	70	62.5	40	74.4	9	30	6	18.2
Ямболско-Елховска Тунджанска подобласт (Jambol – Elkhovo and Tundzha zone)	18	16	6	11.1	20	66.7	26	78.8
Северна Странджа (North Strandzha Mountains)	20	17.9	6	11.1	-	-	-	-
Източна Средна гора (East Sredna Gora)	4	3.6	2	3.7	1	3.3	1	3
Общо:(Total)	112	100	54	100	30	100	33	100

Развитие и роля на българското образование през османското владичество и Възраждането

Тодор Петров

Development and role of education in Bulgarian Ottoman rule and the Renaissance

Todor Petrov

***Abstract:** The article "Development and Role of Bulgarian education during Ottoman times and the Renaissance" is an overview of the processes and to develop the Bulgarian education. Views historical period is the time in which the Bulgarian people under the rule of the Ottoman Empire, and education there is an important natural process in the development of the Bulgarian nation. Consistently addressed the evolution, function and distribution of Bulgarian education. Particular attention is paid to the nature and function of educational centers, the role of the Bulgarian clergy and the emerging Bulgarian secular intelligentsia - processes that characterize and rationalize its existence. These processes are born during the Renaissance played a major contributor to the Bulgarian national and religious identity and desire for political and spiritual freedom. Presents significant individuals contributed to the existence and activities of the Bulgarian schools in the era of Ottoman rule, the Bulgarian National Revival.*

Българското образование и неговите развитие и роля през периода на османското владичество и Възраждането имат огромно значение за всички обществени дейности – възпитание, ограмотяване, изграждане на навици и чувство за национална и религиозна принадлежност от една страна и създаване на материалната, битова и духовна култура от друга – архитектура, занаятчийство, художествено и приложно творчество. Процесите, в които се зараждат тези явления, са разгледани през годините от множество изследователи в отделни статии и студии, базирани на отделни материални и книжовни паметници, или в цялостни монографии като: „История на българското образование” на Н.Чакъров и Ж. Атанасов, издадена в София през 1967г., както и други по-съвременни издания – „История на педагогиката” с автори М.

Люлюшев, Й. Колев и др.- В.Търново, 1996г., „История на педагогиката и българското образование” на същия авторски колектив - София, 1998 г., „История на българското образование” на Пл. Радев - Пловдив, 2003г., „История на педагогиката и българското образование” с автори Й. Колев, В. Атанасова и Н. Витанова - Шумен, 2005г., „История на българското образование” на Н. Филипова – Благоевград, 2007г. Пл. Радев в съавторство с Ал. Александрова издава и „История на образованието” в четири тома през 2009г.

Настоящата статия има обзореен характер върху проблематиката, като се базира на изброените трудове и изследвания. Тя е естествено продължение на темата, от периода на Средновековието, (*1бр. ЖИАИ*) и има за цел да представи условията, в които се развива българското образование, както и да хвърли нова светлина върху неговата решаваща роля във формирането и развоя на духовно-просветната и идейно-образователната култура в условията на османската власт и процесите на зараждане и развитие на българското Възраждане.

Със завладяването на българския народ от османците, условията за развитие на образованието стават твърде неблагоприятни и дори за цели векове културния, духовен и образователен живот у нас на практика бива прекъснат. Книжовният живот, претърпял разцвет през Първата и Втората българска държава, след средата на XIV век, на практика престава да се развива, поради малкото оцелели и принудителното изгнание на останалите живи книжовници. Заедно с това се прекратява и възможността за добиване на по-високо образование в българските земи. По места се запазват само елементарни манастирски и църковни училища, наричани килийни, поради това, че учебния процес в тях се провежда в килиите на монасите - учители.

С падането на българите под османска власт се изменя характерът на цялата българска култура. Докато преди това, тя е предимно аристократична и е предназначена за управляващата аристокрация, сега при липсваща държава и аристократични структури, тя се демократизира и става предназначена за широките народни маси. В оцелелите или възстановени манастири и църкви по българските земи, продължава да се служи на славянски език, пазят се и оцелелите старобългарски книги, в които е съхранено изключително ценното за българския народ, идейно наследство. Просветната и книжовна работа, която се извършва най-вече в манастирите, е от голямо значение за запазването на българската народност през тежките години на чужда политическа и религиозна експанзия.

До 40-те години на XIX век, българските деца се учат да четат и пишат в манастирски и църковни килийни училища. Те са единствените средища, в които се съхранява и пропагандира българския език и

култура. Процесът за преминаване от религиозно към светско образование, протича изключително бавно. Със засилването на българското занаятчийство, започват постепенно да се появяват и училища при работилници и дюкяни, където наред с четене и писане се залага на практическо- професионалното образование. Училища се появяват, също така по частните домове на „граматици“ и „даскали“¹. Учители в тях, не са вече само монаси, свещеници и таксидоти², но и различни занаятчии и грамотни хора.

Всеки грамотен човек, който пожелае, може да стане „даскал“, стига да има ученици, които желаят да се обучават при него. За откриване на такъв вид училище, не е необходимо специално обзавеждане и оборудване, тъй като учениците сядат върху постелки на пода или върху столчета, които сами си носят. На практика, всяка стая от дома на даскала, може да бъде превърната в импровизирано училище.

Броят на учениците в килийните училища не е голям и рядко стига до двадесет или и повече. Обучението е индивидуално - учителят се занимава с всеки ученик поотделно. Срещу това, той получава възнаграждение от родителите в зависимост от социалния им статус и предварителното им споразумение. В повечето случаи даскала получава заплащане в натура - храни и напитки, стоки за бита, животни и др. Всеки ученик минава постепенно от урок на урок и от книга на книга. Обучението по четене става по синтетичната метода. Ученикът научава отначало буквите с техните наименования – аз, буки, вяди и т.н., след което минава към сричането на гласни със съгласни букви и едва тогава към четене.

След като се научи да чете, ученикът се запознава и изучава църковните книги като „Псалтирът“ и „Апостолът“, но най-използван е „Часослова“³, наречен „Наустница“, тъй като се изучава от всеки ученик наизуст. Обучението по писане не винаги върви успоредно с това по четене. Например има данни за килийни ученици, станали в следствие свещеници, които знаят да четат, но не могат да пишат.

---

¹ От грц.,буквално учител, грамотен. Превръща се в звание за българските учители през Възраждането

² От грц. *Ταξιδιώτης*, буквално пътник, странник. Название на странстващ монах, който събира дарения за манастира в който служи и привлича поклонници в него.

³ От грц. *Ψρολόγιον* е църковно-богослужебна книга, използвана в православната богослужебна практика, като служи за ръководство на четците и певците в църквата. Съдържа псалми, молитви, песнопения и други текстове от дневния богослужебен кръг, извън текстовете на светата литургия, които са в Служебника. Получава името си по часовете на църковната служба, които съдържа.

Методите на писане не се различават твърде от средновековните. Учениците пишат на изгладена четвъртита дъска, наречена „панакида“, кожа или кора от дърво. Пише се с паче, пуйче или орлово перо. Мاستилото се приготвя от оцет и плодовете на растението бѣз.

Обучението по смятане се приема за доста сложно и трудно занимание, което не е по възможностите на всеки. Смятане се преподава, но не във всички килийни училища, като се залага главно на процесите събиране и изваждане, а само в редки случаи на умножение и деление. Означаването на числа с букви, възприето от средновековните времена, допълнително затруднява учениците. За лошо поведение, или незнание от страна на учениците, широко се прилагат физически и психологически наказания.

Въпреки своите недостатъци, чрез „килийната наука“ и „килийното образование“, поробеното българско население поддържа будно своето национално и религиозно самосъзнание, добива познания, необходими му във всекидневния живот. Килийното образование получава сравнително широко разпространение през XVII и XVIII век. Като най-значителни просветни и книжовни центрове през периода се очертават градовете. През този период като средища с богата книжовна и образователна дейност изпъкват София и Враца, в които действат училища още от XVII век. Просветна дейност се развива и в редица други по-будни селища като: Самоков, Сливен, Казанлък, Стара Загора, Плевен, Видин, Карлово, Калोфер и др. В други селища като: Търново, Арбанаси, Пазарджик, Пловдив и Асеновград, също се поддържа и развива българската книжовност, но те се намират под силно гръцко влияние.

Славянобългарската грамотност се разпространява твърде много и в някои села, особено тези, които се намират около манастири и градове с книжовно развитие. Протича процес, при който от селата ученици отиват в манастирите и градовете да се учат, а от градовете и манастирите, вече грамотни, се завръщат в селата като свещеници, таксидиоти и даскали.

В Котел килийно училище отваря врати, още в началото на XVIII век, в което учи Софроний Врачански⁴, подобни килийни

---

⁴ Виден български възрожденец и народен будител. Известен още и със светското си име поп Стойко Владиславов, по-късно става Врачански епископ, ревностен последовател на делото на Паисий Хилендарски. Проявява се като блестящ книжовник с двата си преписа на паисийевата история от 1765г. и 1781г., Видинските сборници, "Кириакодромион сиреч неделник (Софронийе)", „Житие и страдание на грешния Софроний“, "Гражданское позорище" и др. В началото на XIX век той е приет от руското и румънското правителство за основен представител на българската общност.

училища действат в Елена, Тетевен, Ловеч, Етрополе и Панагюрище. Има сведения за килийни училища и в село Хаджир или днешното Свежен (Карловско), Стрелча, Три кладенци, Ставерци, Кунино и др. Според непълни данни през XVII и XVIII век в страната има повече от двеста и седемдесет селища, в които се поддържа грамотност и книжовност. Килийната образованост се развива в България чак до 1835г., когато широко разпространение получават взаимните училища, но дори и след това, килийната просвета запазва влиянието си в редица селища.

Манастирските училища от времето на османската власт се характеризират с това, че в тях постъпват да се учат на четмо и писмо не само младежи, които се подготвят за свещеници и монаси, но и лица, които се отдават след това на светски дейности („граматици”, занаятчии, търговци). В някои манастири се появяват монаси, които наред с четенето и писането, църковното пеене и църковния ред, учат децата да пишат и преписват книги, както и да рисуват икони (зография). Като просветни и книжовни манастирски средища през епохата на османската власт, най-голямо развитие изживяват Рилският манастир и българския Хилендарски манастир в Света гора.

Сред извън манастирските книжовно-просветни центрове се проявява Софийската книжовна школа.⁵ През XVI век в София съществуват няколко училища при църкви, от които излизат граматици, свещеници, преписвачи на книги, иконописци и книжовници. Софийските учители и книжовници от това време продължават традицията на патриарх Евтимий. С дейността си те целят да поддържат националното самосъзнание и религиозната принадлежност на българите. Възпитателните и образователни средства, които те използват са богослужението, проповедта, обучението и книжовността. С всичко това представителите на Софийската просветна школа печелят голямо влияние сред българското население.

Голямо значение и влияние през тази епоха имат просветните дейци на българските католици като Петър Богдан Бакшев⁶ и Петър

---

⁵ Просветно и книжовно средище, възникнало през XV век. Развива се във втората половина на XV и в XVI век в София и околните селища и манастири от Софийската Света гора. Неин център е Драгалевският манастир. Представители: Поп Пейо, йеромонах Гаврил известни са също и 3-та братя книжовници Данаил, Стоян и Владко.

⁶ Български католически архиепископ и книжовник. Автор е на първата "История на България", написана един век преди Паисиевата, както и на други книги с историческа тематика като "История на Охрид - столица на България", "Хроника моравската мисия

Парчевич⁷. В края на XVI век и в началото на XVII век, сред българското население по нашите земи протича силно униатско влияние. В редица селища се създават католически училища за българските деца. Това движение е естествено продиктувано от Ватикана и австрийската династия на Хабсбургите и служи на техните духовни и политически стремежи. До известна степен тази политика е подкрепяна отчасти от българския народ, защото подхранва надеждата за национално освобождение и независимост.

Отначало мисионерите изпращат българчета да се учат и възпитават в училища от Западна Европа и най-вече в Рим, но след това откриват католически училища и по нашите земи, преди всичко в селищата с компактно католическо население - Чипровец и околните села - Копиловци, Желязна и Трънчевица. Като най-известно и най-добре уредено сред тях се откроява чипровското училище. То достига своя възход, когато негов ръководител е Иван Лилов - българин, получил образованието си в Рим. Неговата преподавателска дейност е характерна с това, че преподава на учениците си не само на латински, но и на славянски език. Запознава ги с граматиката и смятането. Езикът на обучението в тогавашните католически училища у нас е смесица от български, хърватски и босненски, наричан илирийски език. На този език се пишат и се издават учебниците, по които се преподава и учи.

В униатския манастир край Чипровец се открива и по-горно училище, в което постъпват да се учат юношите, които са завършили начално католическо училище. То е наречено „семинариум”. Основната му задача е да подготвя разпространители на католицизма. В него се изучават - теология, философия и логика. За нуждите на тези училища се издават и първите български печатни учебни книги като - „Абагар” (*фиг. 1*), издадена в Рим през 1651 г. от бъдещия никополски католически епископ Филип Станиславов.

Появата на светското образование у нас е неразделно свързана с възникването и оформянето на българска буржоазна прослойка, с формиране на национално съзнание и образуване на българската нация. Докато през Средновековието, в образователно отношение не може да се отиде по-далеч от манастирското и килийно училище, то през Възраждането училищата постепенно се превръщат в светски. Условието за тяхното възникване са всички ония общественоекономически промени, които настъпват през епохата на

на Св.Св. Кирил и Методий”, „Призренската епископия” и др. Един от инициаторите на Чипровското въстание.

⁷ Български католически архиепископ, оглавява дипломатическите мисии в преговорите за кръстоносен поход срещу поробените балкански народи.

националното ни Възраждане. Известна роля за тяхното възникване имат и влиянията на европейското Просвещение, на гръцкото и сръбското Възраждане, както и на просветните борби в Русия.

Обществено-икономическите преобразувания у нас през последните десетилетия на XVIII век и първите десетилетия на XIX век поставят българите в ново, по-благоприятно за тях положение. Възникналата българска търговско-промишлена буржоазия се нуждае вече от нови разбирания и полезни знания. Старата черковна „килийна наука“, вече е незадоволителна. Остро се чувства нуждата от знания по аритметика, география, история, граматика на говоримия български език, чужди езици и природни науки, които килийното училище не е в състояние да предостави.

Новобългарските светски училища възникват тъкмо за да отговорят на тази нужда. Те играят важна роля за пробуждането на българския народ и оформянето му в нация. Преди да открие български светски училища, младата търговско-промишлена прослойка изпраща децата си да се учат в гръцки училища. В началото на XIX век зараждащата се търговска и просветна интелигенция в българските земи е още слаба, за да може да организира свои светски училища, поради което тя се обръща към гръцките. Към тях я тласка и стопанска необходимост. Господството на гръцката търговия, налага по онова време гръцкия като официален търговски език в Османската империя. В гръцките училища българските младежи се натъкват на силна пропаганда, която величае гръцкия народ и култура, като подценява другите и най-вече българския. Тя се стреми да погърчи колкото се може повече от християнското население в империята. Много българчета – синове на заможни занаятчии и търговци, излизат от гръцкото образование с разклатено национално съзнание. От друга страна, от гръцките училища излизат и много образовани българи, които запазват своя народностен дух и изиграват значителна роля в последвалите възрожденски процеси.

Откриването на български училища е съпроводено с борба срещу гръцко-фанариотската пропаганда и просвета сред българите. Тези училища се откриват от хора, които съзнават опасността от фанариотското църковно иго, от шовинистичната пропаганда на гърците от гърчеенето на част от българите. Цялата новобългарска просвета и образование се засилват, особено силно със започналите стремежи за самостоятелна българска църква. За укрепването им играят роля и сдруженията на българските занаятчии – занаятчийските еснафи, които са един от главните и постоянни източници на средства за издръжка на училищата.

Като противовес на гръцката пропаганда и забравеното през

годините на османско господство славно българско минало, застава българският монах и книжовник Паисий Хилендарски⁸, който през 1762 г. пише своята знаменита творба „История славяноболгарская“ *(фиг.2)*. В нея ярко изпъкват идеите за българско светско образование и нуждата от светско училище, в което българските деца да *„обогатят своя разум“* със знания *„за своя и на други умна наслада и полза“*. Паисийевата творба притежава силен емоционален заряд и открива за българите тяхното бляскаво минало, а заедно с това и надеждата за по-добро бъдеще.

Не случайно книгата започва да се разпространява по българските земи чрез преписи⁹, първите от които създава Софроний Врачански. Той доразвива идеите на Паисий за българското образование в своето творчество, и особено във втория „Видински сборник“, където приканва българите да откриват училища.

Със засилване на търговията и разрастване на знанията у нас през второто и особено през третото десетилетие на XIX век се оформя възрожденско просветно движение, което се бори за новобългарско училище, в което да се преподава и учи светска наука и говорим български език. Новобългарското просветно движение води до заменяне на килийните училища с обществени, взаимни училища и на килийната учебна програма с нова – светска и енциклопедична по характер и съдържание. Неговите представители се борят за опростена и лесна методика на обучение, която прави ученето достъпно за всички деца. Начело на това просветно движение застава д-р Петър Берон, автор на знаменития „Рибен буквар“ *(фиг.3)*, издаден през 1824 г., който е голямо събитие в развитието на българското образование.

Д-р Петър Берон е първият български възрожденски просветител, първият методически автор, който овладява и провежда в България новите за епохата педагогически идеи. Берон отхвърля черковните книги и се застъпва за разнообразно светско учебно съдържание. Препоръчва взаимното обучение. Застъпва се за свеждане на обучението към равнището на учениците, за достъпност на преподаваната материя. Обръща внимание и оценява необходимостта на

---

⁸ Изразните средства в труда му се превръщат в идеи на националния идеал за освобождение на българския народ и карат много учени да го сочат за основоположник на българското Възраждане.

⁹ Софрониевият (1765г.), Самоковският (1771г.), Рилският (1772г.), Жеравненският (пр.1772г.), Никифоровият, Еленският препис на Дойно Граматик от 1784 г. и по-късните: Рилска преправка от 1825г.; преписите от Сопот-1828г. и 1845г., Харитоновата, Габровската поправка. **Стоянов, М.** Преписи на Паисиевата „История славяноболгарская“. – **В:** Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962

девическо образование. Милее за училищата не само в родния си град Котел, но и в цялата страна. Финансира с лични средства откриването на девически училища в Котел, Сливен, Одрин, Търново, Елена и съставя упътване за тяхното уреждане. Въвежда в училищата три нови учения: *гимнастика* - имаща за цел да поддържа в изправност физическото здраве, *педевтика* - или нравственото възпитание и *дидактика*, която има за цел да обогати подрастващите с представи и понятия за заобикалящия ги свят и да развие тяхното мислене.

С развитието на градския живот, килийните училища правят опит да се приспособят към новите образователни нужди. В програмата на някои от тях се предвижда да бъдат давани и светски познания. Наред с частните килийни училища се появяват и обществени килийни училища, ръководени и издържани от българските общини. В тях преподават по-подготвени учители и обучението е подобро. Въпреки, че са крачка напред в развитието на образованието ни, те не могат да задоволят нарастващите нужди на българските търговци и занаятчии от ново образование. Въпреки всичко, те си остават училища с черковно-религиозно образователно съдържание и средновековни методи на обучение.

След второто и третото десетилетие на XIX век, когато българската буржоазия е достатъчно укрепнала материално, за да може да издържа свои училища, у нас възникват така наречените славяно-гречески или елино-български училища, в които децата на българските търговци и заможни занаятчии изучават гръцки език и придобиват светски знания. В Свищов подобно елино-българско училище се открива през 1815г., където наред с гръцкия се изучават италиански и френски език. По-късно подобни училища се разкриват и в други градове като Котел, Сливен, Карлово, Смирна. Учители са образовани гърци или българи, които са получили гръцко образование и познават добре гръцкия език. Сред тях се открояват имената на личности като: Емануил Васкидович, Райно Попович, Иван Селимински, Константин Фотинов и др.

Габровското училище (*фиг.4*), открито на 2 януари 1835г., от Васил Априлов¹⁰ е първото обществено училище със светско образователно съдържание, като широко застъпен като форма на обучение в училището е взаимноучителния метод на преподаване (Бел-

---

¹⁰ Български стопански и просветен деец, дарител и радетел на българското образование. Автор на методична литература: „Денница на новобългарското образование“ (1841г.), „Допълнение към „Денницата““ (1842г.), „Мисли за сегашното българско учение“ (1847г.). Решително настоява новобългарският, а не църковнославянският или гръцкият език да бъде основа на светското образование.

Ланкастърският¹¹, алилодидактичният). Като учител тук се проявява видния духовник и учител Неофит Рилски, който написва голяма част от първите български учебници, намерили широко приложение в просветната дейност: „Взаимоучителни таблици“ (1835г.), „Буквар, извлечен от взаимоучителните таблици“ (1835), „Свещенний краткий катехизис“ (1835г.), „Краткое и ясное изложение... на гръцкия език“ (1835 г.), „Българска граматика“ (1835г.), „Краснописание“ (1837г.). Неофит Рилски прави първия успешен превод на „Новия Завет“ на новобългарски език и дори създава първия български глобус. (фиг.5)

С появата на Априловската гимназия, започва нова епоха в развитието на българското образование - епохата на светските обществени взаимни възрожденски училища. Този етап се развива приблизително до 1868г., когато у нас започва да се въвежда класно-урочната система - обучение под името „звучна метода“. Това е нов начин за начално обучение по четене и писане, а именно синтетичния или аналитико-синтетичния метод. При него децата заучават и обработват всеки звук поотделно, след което минават към сливане на звуковете в срички и думи. Въвеждането на този начин на обучение означава, обаче и организационно преодоляване на взаимното обучение. С неговото въвеждане децата от първоначалното училище се разделят на класове, наречени отделения, всяко от които се помещава в отделна стая и се води от отделен учител.

За разлика от килийното училище, в което се учат малък брой деца, с всяко едно от които се занимава учител, взаимното училище е масово и значително по-сложно организирано. В него се учат всички желаещи деца от селището, без родителите им да заплащат на учителя. Училището се издържа от обща каса, в която се събират пари от частни дарения, вноски на еснафските сдружения, наеми от обществени имоти, събиране на пари с дискус¹² в църквата и др. Училището се помещава в сграда, строена специално за това. Учителите са хора, за които учителството е постоянна професия. Те биват „пазарявани“ от изборни училищни настоятелства и работят под надзора на цялото селище.

Впечатление прави организацията и вътрешното обзавеждане и

---

¹¹ Създаден от британските педагози доктор Андрю Бел и Джоузеф Ланкастър, които го прилагат независимо един от друг. Това е образователен метод, който придобива световно разпространение в началото на XIX век, включително и в българските земи. Методът е базиран на това по-способните ученици да се използват като помощници в предаването на информацията, която знаят на другите ученици. Методът днес е известен като учене чрез преподаване.

¹² Съд за дарения, подаван в църквите от ръка на ръка.

оборудване на класните стаи във възрожденското училище. Дългите чинове на учениците са наредени един зад друг в голям салон, на предния край на който има естрада - подиум за учителя. Учениците от всеки чин образуват отделение. Най-отпред стоят начинаещите ученици. Върху писалищната на предните чинове има вдлъбнатина, насипана с пясък, по който със пръст или пръчица, началните ученици се учат да пишат. Върху стените на залата са подредени таблици, които играят ролята на учебници. Те са закачени високо, за да могат да се гледат и четат едновременно от много ученици. Пред всяка таблица има железен полукръг, който не позволява на учениците да повредят таблицата.

Учителят ръководи, надзирава и обучава децата с помощта на по-възрастните и съзнателни ученици. Най-важните му помощници са главните надзиратели, дверниците (вратарите), показателите и надзирателите. Главният надзирател се назначава всеки ден и се грижи за реда и поведението на учениците. Дверникът следи кои ученици влизат и излизат от учебната стая. Показателите помагат за обучението на начинаещите и малко напредналите ученици. Надзирателите са по-възрастни ученици, които водят децата от дома им до училище и обратно.

Животът и учебните занятия във взаимното училище протичат твърде механично. Всичко се извършва под команда. За всяко отклонение се налагат строги наказания като: бой с пръчка по ръцете, затваряне в тъмен килер, заставане на колене върху орехови черупки или царевични кочани, окачване на табелки с назидателни надписи и пр. Учениците се наказват включително и за незнание. Учебното съдържание се определя от таблиците. В тях има знания от областта на езикознанието, нравоучението, хигиената, антропологията, физиката, географията, аритметиката и др. След таблиците някои ученици учат българска граматика, аритметика и краснопис. Писането се учи заедно с четенето. Отначало се пише на пясък, после на плочи и накрая върху хартия. Обучението по четете става по синтетичната метода. Буквите се изговорят: *а, бе, ве, ге, де* и т.н.

Поради нарастване на търговско-промишленото съсловие през 30-те, 40-те и 50-те години на XIX век, взаимните училища се разпространяват много бързо. Между отделните селища се появява надпреварване за отваряне и уреждане на училища.

След откриване на Габровското училище, последователно се откриват взаимни училища в Копривщица, Свищов, Трявна, а през следващите години и в Казанлък, Елена, Сопот, Панагюрище, Търново, София и др. Отначало почти всички, завършили Габровското училище, стават учители в новооткритите взаимни училища, като

българското население по градове и села участва активно в уредбата на училищата.

Не без значение е фактът, че българските възрожденски училища възникват и се развиват без каквато и да е помощ от страна на османското правителство.

През 1843 г. в град Елена е отворено класно училище от Иван Момчилов¹³. Като ученик в Еленското класно училище през 1848г. П.Р.Славейков го нарича с показателното име “Даскалоливница”, подобно на свещоливница, призвано да лее даскали. В действителност училището изиграва значителна роля в развитието и подготовката на учители, които се реализират в над 60 селища по българските земи.

При господството на феодалните отношения, както и през Средновековието, все още жената се намира в твърде неравноспоставено положение, което в България било подхранвано и от османската власт. През епохата на килийните училища има отделни случаи, когато момичетата посещават училище, но общо взето се смята, че образованието не е присъщо за момичета и дори е срамно за тях. С развитието на търговията и занаятите, този възглед за жената постепенно се променя.

През 1840г. в Плевен се открива първото обществено девическо училище основано и ръководено от Анастасия Димитрова. Такива училища възникват във Враца (1843г.), Свищов (1845г.), Ловеч и др. През 1843 г. в Панагюрище се основава „женско школо“, което има собствена сграда. По-нататъшното развитие на началното девическо образование върви сравнително бързо, но все пак по-бавно от развитието на мъжките училища.

По отношение на учебникарската литература, към края на XVIII век в страната ни се внасят много църковни книги, исторически и

---

¹³ Иван Николов Момчилов през 1819 г. в гр. Елена. Син на участник в подготовката на гръцката завера от 1821 г. Завършва гимназия в Атина, след което следва една година в Одеската духовна семинария. След завръщането си в Елена се проявява като даровит учител. Автор и съставител на редица ценни учебници като: “Писменица на славянски език” (Белград,1847), “Граматика за новобългарския език сичкото му развитие” (Виена,1865), смятана, дори и след освобождението за “по-съвършен учебник”. „Малка аритметика от Иван Н. Момчилов” (Търново,1869). „Начални книжки за децата в първоначалните ни народни училища”. Иван Момчилов и Никола Михайловски превеждат и издават съвместно “Очерки из историята и народните сказания”.

теологически съчинения и славянски буквари. При съставяне на своите учебници първите наши учебникари се ползват главно от руските, поради русофилството и борбата срещу вземащите заплашителни размери гръкомания и влахомания. Важна роля за това имат Васил Априлов и Николай Палаузов, които внасят в България руска литература и учебници. Те издействат стипендии и настаняват българчета да се учат в руски учебни заведения в Москва, Петербург, Харков, Киев и Одеса, с което се нанася решителен удар върху останалите две течения. След като се връщат в родината си, почти всички възпитаници на руските училища стават учители. Идването им бележи нов етап в развитието на нашето просветно движение. Те откриват първите класни (главни, горни, високи) училища в страната ни. Редица от тях изиграват риишителна роля във възрожденските процеси и изграждането на новоосвободената българска държава – Тодор Бурмов, Найдено Геров, Добри Чинтулов, Ботьо Петков, Иван Богоров и бъдещия екзарх Антим I.

През 1846г. възрожденецът, публицист и общественик Александър Екзарх изпраща два мемоара до руския император за отпускане на средства за изграждането и развитието на учебна програма изцяло по руски образец и влияние. Начинанието му се овенчава с успех. Построени са нови училища в Тракия и Македония, а старите са подпомагани в продължение на десетилетие.

Учебните програми на училищата зависят от образованието на даден учител, който е получил образованието си в Русия. В училищата, отваряни от семинаристи са застъпени изключително хуманитарни науки и езици, докато в програмата на училищата, откривани от завършилите други учебни заведения, се набляга е на физико-математическите науки. В някои програми се срещат твърде специални учебни дисциплини (псахалня, догматично богословие и др.) В училището в Елена се преподава словесност, психология и логика. В програмата на всички училища, обаче фигурират езици, свещена история, география, аритметика, всеобща и българска история. В много училища се учи физика и естествена история.

Новото методично отношение, което носят у нас училищата на руските възпитаници е това, че учителят разказва на учениците уроците и иска от тях също така да ги разказват свободно. Във взаимните училища, все още се учи от таблици и всичко започва дума по дума, докато в класните училища учениците си водят записки, по които учат. Заедно с изменението на методите на работа в нашите училища постепенно се изменят и дисциплинираните средства, като наказанията за незнание, вече не се практикуват.

По онова време, когато български ученици следват в руските учебни заведения, съсловността е характерен белег на цялата руска образователна система. Руските класни училища не са общодостъпни, докато българските класни училища се оформят още в началото като учебни заведения, в които всички ученици са равни. Освен това руската училищна система е устроена централизирано, докато българската е силно децентрализирана. Руските училища са официални учреждения, предназначени да служат на управляващата класа, докато българските училища възникват в отделните селища като носители на национална принадлежност и възрожденски идеали.

Вниманието на руското правителство към образованието на българчета се засилва особено много след Кримската война (1853-1856г.) В град Николаев се открива южнославянски пансион, чиито питомци са главно българчета. Много от тях се учат като стипендианти в Руската империя в семинарии и духовни академии, но се влияят от руската прогресивна и революционна мисъл, и когато се върнат в родината си не стават духовни лица, а учители и просветни дейци.

Българските класни училища възникват като продължение на взаимните. Там, където има подготвен учител, се съставя програма за онова, което ще се учи през първата година след завършване на взаимното училище, после за втората и т.н. Така възникват класовете, които се оформят, след това в горно, класно училище. Разбира се, класни и средни училища се появяват там, където общественоекономическите условия в селището позволяват това. Българското класно училище преди освобождението отговоря на днешния среден курс на общообразователните училища и представлява преходен тип училище от първоначалното към средното. Курсът му трае 2 – 3 – 4 години.

Първото класно мъжко училище у нас е открито от Найден Геров през 1846 г. в Копривщица. Програмата му се покрива с тази на долните класове на руските реални гимназии. В нея се включва още българска история и търговски познания (по онова време търговията в Копривщица процъфтява изключително много). Ученето става по записки, които учениците записват под ръководството на учителя.

Второто мъжко класно училище в България възниква през 1847г. в Пазарджик. Учител в него е също руски възпитаник - Никифор Попконстантинов. След това даскал Ботьо Петков¹⁴ открива училище в

---

¹⁴ Роден в Карлово през 1815 г. Основното си образование получава при прочутия по онова време елино-български учител Райно Попович. Учи в Духовната семинария в Одеса. Освен като учител в Калофер се проявява и като автор на учебникарска

Калофер (1848г.), в Елена (1849г. на Никола Михайловски), в Сливен, Търново, Карлово, Габрово, Велес, София, Калипетрово и др.

През 1850 г. Найдено Геров¹⁵ открива класно училище в Пловдив, което се развива до Освобождението в шестокласно средно училище. Учебния курс на преподаваните науки в Пловдивското училище се приближава до курса на руските гимназии. Развитието на това училище е съпътствано с жестока борба с гърцизма в града. В него през 1858г. за първи път се организира училищно честване на Св. Св. Кирил и Методий, като празник на българската просвета.

Развитието на българските училища у нас получава особено силен тласък след Кримската война и издаването на хатихумаюн¹⁶, даващ на българите извесни права. Самата Висока порта осъзнава необходимостта от издигането на образованието на европейска висота, като съдейства с помощта на чужди специалисти да се разкрият някои учебни заведения в Цариград, Одрин, Смирна и др. Най-предпочитани за заможните българи стават американският „Робърт колеж“ и френският лицей в Галата сарай. Техни възпитаници стават видни фигури като: Добри Войников, Константин Величков, Драган Цанков, Тодор Каблешков и др.

През 1859г. е открита българска гимназия в Болград - Бесарабия (дн.Украйна). **(фиг.6)** Всички околни селища, както и в самия град са населени предимно от български изселници, които остро чувстват нужда от образование на своя роден език. Гимназията се превръща в мощен образователен център, дал на следосвободенска България видни политици и офицери.

До Освобождението у нас се откриват девически класни училища във всички по-големи градове. За тяхното откриване и поддържане се грижат най-често самите жени, организирани в женски дружества. В селата обаче консерватизмът е силен и девическите училища нямат развитие.

литература с изданието на „Кратка всеобща география от Ботя Петкова“. Баща на гениалния поет и революционер Христо Ботев.

¹⁵ Роден в Копривщица през 1823 г. Български писател, езиковед, фолклорист, общественик. Автор и издател на редица научни и художествени произведения - „Речник на българският език с тълкувание речити на български и руски“ (1895–1904), „Няколко думи за превода на математическата география“ (1842) и „Начала на християнското учение“ (1843), както и поемата „Стоян и Рада“ (1845).

¹⁶ Хат-и хумаюн – букв. щастливо писмо. Султански ферман (султанска заповед или заповед, издадена в името на султана), издаден на 18 февруари 1856 г. от султан Абдул Меджид I. Издаден е в навечерието на Парижката конференция от 1856 г. след приключването на Кримската война. Ферманът дава и гарантира равни граждански права на християните спрямо мюсюлманите в Османската империя.

През 1856 г. в Шумен е открито девическо класно училище. Отначало то има само един клас, но по-късно се развива в трикласно, а в последствие и в четирикласно. Габровското класно девическо училище (открито в 1862 г.) и Старозагорското (открито в 1863г.), се развиват още преди Освобождението до петокласни училища, които подготвят учителски кадри за началните девически училища.

Програмите на българските девически училища отпреди Освобождението приличат много на онези в мъжките училища. В много класни девически училища се изучава ръкоделие, шев, домакинство и пеене. Старозагорското училище взема поръчки за шивашки услуги. При него има практически курс и за извънредни ученички. Подобно на мъжките, девическите училища се оформят като общонародни, безплатни и автономни просветни средища, носещи особеностите на учителите и селището.

До Освобождението в България възникват и специални училища. Обществено-икономическият живот се усложнява и диференцира толкова много, че прави необходима появата на подобен род училища. Първото специално училище е създаденото в град Щип - педагогическо училище на Йосиф Ковачев, открито през есента на 1868 г. Неговата цел е главно да подготвя учители. В него се преподава и учи педагогика и методика, има хоспитиране и практика. До Освобождението то подготвя випуск от добре подготвени кадри. През 1874г. се открива богословско училище в манастира „Св. Св. Петър и Павел” край Лясковец, а две години по-късно през 1876 г. в Самоков се открива духовна семинария. През 1873г. по инициатива на Димитър Шишманов в Свищов се открива търговско училище.

През епохата на националното Възраждане, българския народ създава образователна система, върху която се основава училищната организация и след Освобождението. С право българското просветно дело, създадено от нашия народ при условията на политическо и духовно владичество, учудва представителите на западните страни, които идват у нас като анкетьори след Априлското въстание и кланетата в Батак¹⁷. Така на практика се оказва, че още преди да съществува

---

¹⁷ „В Англия и изобщо в Европа имат твърде криво понятие за българите. Аз винаги съм слушал и, да си кажа правото, до последно време самичък мислех, че те са диваци, не по-цивилизовани от американските индианци. Представете си моето удивление, когато узнах, че почти във всяко българско село има училища, и че тия школи, където те не са изгорени от турците, се намират в цветущо положение. Те се издържат от сумите на доброволно възложен на себе си от българите данък, не само без правителствени подбуждания, но и въпреки многочислените затруднения, причинявани от властите, обучението в тия училища е безплатно — и за богатите, и сиромасите. И така надали ще се намери българско дете, което да не знае да чете и пише, и изобщо процентът на грамотните в България, не е по-малък от тоя в Англия и Франция” В: Турските зверства в България, **Макгахан. Дж.**, пр. Ст. Стамболов, 1880

самостоятелна българска държава и църква, съществува самостоятелна, изградена и действаща българска образователна система, която изгражда интелигенция и способства за създаване на българска книжнина и литература, за появата и развитието на издателства, периодичен печат и библиотеки, за създаване на български театър, българско музикално дело и уникалното явление, наречено българско читалище.

Водачите на българската национално-освободителната революция - Раковски, Каравелов, Левски, Ботев и Бенковски са взаимно свързани с възпитанието и образованието, с най-прогресивните схващания в България за времето си, свързват ги и с революционната борба за политическо освобождение на страната. Те самите са ученици на възрожденската образователна система, а в последствие участват в нея и като учители. Възгледите и идеите им оказват голямо въздействие върху готвещата се за освобождение на страната българска младеж. В навечерието на въстанията и Руско-турската освободителна война, те дават идейната насока на учебно възпитателната работа в българските училища.

Фиг.1 „Абагар” – Първата българска печатна Книга, издадена в Рим през 1651г.

Фиг.2 "История славяноболгарска", написана през 1762г. /Софрониев препис от 1765г./

Фиг.3 Заглавна страница и приложения на „Буквар с различни поучения”/Рибен буквар/, издаден през 1824г.

Фиг.4 Глобусът, създаден от Неофит Рилски през 1836г.

Фиг. 5 Априловската гимназия в Габрово, открита през 1835г.

Фиг.6 Болградската гимназия, открита през 1859г.

**Свещеник Иван Дочев (1879-1972) – между ежедневието
и войната**

Росица Ангелова

**The Priest Ivan Dochev (1879-1972) – between Everyday Life
and the War**

Rossica Angelova

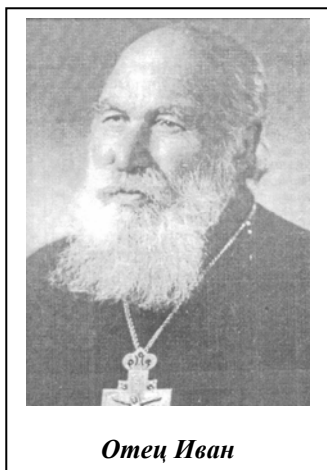
Abstract: *The discourse traces the development of bee-keeping in Shumen after the Liberation (1878). In the period 1878-1947 there were a number of apicultural societies which brought about the development of that additional occupation of the people. Ivan Dochev (1879-1972), a priest, contributed to it most of all. Ivan Dochev is the author of the book Queen-Bee Breeding, having undergone two editions (1927, 1947) and a couple of papers in periodicals.*

Immediately after the beginning of the Balkan War, on 5 October 1912, the priest Dochev enrolled as a volunteer. He wrote diary that is an evident example of Bulgarian national idea. This diary presents valuable evidence regarding everyday life of an ordinary priest, pains and wounds, devastated villages, graves and victories as well as ethno-cultural specifics of Eastern Trace.

Along with his bee-keeping occupation, Ivan Dochev implemented his duties at the church Sveti Tri Svetiteli with love and good will. He also wrote regarding theological issues, made donations, established and governed orthodox unions, etc. He left in the memory of his fellow citizens as priest, bee-keeping and author.

В годината, в която българската общественост отбелязва стогодишнината от Балканските войни и краха на българския национален идеал заслужено място има Иван Дочев – свещеник, пчелар, спомоществател, доброволец в Балканската война ... Свещеник Дочев, който остава в паметта на шуменци както с благородството, християнската добродетелност, себеотдаване и милосърдието си, така и като човекът, допринесъл най-много за развоя на пчеларството в Шумен в ново време.

Ради Дочев Радков (свещеническо име Иван Дочев) е роден в живописното село Писанец, Русенско, прикътано в меандрите на река Бели лом на 3 август 1879г. в семейството на Дочо Радков и Вида

Стойчева.¹ Родът му е свещенически и Радко поема щафетата на църковното служение като записва духовно училище в Самоков в навечерието на Съединението (1885). А Самоков е утвърден образователен център. Тук наред с частните килийни училища е открито и общинско килийно училище, което по-късно (средата на XIX в) прераства в класно. По спомени на Павел Лисичев (учител) училищната сграда има седем стаи, голям двор и просторна овощна градина. В тази сграда именно на 15 септември 1879г. официално е открито Самоковско Рилско богословско училище, построено със средства,

завещани от митрополит Авксентий Велешки. По време на следването си Радко напуска временно по здравословни причини (1886).

Междувременно той завършва трети клас в Русенската мъжка държавна гимназия през учебната 1894/95г. с примерно поведение и неуморно прилежание.² След това отново се връща в духовното училище. Според издаденото му удостоверение при напускането, подписано от ректора Преслав Доброплодни³, става ясно, че Дочев през 1896 г. е ученик във втори курс, има примерно поведение и добър успех.⁴ След завършването му той известно време работи като учител в родното си село, където през 1902 г. основава читалище „Просвета”, а през следващата – всестранна кооперация и пчеларско дружество.⁵ Пръв доставя и започва да употребява гръбна пръскачка и бордолезов разтвор за борба с филоксерата по лозите.

Тук се и задомява за своята любима Мария. С нейно съгласие решава да се посвети на духовно поприще. На 8 октомври 1904 г. в съборната църква във Варна митрополит Симеон ръкополага Радко за дякон. Тъй като няма имен ден, владиката го прекръства на Иван, за да може да носи име, свързано с религиозен патрон. На другия ден дякон

---

¹ ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а.е.1, л. 1. Майка му Вида умира на 8 април 1903 г., а баща му Дачо – на 7 декември 1933 г.

² ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а.е. 2, л. 1.

³ Доброплодни, Преслав Савов (18 февр. 1857 - 15 ян. 1908). Роден в Шумен. Син на Сава Доброплодни. Учи в Шумен. Участва в местния оркестър. До Освобождението учи в Киевската семинария. Завършва Историко-филологическия факултет в Киев. Учител и директор на Казанлъшкото педагогическо училище, а по-късно на училище в София. Дарител на читалище „Архангел Михаил” Шумен.

⁴ ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а.е. 3, л. 1.

⁵ ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а.е. 4, л. 1.

Иван е ръкоположен за свещеник на IV вакантна Шуменска енория. Така от 9 октомври 1904 г. до 1 май 1949 г., когато се пенсионира, отец Иван е енорийски свещеник в църквата „Свети Три светители”.⁶ От тогава той трайно свързва името си с Шумен.

Първо основава в града пчеларско дружество. Пчеларството е добавъчен поминък на населението. То дава добри доходи. От него се добива пчелен мед, пчелен восък и пчелно млечице. След Освобождението развитието на пчеларството е в застой. В началото на XX век тенденцията е същата - 190г. е слаба за пчеларството както поради неблагоприятното време, така и поради слабостта на пчелите.⁷ Шуменското население проявява нехайство и има опасност пчелите да умрат тъй като няма кой да ги храни.⁸ Това довежда до нареждане на Министерството на търговията и земеделието в Шумен да се проведат два двудневни курса по пчеларство. Лектори са водещи специалисти изпратени от ресорното министерство. Посетени са от 20 души.⁹ Допълнително насърчение местните пчелари получават със Закона за пчеларството. Според него пчелар е всеки, който отглежда пчели, независимо от количеството, вида и качеството на кошерите, но задължително трябва да е записан в списъка на пчеларите в общинския съвет. За насърчаване на пчеларството се препоръчва във всички държавни овощни и лозови разсадници, средни и низши земеделски училища, педагогически училища, в манастири и духовни семинарии, да се поддържат пчелни кошери от най-новите системи, препоръчани на последния пчеларски събор. За своя сметка всяка община е задължена да изпрати един служител на курсовете по пчеларство. Препоръчва се провеждането при ежегодните практически курсове по лозарство, овощарство и др. на такива и по пчеларство.¹⁰

В средата на първото десетилетие на XX век се забелязва промяна в развитието на пчеларството. Тя е подтикната от пробудилата се частна инициатива, подкрепена от курсовете и демонстрациите, уреждани от Министерството на търговията и земеделието.¹¹ Пчеларският прогрес е тясно свързан със замяната на плетените кошери

---

⁶ Сага за Балканската война. Дневник на свещеник Иван Дочев. Съставител, предговор и бележки Лизбет Любенова. С., 2012, с. 9; Църковен вестник, бр. 42, 15 окт. 1904.

⁷ Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1902-1903 г. от шуменския окръжен управител В. Попов. Шумен, 1903, с. 45.

⁸ Изложение за състоянието на Шуменското окръжие от шуменския окръжен управител през 1903-1904 г. Шумен, 1904, 42-43.

⁹ Пак там.

¹⁰ ДВ, бр. 48, 3 март 1904.

¹¹ Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1906-1907 г. от шуменския окръжен управител В. Попов. Варна, 1907, с. 55.

с разборни. Бързината и величината на тая замяна, която върви бавно, ала сигурно подготвя бъдещото модерно пчеларство. До 1906 г. доставката на разборни кошери става от други окръзи, а след това те започват да се произвеждат в Шумен, което улеснява пчеларите в това отношение.¹² В Шумен десет и повече разборни кошери, предимно от системата “Дадан-блат” притежават: Харалан Пушков, Димитър Стоянов и Дружество Янев и Ганев.¹³ Има само един модерен пчеларник – този на Харалан Пушков &.¹⁴

Първото изследване на Иван Дочев е за българската пчела. Според него тя е същата европейска черна пчела в различни нюанси. Дочев непрекъснато експериментира – прави опит да отглежда италианска пчела при български условия, да кръстоса местна царица с търтей от италиански пчели и др. Подробно резултатите си той публикува в периодичния печат, предимно на страниците на сп. “Пчела”.¹⁵ Отгледаните майки Дочев подарява на колеги и приятели – една царица от туниските пчели той дава в двореца Враня, други изпраща в Полша.¹⁶

Най-ранните контакти свещеник Дочев осъществява с пчелари от цял свят при участието си в Третия Всеславянски пчеларски конгрес в Москва (25-27 юли 1912 г.).¹⁷ В руската столица той и съпругата му Мария присъстват с още 352 пчелари от цяла България. Заседанията на конгреса се провеждат в Московската градска дума. Те започват с молебен и доклад на председателя на Всесъюзния конгрес на пчеларите проф. Н. М. Кулагин. Програмата на конгреса включва доклади за новостите и постиженията в пчеларството на проф. Н. М. Кулагин, П. Н. Клинген, Х. Л. Маршула и др. Тук Дочев уговаря получаването на пчели - майки от различни краища на света и провежда множество разговори с пчелари.¹⁸

Идеите си Дочев обсъжда с известни пчелари и на Пчеларския конгрес с изложба през 1925 г. в австрийската столица Виена. От април 1926 г. той е член на Българската пчеларска кооперация “Нектар”.¹⁹ Според него кооперация „Нектар” има добра организация и разполага със значителен капитал. Кооперацията има инсталирана техника, с

---

¹² Изложение за 1906-1907 г..., с. 55.

¹³ Пак там.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Подем, 1925, бр. 2, 18-20; бр. 3, 24-27.

¹⁶ ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а.е.33, л. 2.

¹⁷ Пак там, а.е.91, л. 1-13.

¹⁸ ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а.е.10, л. 13.

¹⁹ Пак там, а.е. 92.

която произвежда изкуствени пити и продава различни пчеларски принадлежности. Ежегодно кооперацията организира конгреси, които са ползотворни срещи за пчеларите от страната. По време на конгресите се изнасят и научни доклади, които обогатяват знанията и уменията на българските пчелари. Печатното издание „Пчела” е добре списвано и не отстъпва по оформление и съдържание на нито на едно друго пчеларско списание.²⁰ Дочев взема участие и в работата на Пчеларския конгрес в българската столица през 1932 г.²¹

Тези непрекъснати и тесни контакти с пчелари от страната и чужбина му дават възможност активно да се занимава с въпросите на пчеларството и да осъществява опити за адаптацията на италианска, кипърска, кавказка, украинска, туниска, немска и американска златиста пчела към българските условия. Резултатите са добри и Дочев решава да обобщи постигнатото в книга. Така на книжния пазар се появява „Отглеждане на пчелни майки” в две издания – през 1927 и 1947 г.²² Освен резултатите от своите опити, на базата на съчиненията на Прат, Дулитъл, Алей, Рут, д-р Крамер, д-р Филипс, Дадан, Бертран, А. Перемезонев, Жиро Пабу, д-р К. Брюних, Кв. Склелер и Шишкин той се опитва да даде пълна научна разработка на въпроса за отглеждането на пчелни майки. Още през 1927 г. Дочев завършва ръкописа „Отглеждане на царици” в значителен обем от 50 стр. Освен той подготвя статии като „Цел и развъждане на царицата”, „Българската пчела”, „Раси пчели в България” и др.²³

Дочев е неуморим в своите дирения и търсенето на контакти с пчелари от цял свят. Получава чисто черна немска порода пчели от Пчеларското дружество в гр. Улм, от френското пчеларско дружество – пчели майки от гр. Тунис, кавказки пчели от Батум, пчели от фирма „Енрико Ренна” в гр. Болоня, Италия. През 1926 г. Паул Дервишиян от гр. Никозия на остров Кипър му изпраща кипърска пчела - майка, полския пчелар Пивоварски от Бьомисдорф, Германия -американска златиста пчела - майка и пр. Мечтае да се снабди с пчели - майки от Иран, Ирак, Япония и Палестина.²⁴

През месец октомври 1932 г. Българската пчеларска кооперация „Нектар”, София изпраща писмо до протоiereй Иван Дочев – дългогодишен пчелар от Шумен, с предложение да вземе инициативата за учредяване на пчеларско дружество в града. В тази връзка по

---

²⁰ ДА Шумен, ф. 619 к, оп. 1, а.е. 21, л. 1.

²¹ ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а.е. 141, л. 1.

²² ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а. е. 10.

²³ ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а. е. 9, 21, 23, 32.

²⁴ ДА Шумен, ф. Ф. 619 К, оп.1, а.е. 10, л. 7, 8, 9, 12, 13, 16.

инициатива на Дочев е изготвена покана, подписана от 21 души пчелари, сред които има известни обществени деятели като ген. Стефан Кокилев – началник на Шуменския гарнизон, Стефан Попов – директор на Земеделската катедра, Митю Насков – околийски началник, Борис Тютюнджиев – търговец, медникаря Крум Банов, агронома Стефан Тончев, архитекта Йордан Заяков и др., с цел провеждане на учредително събрание.²⁵

Шуменското пчеларско дружество е основано 10 февруари 1933 г. с 24 редовни и 2 спомагателни члена. Приет е и дружествен устав, надлежно утвърден от министъра на Вътрешните работи и народното здраве под № 2005 от 22 февруари 1933 г. За председател на новообразуваното дружество е избран протойерей Иван Дочев, а за секретар Ганчо Добрев – агроном. Целта на дружеството е да съдейства за модернизиране на пчеларството в града и околията чрез запознаване на членовете на същото с постиженията на пчеларството и борбата против болестите по пчелите, както в нашата страна, така и в други страни, посредством списания и сказки, снабдяване с модерни разборни кошери, намиране пазар за производство и подсигуряване на безакцизна захар за подхранване на гладните пчелни семейства.²⁶

Съгласно устава членовете се делят на действителни, спомагателни и почетни. За редовен член може да бъде приет всеки пълнолетен гражданин, притежаващ собствени пчели. За спомагателни членове се приемат тези, които нямат собствени пчели, но са любители или пък се занимават с пчеларство и са малолетни. За почетен член се провъзгласява този, който със своята дейност помощ или завещание допринася за разпространението на пчеларството в района на дружеството.²⁷

Пчеларите периодично провеждат събрания. Дружествените членове с по-големи теоретични познания и практичен опит изнасят сказки из областта на модерното пчеларство.²⁸ През 1937г. в града пристига Богдан Вачев като представител на Българската пчеларска централа “Нектар” и изнася доклади по актуални въпроси на пчеларството.²⁹ Сред най-разискваните теми са тези за нуждата от пчеларска просвета и организация, за медоносната растителност, за болестите и неприятелите на пчелите, за отглеждането на пчелни майки, за медът като храна. Новостите се разпространяват и чрез

---

²⁵ ДА Шумен, ф. 8 К, оп.1, а. е. 1, л. 44.

²⁶ ДА Шумен, ф. 8 К, оп.1, а. е. 3, л. 98.

²⁷ Пак там, а. е 3, л. 98.

²⁸ ДА Шумен, ф. 8 К, оп. 1, а. е 2, л. 85.

²⁹ Пак там, а. е. 2, л. 73.

дружествената библиотека, която има редовен абонамент за сп. “Пчелар” и руското сп. “Пчеловодство”³⁰ и притежава редица ръководства по пчеларство за улеснение на шуменските пчелари.

През 1934г. дружеството прави писмено предложение до Министерството на земеделието и държавните имоти. Те предлагат поради благоприятните условия за развитие на модерно и рационално пчеларство с така наречената “Делиорманска пчела”, която се отличава със своята издръжливост в работата (добър медовер) и устойчивост на болести, да се създаде чрез селекция един нов вид константен тип пчела, която да отговаря на всички необходими условия. Няма сведения за това какво развитие получава шуменското предложение, но то е свидетелство за неуморния им труд и грижи за развоя на пчеларството в региона. Всяка година най-важна задача на дружеството е снабдяването на членовете с безакцизна захар за подхранване на гладни пчелни семейства, доставки на доброкачествени изкуствени восъчни пити и пчеларски пособия.³¹

Дружествените членове пласират стоката си на местния пазар. Дружеството не успява да реализира ценни инициативи – създаване на дружествен пчелин, залесяване с медоносна растителност голите и пустеещи места³² и др. за подобряване на пчеларството в района. То поддържа пчелин само в Шуменския овощен разсадник.³³ Движението на членовете, а оттам и интереса към дружеството зависят от плодородието на годините – при неурожайни години има прилив на членове и обратно, т. е., членуването си в дружеството по-голяма част от шуменци свързват само с необходимостта да си набавят безакцизна захар. През март 1939 г. в дружеството членуват 67 души, които имат 617 разборни кошери и 166 тръвни. Повечето от тях работят с местна българска пчела.³⁴

До 1939г. дейността на дружеството се ръководи от Пчеларска кооперация “Нектар” – София, а от 19 ноември 1939г. след преименуването в Пчеларско сдружение “Акация” като поделение на Българския пчеларски клонов съюз от Общия съюз на земеделските стопански задруги. По време на Втората световна война начело на

---

³⁰ ДА Шумен, ф. 8 К, оп. 1, а. е 2, л. 145.

³¹ ДА Шумен, ф. 8 К, оп. 1, а. е. 1, л. 111.

³² Пак там, л. 26. Председателят на дружеството Ив. Дочев прави предложение на шуменския кмет в писмо с дата 13 февр. 1933 г. членовете с помощта на общината да залесят поречието на реката с върба, като по този начин ще се укрепи брега, ще се украси града и освежи въздуха, както и да се залесят голите и стръмни склонове и табиите с акация.

³³ ДА Шумен, ф. 8 К, оп. 2, л. 85.

³⁴ Пак там, оп. 1, а. е 3, л. 40.

сдружение “Акация” е Александър Тодоров, а касиер Добри Караджов.³⁵ В сдружението членуват 160 души, от които 21 българи, 38 турци и 1 евреин. Главното занятие на 85 от тях е земеделие, на 10 – лозарство, на 10 – скотовъдство, на 25 – градинарство и на 10 пчеларство.³⁶

След 9 септември 1944 г. дружеството продължава да води анемичен живот. Дейността му остава същата, като интересът към него е отново в зависимост от нуждите на безакцизна захар, с тази разлика, че сега за членове се записват предимно пчелари от селата на Шуменска околия. Така членовете през 1945 г. от 171 изведнъж нарастват на 321. Съгласно преобразованията в България след 1944 г., на 20 юни 1945 г. се свиква Учредително събрание, на което е решено сдружението да се преобразува в дружество съгласно устава на новия Професионален пчеларски съюз, от когото следва да се ръководи дружеството. На същото събрание е избрано ново ръководство с председател Михаил Малчев.

Дружеството има свой патронен празник - “Свети Харалампи”, който се чества ежегодно от 1943 г. с устройване на семейни срещи, кратки манифестации и подаряване медени питки на питомците на сиропиталището в града.³⁷ От дълбока древност пчеларите в Североизточна България празнуват патронен празник на св. Харалампи (10 февруари), когото почитат за господар на чумата и всички болести. По традиция жени опичат няколко питки, намазват ги с мед и ги раздават.³⁸ От основаването на дружеството до 9 септември 1944г. по-видни негови представители са: протойерей Иван Дочев, Петко Калайджиев³⁹, Крум Зл. Банов, Ал. Тодоров и др. През 1947г. дружеството прекратява дейността си поради сливане с Общия земеделски професионален съюз.⁴⁰ По-късно вероятно дружеството е възстановено, защото дочев му подарява през 1966 г. библиотеката си с пчеларски книги, двете издания на книгата си. Дружеството го провъзгласява за почетен член, а УС прави кът в клуба с негова снимка и биографични данни.⁴¹

---

³⁵ Шуменско слово, бр. 317, 31 юли 1943.

³⁶ ДА Шумен, ф. 8 К, оп. 1, а.е 4, л. 280.

³⁷ ДА Шумен, ф. 8 К, оп. 1, а.е. 4, л. 280.

³⁸ Денчев, В. Народното пчеларство в Североизточна България през XIX век. Отделен отпечатък на доклад, четен на Първия конгрес на БИД 27-30 януари 1970, С., 1972, с. 158.

³⁹ Шуменско слово, бр. 319, 14 авг. 1943.

⁴⁰ Шуменско слово, бр. 319, 14 авг. 1943.

⁴¹ ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а. е. 136, л. 1-2.

И след закриването на дружеството отец Дочев продължава заниманията си с пчеларство. През 1947г. той се обръща до Американската мисия в София да му съдейства да получи две пчелни майки. В началото на 60-те години на XX в. отецът получава интересен и ценен подарък от Никита Хрущов. Съветският държавен глава изпраща на шуменския пчелар пчели, но не в обичайните малки малки клетки, а в два големи кошера. Благодарността си Иван Дочев публикува на страниците на руското списание „Пчеловодство”. В дописката пише: „За пръв път видях и изпитах такава идеална пчела. Дадох много малко търтеи. Не се предават на кражба, защитават гнездата си. Не жият, което е много важно... Ето защо аз сърдечно благодаря на другаря Никита Хрущов, че ме задоволи с такива идеални пчели”.⁴² Това е истината, защото пчеларя мечтае дълги години да развъди в България грузински пчели. Скоро пчелинът вече е с 300 кошери и при него идват за майки пчелари от цялата страна. През 1969 г. свещеноиконом Дочев прави ценно дарение на манастира „Св. Апостол Петър и Павел край село Златар, Шуменско от осем кошера (седем пълни и един празен). За съжаление крадец отваря кошерите през зимата и пчелите измират⁴³.

През 1957 г. шуменският пчелар води преписка с председателя на Министерския съвет Антон Югов по повод задържаните от Софийската опитна пчеларска станция изпратените му от Израел две палестински пчелни майки от Израел.⁴⁴ През 1963г. Иван Дочев пише на Тодор Живков с молба да му разреши да внесе от САЩ пчелни майки. „Като виждам, че нашето отечество е в добри отношения с г-н Кенеди, вярвам желанието ми да се изпълни с ваше разрешение”. Подобно му разказва за своята дейност, двете издания на неговата книга, за наградата, която е получил от югославското правителство⁴⁵. Подробно му разказва за сагата с израелските пчели. Изложението Дочев препраща и до Академията за селскостопански науки.⁴⁶

---

⁴² ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а. е. 101; Местен „24 часа”, бр. 37, 13 септ. 2001.

⁴³ Според сведенията на неговия ученик Боян Обретенов от с. Ивански, Шуменско.- ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а. е. 136, л.2.

⁴⁴ ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а. е. 98, л. 1-4. От преписката става ясно, че при направените опити в станцията в София пчелите са умрели. Затова му е направено предложение да му заплатят стойността на двете израелски пчели и му изпратят пчелна майка от селектирани в станцията такива. Дочев категорично отказва и повторно пише до А. Югов с настояване да му доставят 2 израелски пчели-майки.

⁴⁵ В България книгата му търпи остра критика, тъй като според българското министерство на земеделието тя не се основава на съвременното Мичуринско учение.

⁴⁶ ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а. е. 102, л. 1-3.

Пчеларството е хоби, а съдбата на отец Иван е църквата. Той е сред учредителите на Православно християнско братство „Вяра, надежда и любов” при храма. Помага му гарнизонния свещеник Захари Ладински и неговата съпруга Дочинка П. Ладинска.⁴⁷

Дълги години отец Иван Дочев безвъзмездно е председател на църковното настоятелство. Затова носи титлата протойерей („първи свещеник“), титла давана в православната църква на настоятели на определен храм. Заема активна гражданска позиция по всеки църковен въпрос. При подмяната на камбаните на църквата „Свети три светители”, той публикува дописка в която изказва тревогата и притеснението си, че „при подмяната може да се окачат някакви звънци, а не камбани с музикални тонове”. За него „Камбаните, както и църквите, се правят за много години с оглед на бъдещето. Шумен е музикален град, нека и камбаните му да отговарят на тази музикалност”.⁴⁸ Отказва поканата да служи в софийски храм срещу повисоко възнаграждение, считайки това за предателство към шуменските християни.⁴⁹ За да обогати църковната библиотека, свещеник Дочев дарява книги и вестници за нея.

Самият той е автор на задълбочени проучвания по богословие. Пише реферати на тема „Закон божии като предмет в основното училище”, „За четенето на евангелието”, „Законо за живота” и др. Автор е на редица статии, между които „Секти, църква и народ”, „Говоримият български език в църквите” и др. Специално място в живота му заема митрополит Симеон (1840-1937). Освен служебната кореспонденция, която водят, в писмата им намират място много обществено-политически и богословски въпроси, който вълнуват двамата като граждани и духовни пастири. Сред тях от особено значение е молбата на шуменските граждани от 1909г. за необходимостта от превеждането на български език на църковните книги. Отец Иван споделя с митрополита своето мнение относно някои недостатъци на църковната служба.⁵⁰

Митрополит Симеон бащински напътства отец Иван за това как трябва да се пише, какво поведение трябва да има по духовни въпроси при многобройните си пътувания. Той го благославя и напътства преди участието му във Всеславянския конгрес на пчеларите в Москва през 1912 г. – „Внимавайте с отговорите си да не дадете повод на русите да си съставят мнение, че гледате повърхностно на религиозните

---

⁴⁷ Ангелова, Р. Миналото на Шумен (1878-1912). Велико Търново, 2011, с. 677.

⁴⁸ Шуменски глас,.....

⁴⁹ Шуменска заря, бр. 167, 30 авг. 1999.

⁵⁰ ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а. е. 66, л. 1-2; а. е. 67, л. 1-11.

въпроси....Отбягвайте всяка дума и мисъл, които са на мода сега в България”. Приятелски му споделя за своите заболявания и тревоги.⁵¹ Двамата духовници не стоят встрани от политическия живот в страната. След търновските събития през есента на 1922г. и затварянето на лидерите на опозиционните политически партии в шуменския затвор митрополитът предлага да изкажат своето мнение в печата и пред официалните институции и се застъпят за тяхното освобождаване.⁵² Протоиерей Ив. Дочев участва и в работата на Църковно-националния събор на Българската православна църква през 1922-1923г.⁵³

Свещеник Иван Дочев служи и при новия кириак на Варненска и Преславска епархия – митрополит Йосиф. На 20 януари 1939 г. той е отличен от него с офикия иконом. Последният му дава и нагръден кръст на 30 януари 1945г. На 28 декември 1956г. в пълен състав Синодът гласува предложението на Варненския и Преславски митрополит Йосиф иконом Иван Дочев да бъде награден с втора офикия „нагръден кръст”.⁵⁴

На 10 май 1953 г. Кирил е избран за пръв патриарх на възстановената Българска патриаршия, след като е избран от Третия софийски църковно-народен събор за патриарх и Софийски митрополит. На 18 юли 1968г. Светият Синод начело с патриарх Кирил обявява решението си за смяна на Юлианския църковен календар с Новоюлиански календар. В този период свещеник Иван изпраща на патриарх Кирил румънска псалтикия от 1902 г. Желанието му е тя да краси Църковната патриаршеска библиотека.⁵⁵

Свещеник Дочев прави успешни опити и в белетристиката. В архивния му фонд се пазят десетки страници, изпълнени с неговия забързан и динамичен почерк. Години наред изпод перото му излизат и остават в ръкопис разкази, есета, публицистика, литературни скици. Пише разказите „Поп Станчо”, „Изгонил Бога”, „Рушвет”, „Показал дейност”, „Отгде идело безбожието” и др. В книжовните му опити личи несъмнената дарба на родения разказвач, който умее да фабулира и да изгражда характери. Някои от ръкописите му са необработени, други незавършени. Често пъти е ироничен и самоироничен. Пише с тънко чувство за хумор, което добавя приятен колорит на писанията му. Почти

---

⁵¹ ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а. е. 68, л. 1-28.

⁵² ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а. е. 70, л.1-19.

⁵³ Ангелова, Р. Църковно-народният събор на Българската православна църква на страниците на в. „Зорница” – Българско богословие, 2001, кн. 3, 51-61.

⁵⁴ Сага за Балканската война ..., с. 9.

⁵⁵ ДА Шумен, ф. 619 К, оп. 1, а. е. 99, 100. Свещеник Дочев подарява на патриарха и повестта „Светлината на света (Възкресение) в ръкопис. – а.е 103.

всички имат документална основа и това ги прави книжовни паметници на едно отминало и сложно време. Сред тях се отличават разказите му за войните за национално обединение и за обсадата на Одринската крепост (1913 г.).⁵⁶

Доказателство за справедливата българска национална кауза и ненадминат със своята ценност е дневника на свещеник Иван Дочев за Балканската война. Да, отец Иван Дочев е българин по етничност, ала Божиите хора (каквито са истинските свещеници и следовници на Исус Христос) не са устроени да гледат на света и хорските дела най-първо и най-вече през своята народностна идентичност, напротив – тяхната гледна точка е винаги универсална и общочовешка, такива са им и мерките, с които отсъждат за едно или друго дело. Искам да кажа, че свидетелствата от първа ръка, които намираме в оригиналния дневник за Балканската война, писан на самия фронт от военния свещеник Иван Дочев, някак си убедително ни водят към разбирането, че "свобода винаги с жертви се изкупва", независимо "колко майки, деца и жени ще се разплачат". Защото "България си изпълни дълга към своите братя македонци и одринци". Т.е. съществували са, съществуват и вероятно винаги ще съществуват справедливи каузи, за които да се воюва и да се мре.

Войната е предизвикателство за шуменския свещеник. Нито за миг обаче той не се колебае и се записва доброволец – „...След дълги очаквания, най-после дойде очаквания момент и добавя – ще се иде. Ще се колят турци. Ще се гръмнат патрони. Ще се бием като лъвовете срещу турците. Ще си върнем 500 години робство..”⁵⁷ Думи, в пълно противоречие с изначалното отношение на отец към войната: „войната гори всички. Гори сърца, гори човешки души, колко повече къщи или пък обикновени дървени въглища. Тя е бич на всичко. Но е неминуема в някои случаи ...”⁵⁸

Доброволецът се движи с лазарета на III полева болница. Това му дава възможност да види общува с редовия състав на армията и да наблюдава света около него. А той се интересува от всичко – от болестите по лозята, първите полски и горски цветя (които той хербаризира), дава характеристики на населените места, през които минава или ношува, изразява своето недоволство от липсата на храна, униформи, от дейността на българските санитарни служби, своя протест срещу турските зверства над мирното население....

---

⁵⁶ Калинов, М. Духовен пастир и разказвач с дарба божия. – Златоструй, кн. 5, 119-120.

⁵⁷ Сага за Балканската война ..., 22-23.

⁵⁸ Сага за Балканската война ..., с. 69.

Ежедневие, но като на война. Има кръщавки – по покана на местните хора от с. Ерменикьой, той, заедно с фелдшера от лазарета и няколко войници набързо спретва едно кръщение, а щастливите родители ги гощават с каквото има. На редица места, където селата са запазени от разрушение, отец Дочев е викан да служи в местните църкви, в които войници и народ въздава последна почит към загиналите или просто отслужва редовната утринна литургия. Или се моли ... На 7 октомври 1912 г. той пише: „Днес е неделя. Станах по-рано от обикновенному. Искаше ми се да посетя църквата и изпълня религиозния си дълг. По питане разни жени показаха ми църквата и аз я посетих. Тя е стара. Прилича на обикновена селска къща. Нема никаква архитектура. Пода е пръстен. Само тук-таме има камъчета. Икони – стари. Свещеници – обикновени и дървени. Тънки свещици едва блещукат. Свещеника сам чете, пее и произнася ектения. Има само 10 жени. Те продават и свещите. Взех няколко. Препалих. Макар и малка, увехтела, стара църквица, аз усетих Божието присъствие и го молих за закрила и помощ. И вервам – той, като благ и милостив, ме чу. Особно в такова военно време, когато е отделен от семейството, тогава човек чувства нуждата от Божия помощ и закрила. Тогава човек по-усърдно се моли и молитвата му бива гореща и сърдечна.”⁵⁹

Почти всяко населено място е предмет на описание от свещеника. Той внимателно описва къщите, облеклото, храната, сградите, бита и поминъка на населението. В няколкото реда, които отделя обаче личи усет и вещина- „Малко история на селото Ески Полос. То е построено върху южна камениста стръмнина. Брои около 300 къщи. Има църква и училище. Има 3 свещеника и един учител. Населението е гъркоманско. Къщите – двуетажни. В горния етаж живеят семействата, в долния- добитък. Дворовете са каменисти. Затова нема овошки. Жените носят тъкани вълнени рокли, а мъжете – черни вълнени гащи, пояси и салтамарки. Ходят повече гологлави.”⁶⁰

Войниците се радват и на малките забавления. Така веднага щом виждат керван от камили, всички се надпреварват да си правят снимки за спомен, някои се покачват даже на камилите.⁶¹ В свободното време те играят карти, правят си екскурзии из околностите, четат пресата. Сред получаваните вестници са „Дневник”, „Утро”, „Реч” и официоза „Мир”.

---

⁵⁹ Църквата е в с. Стефан Караджа, област Варна. - Сага за Балканската война ..., 42-43.

⁶⁰ Сага за Балканската война ..., с.49.

⁶¹ Сага за Балканската война ..., с.90.

Дочев търси за разговори свои съграждани. Сред тях е д-р Иван Бацаров⁶², д-р Александър Медникаров, Марин Куцаров⁶³ и др.

Ужаса и болката, смъртта и горящите села не са в състояние да пречупят вярата в победата на българите и справедливата им кауза. – „Влизаме в селото. О, ужас! Цело пепелища. Сума къщи изгорели, а други продължават да горят. Гръцката църква изгорела. Българската подпалили, но само един стълб изгорел. Сума светини разхвърляни. Дрехи, книги, икони по пода. Разпятието на Спасителя счупено и сложено на престола. Каква гавра с божия храм. Влизам. Страх ме обзема. Но пак чувствам бога в себе си. И той ще отмъсти. Ще ни даде победа...”⁶⁴

След подписването на Лондонския мирен договор свещеник Иван е сменен с друг свой събрат по негово искане и се завръща при семейството си. Той отново се връща към ежедневните си задължения, към семейството, черквата, пчелите.

Отец Иван Дочев не щади лични средства за благотворителна дейност. Той е „жив пример на образцов пастир”, а „дейността е изпълнена с такт и ревностно ръководство на шуменската духовна околия” по думите на Варненско-Преславския митрополит Йосиф.⁶⁵

Иван Дочев рано се жени за Мария Цанкова (умира на 5 авг. 1941г.), родом също от с. Писанец. Имат двама сина и четири дъщери – Флора Попова (умира млада)⁶⁶, Веса Кънчева⁶⁷, Мария⁶⁸ Джумалиева (съпруга на известния историк и краевед Георги Джумалиев), Дочина Чочева и Антон^{69 70}.

---

⁶² Иван Николов Бацаров (16 август 1866, Шумен - януари 1951, София) - български лекар и офицер, санитарен генерал-майор. – История на медицината в България. С., 1980, с. 147.

⁶³ Марин Тодоров Куцаров (29 юли 1873, Шумен – 1 април 1949, Шумен) – ротен командир по време на Балканските войни. Спасява знамето на 19-ти Шуменски полк през 1918 г. След това генерал-майор.

⁶⁴ Сага за Балканската война ..., с.61.

⁶⁵ Шуменска заря, бр. 167, 30 авг. 1999.

⁶⁶ Родена на 28 ноември 1900 г. През 1919 г. е записана да следва във Висшето училище в София. Умира много млада. – Сага за Балканската война ..., с. 10; НА-БАН, ф. 144 К, оп. 1, а.е. 363, л. 52.

⁶⁷ Родена на 5 януари 1903 г.

⁶⁸ Родена на 8 юли 1905 г.

⁶⁹ Той умира през 1931 г., едва на 21 години и все още студент (9 септ. 1910-7 юли 1931).

⁷⁰ Шуменски вести, бр. 53, 8 юли 1931.

Семейството на свещеник Иван Дочев. На първия ред седнали – презвитера Мария, синът Стефан, свещеник Иван Дочев. На втория ред прави (от ляво надясно): Мария и Флора – дъщери, синът Антон, Веса и Дочинка – дъщери

Иван Дочев умира на 25 януари 1972г.⁷¹ В спомените на съгражданите си той остава като „висок, снажен, с голяма бяла брада. Беше кротък и приветлив в обноските си, но като доближиш до него, нещо отвътре те кара да се наведеш и да му целунеш ръка....За библийски човек го имахме”.

---

⁷¹ Шуменска заря, бр. 220, 17 ноем. 1994.

Статутът на Северна Добруджа и българо-германските отношения в годините на Първата световна война

Стефан Минков

The Status of Northern Dobrudja and the Bulgarian-German relations during the First World War

Stefan Minkov

Abstract: *Bulgarian-German relations during the First World War passed through many vicissitudes: although fruitful cooperation in the military, there is a harsh dichotomy in some economic and political issues. One of these issues is the status of Northern Dobrudja. This problem is influenced by the expected geopolitical ambitions of Germany, the aspirations for national union of the Bulgarian people, expressed by the government and the king, the specificities in mentality and different opinion of the allies on the place of each state in the union. The Ottoman Empire and Austro-Hungary interfered in the Bulgarian-German dispute, each with its own geopolitical vision and strives. Ultimately the unresolved question of Dobrudja was significant obstacle to the effective conduct of the war.*

Войната на Централните сили срещу Румъния (1916-1917 г.) се развива на базата на обща оперативна стратегия. В хода на операциите стават ясни разликите във възгледите на съюзническите щабове относно военните приоритети и методите на водене на война. Въпреки това походът на съюзническите армии е победоносен. Разногласията между съюзниците стават очевидни, когато спират военните действия и страната е окупирана. Разкриването на „корените на злото“ изисква едно по-машабно изследване, разглеждащо националните стереотипи на участниците в събитията, войната като психосоциално явление и реакциите на масите в екстраординарни моменти и т. н. Авторът на настоящата статия си поставя по-ограничени цели, а именно, в най-общ план да представи един щекотлив проблем в българо-германските отношения, който дава своето отражение върху цялостната атмосфера в лагера на Централните сили. Това е проблемът за статута на Северна Добруджа.

Българската историография и до днес избягва да използва термина „окупация“ по отношение на дейността на българската и съюзните армии в Добруджа. Като цяло областта е възприемана като българска национална територия, северната част на която е дадена на

Румъния от Великите сили още на Берлинския конгрес в замяна на Южна Бесарабия, върната на Русия. Южна Добруджа, т. е. областта, разположена на север от линията Тутракан – Балчик, е загубена за България в следствие на злополучната втора балканска война от 1913г. Войната срещу Румъния е възприемана като възстановяване на справедливостта и Южна Добруджа е присъединена към българската държава като е включена в нейната административна система и е въведено българското законодателство. Съдбата на Северна Добруджа става част от международните отношения – на първо време предимно между държавите от Четворния съюз, а от Брест-Литовските преговори насетне тя е обект и на редица международни форуми¹.

Предварителните споразумения в Плес между съюзниците определят чрез общо съгласие легитимността на българските национални претенции към южната част на областта. Софийските управляващи среди не издигат искания за присъединяването на Северна Добруджа, но в хода на успешната война срещу Румъния това се променя. Много документи сочат, че възможна причина за тази промяна е едно изказване на кайзер Вилхелм II пред премиера Радославов, че България ще получи Добруджа, което е разтълкувано в българската столица като обещание за присъединяване на цялата област. Вероятно това изказване е само повод за формулирането на нови претенции, обосновани от решителните български военни победи и последвалата ги възможност България да получи териториите до делтата на р. Дунав.

На 24 октомври 1916г. фелдмаршал Хинденбург обявява Северна Добруджа за военна област. Всички суровини и храни в областта се предоставят в разпореждане на етапно управление, ръководено от германски генерал, който е в пряко подчинение на фелдмаршал фон Макензен². Въпреки че Северна Добруджа влиза в оперативната зона на 3-а армия, ген. Жеков определя това решение на Върховното командване като „целесъобразно“³. Не е известна причината, поради която главнокомандващият българската армия изразява това мнение. Новосъздадената етапна зона обхваща територия, разположена от двете страни на стратегическата железопътна линия Черна вода – Кюстенджа. Военното губернаторство е оглавено от ген. Унгер, а цяла Добруджа

---

¹ Кузманова, Ант., П. Тодоров, Ж. Попов, Б. Нягулов, К. Пенчиков, В. Милачков. История на Добруджа. Т. 4. 1878-1944. В. Търново, 2007, 222. Частта, касаеща международните аспекти на добруджанския въпрос е с автор Косьо Пенчиков.

² Извори за историята на Добруджа. Т. 1. 1878-1919. Съст. Ж. Попов, К. Пенчиков, П. Тодоров. В. Търново, 1992, 279-280.

³ Марков, Г. Голямата война и българската стража между Средна Европа и Ориента 1916-1919 г. С., 2006, 45.

(става въпрос за частта, която не е върната на България) е обявена за „окупирана област“⁴. Етапното комендантство поема ангажимента да определи размера на неприятелското имущество и да съдейства за разпределението му между съюзниците⁵. Цялостната организация на разпределението на плячката обаче е предмет на преговори между висшите политически среди на съюзните държави и до края на войната представлява поредния щекотлив въпрос във взаимоотношенията им.

На 12 януари 1917г. кайзер Вилхелм II обявява с указ създаването на административна област в Северна Добруджа, която е поставена под управлението на армейска група Макензен. Този акт е възприеман като временна мярка до урегулирането на взаимоотношенията между съюзниците и Румъния. Според генерал Жеков, българската армия се оказва „пленена“ от германските тилови учреждения⁶. Много български военни преценяват ситуацията като абсурдна. Изходните бази на тила на армията са установени в района на Добрич и оттам се осъществява връзката със старата територия на България. Етапното управление прекъсва тази връзка и по същество се създава своеобразен прецедент, при който германските органи реално възпрепятстват снабдяването на армията. Това е поредният довод българските политици да настояват Северна Добруджа да бъде поставена под българско управление.

Проблемите около статута на Добруджа се усложняват и от претенциите за териториални компенсации, издигнати от Османската империя. Те се основават на участието на турската армия във военните действия срещу Румъния. Още на 11 ноември ген. Лудендорф съобщава на полк. Ганчев, офицер за свръзка при главното командване в Плес, че Високата порта също е предявила претенции да участва в управлението на Северна Добруджа. По същото време полк. Масов настоява пред българските военни за обяснения относно назначаването на български окръжен управител в Кюстенджа. Няколко дни по-късно Върховното командване протестира официално срещу изпращането на български чиновници в пристанищния град като Лудендорф дори заплашва, че ако не бъдат отстранени те, ще бъдат изтеглени германските войски от Македония. Ген. Жеков се съгласява с изтеглянето на чиновниците, но изтъква, че това не предreshава въпроса с българските национални права върху областта.

Във връзка с предстоящото уреждане на статута на Добруджа, в началото на 1917 г. българският министър-председател В. Радославов

---

⁴ Пак там, 83.

⁵ ДВИА, ф. 740, оп. V, а. е. 259, л. 189.

⁶ **Марков, Г.** Голямата война и българската стража..., 88.

посещава Берлин. В срещите с германски политически фактори той настоява да получи гаранции за бъдещето на Констанца като български град. Това предизвиква недоволство в Цариград, което налага германския шарже д'афер да съобщи поверително на турския министър на външните работи, че правителството в Берлин не е поело никакви конкретни ангажменти и че при бъдещо уреждане на статута на областта Турция няма да бъде изключена⁷. В османската столица все по-често се разглежда възможността за корекции на българо-турската граница като в границите на империята трябвало да попадне част от Западна Тракия и района на градовете Мустафа паша и Кърджали, където живее многобройно мюсюлманско население.

Постепенно се очертават сферите, в които България влиза в конфликт със своите съюзници. На първо място това е статутът на Северна Добруджа, която се възприема като интегрална част от българското историческо и етническо пространство. Въпреки предварителните споразумения, според които само отнетата през 1913г. част от областта трябвало да се върне на България, политиките и обществеността търсят всички възможни доводи, с които да убедят съюзниците и най-вече Германия в справедливостта на българските национални претенции. Освен това цар Фердинанд и кабинетът на Радославов провеждат мащабна вътрешна пропаганда, в която се включват и националните организации. Целенасочено българското общество е настройвано срещу съюзниците, които „възпрепятствали” националното обединение, преследвайки собствените си цели в региона. За успеха на тази пропаганда трябва да се отчетат събитията от близкото минало и отпечатъка, който те оставят в съзнанието на българите.

След края на първата балканска война през 1913г., в българското общество се надига вълна от възмущение по повод политиката на Сърбия и Гърция в окупираните територии в Тракия и Македония. В България се разпространява рефренът „съюзници – разбойници” и се иска реванш за престъпленията срещу българщината. След подписването на Букурещкия мир през юли 1913г. настъпва разочарование и от политиката на Великите сили, и най-вече на Русия, на която са се крепили надеждите за справедливо прокарване на границите в Македония, но и на Германия, с чиято подкрепа на Гърция

---

⁷ Доклад от 6 януари 1917 г. на военноморския аташе при германското посолство в Константинопол капитан Хюман до държавния секретар на германското министерство на морската адмирал Едуард фон Капеле и началника на германския адмиралтейски щаб адмирал-фелдмаршал Хенинг фон Холцендорф.

– В: България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Т. II. 1916-1918 г. С., 2005, 215.

е предоставено стратегическото пристанище на Егейско море Кавала. През 1917г. в България се надига нова вълна от разочарование от поведението на съюзниците. Наблюдава се един синдром, характерен за народопсихологията на малките нации, сред които се самонасажда тезата, че всички държави се обединяват срещу нейните интереси. Между другото този синдром е продукт, както на национални комплекси, свързани с реалното чувство и историческа памет за славно минало – безславно настояще, така и на претенцията за бъдещо национално величие (в смисъл национално обединение и народностен просперитет). В България споменатият синдром се проявява често, което е следствие от провалите на държавната политическа класа и от националните катастрофи, които оставят отпечатък в общественото съзнание. Често българските политици „свирят на тази струна“, за да реализират конкретни политически цели. В годините на Първата световна война насаждането на антигермански настроения има както историческа обосновааност (традиционното русофилство на българския народ, свързано с вярата в освободителната мисия на Русия в периода на османското владичество, което противопоставя славяните на традиционния им враг германците), така и конкретнополитически цели – натиск върху съюзниците, който се представя като изхождащ от народа, а не от средите на политическата класа. Така управляващите в София целят да запазят имиджа си в Берлин и най-вече, да създадат впечатление за ключовата роля, която имат като посредник между българския народ и Германия; като незаменим политически фактор, който единствен може да задържи България в орбитата на Централните сили. Проблемът със статута на Северна Добруджа, освен като проблем, свързан с националните интереси на българите, от описаната гледна точка може да се прецени и като опит на управляващите в София да се утвърдят като равностоен фактор в съюза и като единствената възможност Централните сили да запазят влиянието си в България.

Антигерманските настроения в България се подклаждат и от слуховете, пристигащи от фронтовете. Те са свързани с фактите за нерегламентиран износ от страна на германците на храни от Добруджа, както и демонстрираната от тях надменност, която доминира в комуникацията между представители на двете нации на различни нива в политическата и военна йерархия. Още със създаването на германското етапно комендантство в Добруджа, германските окупационни власти започват да изнасят големи количества зърно, петрол, животински продукти и т. н. На междусъюзническо равнище дълго време не е уговорен механизмът за разпределение на плячката и процентът от нея, който се полага на всяка от съюзните държави. Етапната зона разполага с големи възможности за експлоатацията на ресурсите на Добруджа. На

пристанището в Кюстенджа са разположени силози, съхраняващи огромни количества пшеница; градът разполага с хранилища за петрол, разположени в края на петролопровода, започващ от Плоещ. Железопътната линия и пристанището разполагат с необходимия капацитет за превоз на военната плячка. Българските военни представители целенасочено не са допускани да контролират товаропотока. На оплакванията им за износ на суровини и продукти от етапната зона фелдмаршал фон Макензен отговаря, че трябва да бъде проявено по-голямо доверие към съюзника.

Възникналите проблеми в етапната зона настройват българското общество срещу германците. Тези проблеми са пречупени през призмата на сложната продоволствена ситуация в страната и насажданият от правителствената пропаганда стереотип на мислене, че България е третирана като „слабия” съюзник. Безспорно фактите за нерегламентирана стопанска експлоатация на окупираните територии са налице, но в други условия биха били тълкувани като допустими инциденти. Съчетани обаче с разногласията относно статута на Северна Добруджа, тези факти са изтъквани като поредното доказателство за неравноправното третиране на България в рамките на Централния съюз. Германският пълномощен министър в София отбелязва, че основният въпрос е *„на кой в бъдеще трябва да принадлежи Добруджа и подчиненият въпрос за политическото и военно управление по време на войната”*⁸. Българските претенции за северната част на областта не са юридически обосновани, а имат като обосновка исторически, стратегически и „национални” аргументи. Липсата на правни аргументи (предварителна договореност) прави българската позиция и претенции слаби и естествено води до претенциите на Високата порта за териториални компенсации, които минават през политическата линия за искане на участие в управлението на Северна Добруджа. Освен това Германия и Австро-Унгария, въпреки че преследват собствените си геополитически цели, показват определен стремеж към туширане на възникналите противоречия. Конфликтната зона в интересите на България и Германия е железопътната линия Черна вода – Кюстенджа, чрез която правителството в Берлин се стреми да гарантира своите геополитически интереси в черноморския регион, овладявайки „дунавския път”, който да осигури независимо от България трасе по пътя към Цариград и съответно, за проникването в Близкия изток. Германските цели през войната са разглеждани от определени историци

---

⁸ Препис на доклад на германския пълномощен министър в София граф Алфред фон Оберндорф до германското външно министерство в Берлин, около 14 ноември 1917 г. – В: България в Първата световна война. Германски..., 421.

като агресивен и амбициозен опит за стабилизиране на монархията на Хохенцолерните и за консолидиране на статута на Германия като световна сила⁹. Идеята за *Mittleuropa* обаче би се дискредитирала без удобен излаз на Черно море¹⁰. В подкрепа на това твърдение е докладът на германския военноморски аташе в София, който пише: „...предвид стратегическото положение на Констанца на Черно море, която може да има съществено значение за нас като главна станция по един път, намиращ се под германско влияние...Ако Констанца не остане пристанище на една Румъния, намираща се под германски контрол, тя би трябвало да бъде германска база, чрез която ние след евентуално отваряне на Проливите бихме получили съществено влияние на Златния рог като черноморска държава и която същевременно би ни открила независим от България път за Турция”¹¹.

В германската политика спрямо България могат ясно да се открият два аспекта: недоверието спрямо политическата коректност на по-малкия съюзник и стремежът на всяка цена да се запази целостта на съюза като се демонстрира ангажираност към българските национални цели. Присъщата на германците пунктоалност обаче възпрепятства провеждането на тази политика, защото предварителните договорености се следват без необходимата в такива екстраординарни условия политическа гъвкавост. От друга страна, наблюденията върху българския политически живот често страдат от предубеждения, както и от характерните за онази епоха стереотипи в отношенията между великите сили и малките държави. Някои от германските военни представители в София чрез своите доклади допълнително нагнетяват напрежението, тълкувайки превратно българските национални цели. Много често те не успяват да си създадат обективна представа за предпоставките, които са залегнали в основата на политическите действия на правителството в София и по този начин подвеждат управляващите фактори в германската столица. Опростенческо и повърхностно е наблюдението, че „българският народностен характер вижда във войната на първо място средство за обогатяване. Въпросът за пляката е първият и единственият, който интересува

---

⁹ Посоченото мнение е на германския историк Фриц Фишер. Цит. по: Стивънсън, Д. История на Първата световна война. С., 2008, 203.

¹⁰ Кузманова, Ант., П. Тодоров, Ж. Попов, Б. Нягулов, К. Пенчиков, В. Милачков. История на Добруджа. Т. 4..., 223.

¹¹ Шифрована телеграма № 1840 от 30 декември 1916 г. на германския военноморски аташе в София капитан III ранг Ханс-Юрген фон Арним до Германския адмиралтейски щаб, Берлин. – В: България в Първата световна война. Германски..., 206.

всеки българин”¹². Представеният цитат ясно свидетелства за негативното отношение на германския военен представител в София не само към българските национални цели, но и към българите като цяло. И това при условие, че една от основните функции на този германски военен и дипломат е да съдейства за укрепването на връзките между съюзническите държави. По-долу в своя доклад фон Арним прави опит да обобщи причините, поради които българското обществено мнение се е настроило срещу германците: отстъпването на Битоля на войските на Антантата, което става след германска заповед, заповедта българските военни контингенти да напуснат Гюргево и т. н. Относно отказа на Върховното командване в Плес да предостави искания от българското Главно командване понтонен мост фон Арним пише, че *„молбата е отхвърлена на първо място, за да се затруднят българите при транспортирането на румънски стоки през Дунава”*¹³. На пръв поглед тези констатации нямат много общо с разглежданата проблематика, но те свидетелстват за невъзможността или нежеланието на германски военни представители и/или дипломати да вникнат в същността на българските политически и национални цели. С това се бламира цялостната концепция за воденето на война в коалиция, а именно идеята че трябва да се познават и приемат съюзническите цели и интереси. От тази гледна точка е предопределена невъзможността да се постигне компромис по въпроса за статута на Северна Добруджа, понеже изначално в съюза е заложен конфликтът по скалата малки – големи съюзници, различните манталитетни нагласи, противоречията в поредицата имперска политика – национална политика.

Необходимо е да се представят още доказателства в подкрепа на тезата, че принципните разлики в разбиранията относно мястото на отделните държави в съюза и разликите в целите, които отделните държави преследват, предопределят конфликтите и невъзможността да се постигне компромис. Конфликтът относно управлението на Кюстенджа и взаимните обвинения, които съюзниците си отправят във връзка с военната плячка там, както и по-сетнешната политика на германското етапно управление за толериране на румънското и турското население в етапната зона са ясно доказателство в подкрепа на тази теза. Разбира се, опит за постигането на компромис е направен. На 3 и 4

---

¹² Доклад на германския военноморски аташе в София капитан III ранг Ханс-Юрген фон Арним до държавния секретар на Имперската морска адмирал Едуард фон Капеле и до началника на германския Адмиралтейски щаб адмирал-фелдмаршал Хенинг фон Холцендорф, 8 декември 1916 г. – В: България в Първата световна война. Германски..., 198.

¹³ Пак там, 199.

април 1917 г. княз Борис и ген. Жеков посещават съюзническата главна квартира в Плес, където се срещат с кайзер Вилхелм II, с фелдмаршалите фон Хинденбург и Лудендорф. На проведените разговори се обсъждат и въпросите, свързани с управлението на новозавладените области. Постигнато е съгласие българските чиновници в Кюстенджа да бъдат подчинени на ген. Унгер като български войскови подразделения могат да присъстват в етапната зона единствено с негово разрешение. Това споразумение е свидетелство, че от българска страна са склонни към компромис във военновременните условия.

Доколкото в хода на войната основните цели би трябвало да са свързани с постигането на тактически и стратегически военни резултати, те би трябвало да имат приоритетно значение, а реализирането на политическите цели е необходимо да бъде оставено за един по-късен етап. Това обаче е теоретична постановка, защото всички държави се стремят паралелно да решават както военни, така и политически задачи. Без съмнение това противоречи на идеята за *общата воля* при воденето на войната, която е компрометирана от различните политически визии на съюзниците.

Показателен за отношенията между българи и германци на най-високо равнище е известният конфликт между командващия 3-та българска армия ген. Стефан Тошев и фелдмаршал А. фон Макензен¹⁴. Тошев не допуска пряка намеса в своята работа и се противопоставя на част от планове за водене на военни действия, изработени в канцелариите на оперативна група „Макензен”. От своя страна фон Макензен изразява на различни военни и политически нива недоволството си от българския генерал, определяйки го като германофоб. Пред цар Фердинанд той дори заявява: „Или аз ще командвам операциите срещу Румъния, или Тошев!”. Този остър конфликт не е изолиран инцидент, а по-скоро е част от сблъсъка между военни на всички нива от йерархията и отразява разликите в разбирането им за начините на водене на война. Под натиска на Върховното командване в Плес ген. Тошев е сменен, но проблемите остават. Неговите наследници също нееднократно влизат в конфликт с германските етапни власти. Макар и с известни уговорки, може да се направи по-мощно заключение: една от причините за разногласията са особеностите в менталитета на представителите на двете нации, които в

---

¹⁴ В тази връзка вж. напр. **Казанджиев, Г.** Конфликтът между генерал-фелдмаршал Август фон Макензен и генерал-лейтенант Стефан Тошев. – В: Тутраканската епопея и войната на Северния фронт 1916-1918 година. Сборник с изследвания. Тутракан, 2007, 324-347.

исторически план не са се познавали добре, а и доколкото се познават, не са склонни безрезервно да приемат определяните като недостатъци национални специфики. Разбира се, през второто десетилетие на XX век модерни сега словосъчетания като например „разбиране и приемане на другостта” не могат да се вкарат в обръщение, а конфликтните зони, невъзприемането и неприемането на „другия” са нормалната реакция на индивида и на групата. В екстраординарните условия на продължаващата война, в които са поставени и българи, и германци, както и фактът, че контактите и своеобразното „съжителство” са насилствено наложени, правят недостатъците на „другия” не просто абстракция, а реална жизнена среда, от която е невъзможно да се откъснат. Принципите на социалната психология изискват да се търсят опити и действия за установяването на лидерство и съответно съпротива срещу тези опити и действия. Поради спецификата на ситуацията в Добруджа (завършване на военните действия, наличност на много ресурси и на стратегически значими комуникационни линии, различните планове относно бъдещата съдба на областта и др.), именно тук се осъществява своеобразен сблъсък между съюзниците за установяване на цялостното им място и влияние в хода на войната и дори в условията на бъдещия мир.

През ноември 1916г. полк. Луков изготвя анализ, в който са разкрити особеностите на германския менталитет, които се отразяват върху възприемането на различни проблеми от политически и военен характер. Началник щаба на Действащата армия говори за *„силно прононсирана стереотипност, безжизнен шаблонизъм и липса на умствена гъвкавост”*. Ръководейки се от съзнанието за своето недосегаемо превъзходство, германските стратегии не са склонни да се отнасят с достатъчно внимание дори към напълно обосновани мнения и преценки. Луков използва израза *„съюзническа некоректност”*¹⁵.

Българо-германските отношения, в които въпросът за статута на Северна Добруджа е от първостепенна важност, постепенно се обтягат и достигат до „точката на замръзване” на 21 септември 1917 г., когато кайзер Вилхелм II посещава Черна вода. Без предварителна уговорка цар Фердинанд решава да се срещне с него и да демонстрира справедливостта на българските претенции. Ден след срещата барон фон Грюнау телеграфира: *„Както ние всички се страхувахме, вчерашната среща на Негово Величество с цар Фердинанд е протекла мъчително. След бегъл поздрав на пристана Кайзерът остави Царя да стои, обърна се към Жеков и бързо отмина една строена германска*

---

¹⁵ Марков, Г. Голямата война и българската стража..., 60.

пехотна част...”¹⁶. Лука Малеев описва лицето на Фердинанд като „зелено-жълто от напрежение и озлобление”¹⁷. Българският владетел възприема срещата като лична обида, което, предвид неговото самолюбие, заплашва цялостното участие на България в съюза. Това отбелязва и фон Арним в свой доклад от 24 септември до германския Адмиралтейски щаб. Той смята, че цената за запазването на целостта на съюза ще бъде изтеглянето на германското етапно управление от Добруджа¹⁸. Ден след срещата в Черна вода, изправен пред опасността от влошаване на двустранните отношения, кайзерът телеграфира на цар Фердинанд като се опитва да изглади възникналото „недоразумение”. През октомври 1917г. Вилхелм II пристига на посещение в България и заедно със своя домакин предприемат обиколка на природни и исторически забележителности. По това време в София се открива сесия на Народното събрание като се наблюдава нарастване на влиянието на антиправителствените политически сили. Опасността от бламиране на правителството на В. Радославов, разглеждано в Берлин като главна опора на германското влияние в страната, дава основание на германските политически фактори да преразгледат политиката си по отношение на етапната зона и управлението на Северна Добруджа. В своите заявления те обаче поддържат един стар политически похват отговорността да бъде прехвърлена върху съюзниците, чиито претенции са причината за невъзможността областта да се предаде под българско управление¹⁹. С донесение от 4 октомври 1917г. ген. Лудендорф докладва на държавния секретар Рихард фон Кюлман състоянието на т. нар. добруджански въпрос. След кратък преглед на историята на българските претенции, генералът формулира официалната германска позиция. Според нея „оттеглянето на германското военно управление от Добруджа, както и всяка друга принципна промяна на управлението

---

¹⁶ Препис на телеграма № 1594, 23 септември 1917 г., Берлин, на държавния секретар на германското Външно министерство Рихард фон Кюлман до представителя на Германското външно министерство във Върховната главна квартира императорски легационен секретар ротмистър барон фон Лерснер, Плес. – В: България в Първата световна война. Германски..., 360.

¹⁷ Малеев, Л. Шестте ми срещи с кайзер Вилхелм II. С., 1993, 55.

¹⁸ Кабелна телеграма № 906, 24 септември 1917 г., София, на германския военноморски аташе капитан III ранг Ханс-Юрген фон Арним до германския Адмиралтейски щаб, Берлин. – В: България в Първата световна война. Германски..., 361-362.

¹⁹ Препис от писмо, 3 октомври 1917 г., Шарлотенбург, на граф Баудисин до члена на Райхстага д-р Густав Щреземан, Берлин. – В: България в Първата световна война. Германски..., 377.

на областта, може да стане само със съгласието на останалите съюзници.²⁰ По-нататък генералът продължава в характерния си стил, особено що се отнася до отношението му към България и българите: „Аз, разбира се, се съмнявам, дали българската политическа ненаситност се задоволява с това и бих продължил да вярвам, че чрез това тя намира още по-силен подтик”²¹. Лудендорф предлага на българите да бъдат отстъпени като компенсация два окръга, но това предложение е отхвърлено като палиативно, както от българска страна, така и от германските политици, според които това отстъпване само би засилило чувството у българите, че в Германия нямат желание да предоставят останалата част от Добруджа на България²².

Премиерът Радославов продължава да поддържа пред германските представители в София тезата, че срещу управлението му се е създала силна опозиция, която може да бъде неутрализирана единствено чрез германски отстъпки по добруджанския въпрос. Българският монарх също експлоатира тази теза, заявявайки че при отказ от положително решение ще бъде застрашена не само позицията на министър-председателя, но и неговото оставане на трона. Тази дипломатическа игра, въпреки че оказва влияние върху отделни германски политически и военни представители, като цяло не формира политическата линия на правителството в Берлин по добруджанския въпрос. Германският дипломатически представител граф Алфред фон Оберндорф дори влиза във връзка с Александър Малинов, което би могло да се тълкува като демонстративен акт, целящ да пресече практиката на изнудване от страна на царя и Радославов с евентуални правителствени промени в случай, че не бъде подкрепена българската национална програма по добруджанския въпрос.

С наближаване на преговорите за сключване на сепаративен мир с Румъния споровете около добруджанския въпрос се изострят и придобиват очертанията на конфликт. В българските политически среди се забелязва готовност за частични отстъпки като на Германия е предложено пристанището в Кюстенджа с хинтерланда му, а

---

²⁰ Донесение В. № 4885, оперативен отдел, 4 октомври 1917 г., Върховна главна квартира, на и. д. Шеф на Генералния щаб на германската действаща армия, първи генерал-интендант генерал от пехотата Ерих Лудендорф до държавния секретар на германското Външно министерство Рихард фон Кюлман, Берлин. - В: България в Първата световна война. Германски..., 378-380.

²¹ Пак там, 380.

²² Шифрована телеграма № 689, 24 октомври 1917 г., на германския пълномощен министър в София граф Алфред фон Оберндорф до германското външно министерство. - В: България в Първата световна война. Германски..., 398-399.

железопътната линия до Черна вода трябвало да остане открита за ползване от всички съюзници²³. Доколко тези предложения са съгласувани между различните фактори в българската политика или представляват тактическа маневра в цялостната дипломатическа игра, предстои да бъде изяснено от историците. През декември 1917г. в Бабадаг се състои Велик добруджански събор, на който присъстват представители на отделните етнически групи, населяващи Добруджа. Главна тема в заседанията е нежеланието на населението областта да се върне в границите на Румъния и готовността с оръжие в ръка да бъде защитена тази позиция²⁴. Съборът не би могъл да се разглежда извън контекста на дипломатическата игра относно статута на Северна Добруджа.

В края на 1917 г. се забелязва колебание сред политическите кръгове в Берлин относно приоритетите в германската политика. От една страна на везните е поставена военновременната ситуация, изискваща скрепяването на съюза и съответно задоволяването на българските териториални претенции. Политиците, които дават приоритет на стратегическите интереси на Германия обаче настояват Румъния да остане жизнеспособна сила като в нея се установи доминиращо германско влияние. В София обаче тази политическа линия е преценявана като изместване на България от центъра на германския интерес. През пролетта на 1918 г. дискусиите относно бъдещия статут на Северна Добруджа стават по-интензивни; лансират се и нови варианти за компромисно решаване на добруджанския въпрос. Турските претенции за териториални компенсации блокират възможността въпросът да бъде разрешен във вариант, приемлив за българското правителство. За изострянето на отношенията допринася и едно, несъгласувано с германските политически среди, изказване на фелдмаршал фон Фалкенхайн пред турците за възвръщането от страна на България на територията, отстъпена по клаузите на Софийския договор от 1915 г. Доминиращият проект предвижда в клаузите на мирния договор с Румъния да залегне постановката Северна Добруджа да бъде отстъпена на четирите съюзни държави, като със специални спогодби Германия и Австро-Унгария ще преотстъпят своите части на България. От своя страна българското правителство изказва готовност за минимални териториални отстъпки по течението на р. Марица в

---

²³ Шифрована телеграма № 851 от 20 декември 1917 г. на германския пълномощен министър в София граф Алфред фон Оберндорф до германското външно министерство, Берлин. - В: България в Първата световна война. Германски..., 445-446. Вж. и бележките след документа.

²⁴ Извори за историята на Добруджа. Т. 1..., 343-346.

полза на Османската империя, но Енвер бей и Талаат паша претендират за значителна част от Западна Тракия. От Цариград дори изпращат емисари в Добруджа, които трябвало да формират комитети сред турското и татарското население в областта с цел да се работи за автономията ѝ.

България пропуска възможността да постави добруджанския въпрос на масата на преговорите с Русия в Брест-Литовск²⁵. Българските политически среди се поддават на внушенията от Берлин, че този въпрос касае преговорите с Румъния. Това поставя въпросът за Добруджа в компетенцията на съюзниците в ситуация, когато не се отчитат териториалните придобивки, които те получават, съгласно договора с Русия. Например добруджанският въпрос би могъл да се обвърже с турските придобивки в Кавказ и с това да се засили българската позиция. Веднъж обаче получени от Османската империя, тези придобивки излизат извън дискурса на сложните дипломатически игри между съюзниците по добруджанския въпрос.

Политическата криза в Румъния, свързана пряко с преговорите около подписването на сепаративния мир, удължава дипломатическите интриги в столиците на държавите от Централните сили. Проектът за предаването на Северна Добруджа под управлението на четирите съюзни държави не задоволява България. С право в София се опасяват, че на окончателната мирна конференция ще вземе преве становището областта да бъде върната на Румъния, още повече че съюзните държави избягват да поемат конкретни ангажменти за бъдещата ѝ съдба. Проектът за устройството на Северна Добруджа, който трябвало да залегне в мирния договор с Румъния, става известен на премиера Радославов на 10 февруари 1918 г. от разговор, проведен в Берлин с фон Кюлман и граф Чернин. Бесарабският въпрос също влиза в центъра на интереса на българските политици. За кратко двата въпроса взаимно се свързват като печелившата позиция е да бъдат убедени съюзниците, че предаването на Бесарабия на Румъния логически трябва да се съпътства с присъединяването на Северна Добруджа към България. От този момент българската позиция има силни аргументи за благоприятното решаване на добруджанския въпрос. Аргументите в политиката обаче имат значение само тогава, когато се постигне единство или компромис в целите.

В предварителния договор с Румъния, подписан в двореца Буфтя на 5 март 1918г. е заложена постановката, че Добруджа се отстъпва на съюзниците. Тази неопределена постановка предполага в следващите

---

²⁵ Кузманова, Ант., П. Тодоров, Ж. Попов, Б. Нягулов, К. Пенчиков, В. Милачков. История на Добруджа. Т. 4....225-228.

месеци до подписването на окончателния мирен договор да се провежда активна дипломатическа дейност по определяне на параметрите, в които ще бъде решен добруджанският въпрос.²⁶ В паметна бележка българският делегат на преговорите Димитър Тончев подчертава, че не трябва да се следват единствено предварителните договорености, защото в хода на войната България е поела нови ангажименти, което изисква съответната компенсация. Основната пречка остават отношенията с Османската империя, което фактически забавя и подписването на мирния договор. Българските политици изготвят варианти за компромисно решение, които на този етап не предвиждат България да получи цяла Северна Добруджа. Приема се, че предаването на областта може да се извърши поетапно с подписването на допълнителни споразумения с българските съюзници²⁷. Тази позиция на българските отговорни фактори отваря възможността мирният договор с Румъния да бъде подписан и това се случва на 7 май 1918 г. в Букурещ. Според член 10 от договора на България е върната отнетата през 1913 г. територия с малка поправка на границата, а над останалата част на Добруджа до дунавския ръкав Свети Георги се установява кондоминиум (съвместно управление).²⁸ Кондоминиумът за пореден път отлага решаването на добруджанския въпрос и оставя открита възможността при нови договаряния съюзниците да поставят пред България нови искания за териториални или други отстъпки²⁹. Въпреки мъглявите обещания за ревизия на договора в частта, касаеща Северна Добруджа, това се случва едва когато България е на прага да подпише примирие с държавите от Антантата, т. е. когато Четворният съюз е пред разпадане. Една от основните причини, поради които В. Радославов подава оставка на 15 юни 1918 г. е нерешеният добруджански въпрос³⁰. Новото правителство, оглавено от Ал. Малинов декларира продължаване на дотогавашната политика на сътрудничество с държавите от Централните сили. Усложняването на положението на

---

²⁶ Кузманова, Ант., П. Тодоров, Ж. Попов, Б. Нягулов, К. Пенчиков, В. Милачков. История на Добруджа. Т. 4..., 230-231.

²⁷ Според Г. Камбуров всички български съюзници се обявяват срещу отстъпването на Северна Добруджа на Бългаия. Вж. **Камбуров, Г.** Фаталната илюзия (Външнополитически противоречия и конфликти между България и Централните сили в Първата световна война 1914-1918). С., 1999, 207.

²⁸ Извори за историята на Добруджа. Т. 1..., 377-386.

²⁹ Кузманова, Ант., П. Тодоров, Ж. Попов, Б. Нягулов, К. Пенчиков, В. Милачков. История на Добруджа. Т. 4..., 232.

³⁰ Кузманова, Ант., П. Тодоров, Ж. Попов, Б. Нягулов, К. Пенчиков, В. Милачков. История на Добруджа. Т. 4..., 233.

македонския фронт и трудностите, които кабинетът изпитва при осигуряване на продоволствието за населението и българската армия временно поставят решаването на добруджанския въпрос на заден план.

На 15 септември 1918г. в района на Добро поле, Македония, съглашенските войски извършват пробив и само за няколко дни достигат до Скопие. Правителствените среди в София започват да обсъждат вариант за излизане от войната чрез сключването на примирие с държавите от Антантата. В тези условия, на 20 и 21 септември 1918 г. се провежда конференция в Берлин, а на 24 септември България подписва протокол, с който ѝ се отстъпват правата върху управлението на Северна Добруджа като предаването на територията трябвало да започне след 15 дни³¹. Протоколът предвижда и ректификация на българо-турската граница по течението на р. Марица, която трябвало да се извърши едновременно с поемането на властта над северната част на Добруджа. Опасенията от развитието на ситуацията в Македония и сондажите на българското правителство за подписването на примирие карат германските политически среди да ускорят процеса на предаване на областта. Целта е да се укрепи положението на онези политически и военни среди в българската столица, които са за продължаване на военните действия чрез организирането на нов фронт по билото на Стара планина.

На 29 септември 1918г. делегация, представляваща българското правителство, подписва в Солун примирие, с което България излиза от Първата световна война. Според една от неговите клаузи, българската армия трябвало да се демобилизира, с изключение на три дивизии, част от които са оставени да охраняват границата в Добруджа. Загубата на Северна Добруджа обаче е предопределена, а съдбата на южната част на областта зависи от решението на силите, победители във войната. С подписването на Ньойския мирен договор на 27 ноември 1919г. цяла Добруджа е върната на Кралство Румъния.

Българският народ е създал поговорката, че малките камъчета обръщат колата. „Малките” проблеми, какъвто е добруджанският, за големите имперски сили, съюзници на България в Първата световна война не са от необходимата величина, за да привлекат трайно тяхното внимание. Проблемът със статута на Северна Добруджа обаче е показателен за българските политически и военни среди, за българския народ, който на фронта и в тила понася несгодите на войната, за политиката на съюзните държави спрямо българските национални претенции. Този проблем близо две години „трови” атмосферата в

---

³¹ Попов, Ж. Добруджа. Окупирана, освободена, отнета 1913-1918 г. Кюстендил, 2008, 254.

отношенията между съюзниците; създава в България тягостна обстановка, в която личи разочарованието от отношението на съюзническите правителства към българския национален идеал. Непряко това оказва влияние върху мотивацията на българските войници и офицери да воюват за кауза, която на дипломатическото поле отново може да бъде изгубена. Ето какво пише Александър Гиргинов в тази връзка: *„От ноември 1916г. до юни 1918 г., въпреки многото разговори, преговори, спорове и постъпки, съюзниците на България не отстъпиха по въпроса за Добруджа и създадоха сред българското обществено мнение не само едно много лошо настроение преди всичко против Германия, но и едно психическо състояние в страната, съпроводено от общо желание, България да придобие непременно цяла Добруджа”*³². Противоречията между съюзниците по добруджанския въпрос имат основна роля за ерозирането на съюза и могат да се определят като една от макар и не най-важните предпоставки Централните сили да загубят войната.

---

³² Гиргинов, Ал. От война към мир. С., 1937, 67.

Студената война и културната пропаганда в българо - британските отношения (1947-1950 г.)

Васил Параскевов

The Cold War and the Cultural Propaganda in British- Bulgarian Relations, 1947-1950

Vasil Paraskevov

Abstract: *The Sovietisation of Bulgaria and its separation from Western Europe had complex causes – the Soviet success in the war, the Soviet political and military impact on Bulgaria, the more determined communist actions, the attractiveness of communist ideology to poorer social groups, the lack of stable democratic institutions as well as the strong historical links between Bulgaria and western democracies, the greater importance of Greece and Turkey for the British diplomacy. This paper argues that Anglo-Bulgarian relations were about more than just political tensions and confrontation. The multifarious nature of the Cold War was displayed in this case – while Britain was losing its political influence in Bulgaria its trade with the country exceeded pre-war levels. Besides, Bulgaria tried to develop a modest cultural presentation in Britain – a phenomenon which in the détente era would be further expanded.*

Културните взаимоотношения с Великобритания и другите западни страни са един от аспектите на българската вътрешна и външна политика след сключването на мирния договор през 1947г. В тях именно се отразяват както амбициозните проекти на режима, така и неговото отрицателно отношение към капиталистическата икономическа и социална система. За формирането и развитието на българското отношение към британската култура важна роля имат връзките на България със Съветския съюз. Съветският съюз и източноевропейските страни започват да съгласуват своите действия в областта на културата и образованието с цел да отстранят западното идеологическо и духовно влияние. Укрепването на съветския модел на социализма в тези страни е съпътствано с тяхното изолиране от Запада в областта на науката и културата. Коминформбюро има определящо влияние в областта на културната политика в Източна Европа. Неговата роля е да синхронизира действията на съветските сателити според изискванията на Москва. След създаването на Коминформбюро влиянието на комунистическата идеология в българската култура се

засилва. На заседанието в Полша през септември 1947г. В. Червенков отбелязва, че „авторитетът на партията на културния фронт е извънредно голям”.¹

Решенията на ПБ на ЦК на БРП(к) от октомври 1947г. за извършването на дълбоки общественно-политически промени имат своето отражение в българската култура, която трябва да служи за изпращане на политически послания към българското общество с цел изобличаване на „империалистическата политика” на западните държави, борба със западните културни влияния, показване силата на Съветския съюз, разобличаване на „реакционните кръгове” в страната, критика на буржоазните идеи в литературата, изкуството, науката и т.н.² Новите насоки на общественото развитие след 1948г., ориентирани към цялостното утвърждаване на социалистическия политически модел в България, засягат чувствително състоянието на националната култура. През декември 1948 г. тържествено е обявено, че народната демокрация е само друга форма на диктатурата на пролетариата. Изграждането на социалистическо общество е посочено от Петия конгрес на Комунистическата партия като основна насока на развитие на България през следващите години. Осъществяването на тази задача, наред с преобразуванията във всички сфери на обществения живот, включва и извършването на социалистическа културна революция. Нейното реализиране налага да се преустроят всички области на науката, изкуството и културата, да се промени образователната система, да се изгради и укрепи социалистическо съзнание у хората. Цялата нова система трябва да се изгради върху основите на марксизма-ленинизма.³

С така замислените основни насоки на развитие се променя характерната за България отпреди 1944г. ориентация към европейските културни и образователни ценности и стандарти и съчетаването им с местните специфични особености.⁴ Комунистическата партия в България ликвидира творческата свобода, обезличава творческите съюзи, премахва частната инициатива в културния живот и поставя

---

¹ Червенков информира своите колеги, че видните представители на интелигенцията са ориентирани към Отечествения фронт, а Камарата на народна култура се ръководи от комунисти, както и творческите съюзи в страната (**Еленков, Ив.** Културният фронт. София: Институт за изследване на близкото минало, Ciela, 2008, 118).

² **Еленков**, Културният фронт, 118-124; **Мигев, Вл.** Българските писатели и политическият живот в България 1944-1970 г. София: ИК „Кота”, 2001, 39-41.

³ **Калинова, Е.** Българската култура и политическият императив 1944-1989. София: Парадигма, 2011, 56-58.

⁴ **Христова, Н.** „Българския духовен елит и култура пред проблема „наше-чуждо” през XX век.” История, кн. 1, 2004, 61.

творците във финансова зависимост от държавата,⁵ заедно с увеличаване на културните връзки със Съветския съюз.⁶ Настъпва време, в което западната култура се разглежда като проводник на чуждо, враждебно идеологическо влияние. С налагането на еднопартийното управление на Комунистическата партия отношението към западноевропейската култура става негативно и на Петия конгрес на БКП тя е обявена за упадъчна.⁷

Студената война оказва силно въздействие върху академичния живот в университетите. В Съединените щати тя влияе върху академичния живот, преподаваните дисциплини и работата на специалистите.⁸ В Съветския съюз още в началото на Студената война набира сили „борбата срещу низкопоклонничеството пред Запада“, а Андрей Жданов, член на Политбюро и отговарящ за културата, е натоварен с важната отговорност да „вкара интелигенцията в пътя“. Сталинисткото ръководство организира идеологическа кампания срещу своите доскорошни съюзници, която оказва отрицателно въздействие върху интелигенцията и развитието на някои обществени и природни науки, а също и върху самите университетски преподаватели. Закрито писмо на ЦК на ВКП(б) по делото срещу проф. Н. Г. Ключевой и проф. Г. И. Роскина през 1947г. поставя началото на тази кампания. Учените са обвинени в шпионаж. Всъщност, властта иска да пресече техните връзки с учени в чужбина, да постави научната интелигенция под

---

⁵ **Калинова, Е. и И. Басва**, Българските преходи 1939-2002, София: Парадигма, 2002, 120.

⁶ Българо-съветски отношения и връзки. Документи и материали. Том II, септември 1944-декември 1958. София: Издателство на Българската академия на науките, 1981, 338, 340, 345-346, 359-360.

⁷ **Калинова, Е.** „Преди и след спускането на „Желязната завеса“: Западноевропейската култура в България от 9 септ. 1944 г. до края на 50-те години.“ В: Модерният историк, София: Даниела Убенова, 1999, 230; **Калинова, Е.** „Българската култура през погледа на западноевропейеца“. История, кн. 3, 1993, 10-11.

Освен това, властта изолира населението и творците от западната култура и последователно полага усилия да се утвърждава местната социалистическа култура, за да може по този начин обществото да се моделира по-лесно в унисон с изискванията на новия строй (**Юда, Целина**. Под знака на НРБ. Българската култура и литература в капана на идеологията. София: Colibri, 2006, 73.)

⁸ **Gray, Hanna Holborn**. “Cold War Universities: Tools of Power or Oases of Freedom?” Foreign Affairs, March/April 1997, 147.

контрол и да прекрати опасното за управляващата партия навлизане на либерални идеи.⁹

В България старият, традиционен образователен модел е заместен с нов. Той засяга самата организация на българската просвета, учебните планове и програми, методиката на учебно-възпитателната работа. Промените са извършени въз основа на постиженията на съветската педагогика и цялото учебно съдържание е съобразено със съветското. От СССР са усвоени и новите форми и методи на възпитание – кръжоци, колективна работа и други. Основната цел, поставена от правителството пред образованието, е да подготвя подрастващите за строители на социализма.¹⁰ Един британски поглед към българското образование показва, че направеното от БКП не остава незабелязано. Питър Мъри отбелязва, че на партията не липсва енергия за развитието на образованието и налагането на възприетия съветски модел. Въпреки копирането и прилагането на този модел, той смята, че властите са извършили голяма дейност за „развитието на българското образование”. Затова през 1952г., съдейки по липсата на предишните „истерични призови”, Мъри отбелязва удовлетвореност на БКП от извършеното в тази сфера.¹¹

В тази обстановка българо-британските културни връзки са пропити с характерните за Студената война политически и идеологически проблеми. От една страна, силен движещ мотив за българските управляващи в културните контактите с Великобритания е тяхното желание да представят политическите, икономическите и културните постижения на режима в чужбина. В това отношение

---

⁹ **Сизов, С.** „Идеологически кампании 1947-1953 гг. И вузовая интеллигенция Западной Сибир.” Вопросы Истории, кн. 7, 2004; **Мари, Жан-Жак.** Сталин. Без място на публикуване: Кама, 2002, 108-110.

¹⁰ Педагогическата мисъл се очиства от дотогавашните принципи, подчертава се ръководната роля на учителя при възпитанието на подрастващите, изтъква се пряката връзка на обучението с политиката, значението на училището, на колектива и т.н. Израз на цялостната политика на Отечествения фронт в областта на образованието е Законът за народната просвета от 1948 г. Той се приема след затвърждаването на новата власт с приемането на Димитровската конституция, национализацията на фабриките, мините и банките и след набеязването на основните насоки на бъдещото държавно развитие. С него се утвърждава много от направеното след 1944 г. в областта на просветата и образованието, като заедно с това се разглеждат и някои нови въпроси (**Маринова-Христиди, Р.** Българското образование между съветизацията и традицията 1948-1959. София, 2006, 96-97, 103.

¹⁰ Съдът над историците. София, 1995, 408.

¹¹ **Unidet Kingdom National Archives (UKNA)** Foreign Office (FO) 371/100534, Peter Murray to Anthony Eden, 9 July 1952.

Великобритания е истинско предизвикателство пред българската културна пропаганда, защото тя е държава, с която за България е трудно да се установи стабилни културни връзки поради взаимната отдалеченост и дълбоките политически различия. Както Н. Долапчиев пише на 4-ти ноември 1947г., основата, на която стъпва социалистическата дипломация, не е стабилна, защото в миналото не е направено много за развитието на двустранните културни отношения.¹² От друга страна, почти непреодолима преграда през този период за постигането на по-значителен напредък е идеологическият сблъсък между Изтока и Запада, който засилва страховете от проникването на западното културно влияние в България.

Българската политика в сферата на международния културен обмен е до голяма степен противоречива поради смесването, взаимното влияние и неутрализиране на разнопосочни импулси. Тези импулси са насочени едновременно към разширяване на съществуващите културни връзки с чужбина, в това число с Великобритания и с другите западни страни, и същевременно към запазване на хомогенността на социалистическата културна среда с цел българското общество да се предпази от капиталистическото влияние. Противоречивата природа на българската културна пропаганда е ясно изразена след подписването на мирния договор през февруари 1947г. Режимът няма интерес от пълно прекъсване на културните връзки със Западна Европа, защото става лесно уязвим от западната политическа пропаганда и би изгубил възможността да отговори на критиките, особено за репресивната същност на комунистическото управление.

През 1947–1948г. България осъществява не особено интензивен културен обмен с Великобритания, Франция и Италия. Връзките на страната със Западна Европа се изразяват в посещения на музиканти, представители на литературните среди и др. През 1947г. Долапчиев използва присъствието във Великобритания на председателя на Съюза на българските композитори Любомир Пипков и българската примадона на Виенската опера Люба Велич, за да влезе във връзка с британски музикални дейци и критици и така да се опита да издигне престижа на България.¹³ Духовното присъствие на България на британската културна сцена е трудна задача поради спецификите на страната и политическата обстановка. Петър Увалиев, втори секретар в легацията, посочва някои конкретни причини. Той смята, че е невъзможно представянето на български пиеси на острова, защото публиката там по принцип рядко предпочита чуждите автори. За П. Увалиев българската музика дава

---

¹² Архив на министерството на външните работи (АМВНР), п. 3, оп. 1 п, а.е. 21, л. 1.

¹³ Пак там, л. 1.

възможност да се пробие на британската културна сцена, защото тя ще срещне по-малка политическа съпротива. Освен това, дотогава популяризаторската дейност на българската дипломация във Великобритания е била слаба. За да преодолее този недостатък и за да популяризира културния живот в страната, легацията започва да издава бюлетин за културните събития в България.¹⁴

Британският съвет заема важно място в развитието на българо-британските културни отношения през този период. Неговата дейност в България е възстановена през 1947г. След подписването на мирния договор Великобритания отправя поглед към възстановяване на своето културно присъствие в България. На 21-ви март 1947г. британският политически представител отправя искане българските власти да разрешат дейността на Британския съвет в страната.¹⁵ След положителния български отговор представителството на съвета е отворено на ул. Цар Освободител № 18, а през октомври 1947г. е открита книжарница и читалня към съвета на ул. Левски № 21. Искането за откриване на британска книжарница е отправено от легацията на 30-ти септември 1947г. с мотива, че това ще бъде книжарница и читалня „по подобие на тези, поддържани от някои други правителства”. Българското правителство се съгласява, защото не иска да усложнява дипломатическите отношения с Великобритания – предстои ратифициране на мирния договор от британския парламент и евентуален отказ би се тълкувал като дискриминация, а вече в София са открити френска, италианска и други книжарници.¹⁶

Британският съвет успява да развие една добра дейност в страната и да осъществи контакти с български министерства, представители на културни и научни среди. Част от неговата дейност е представянето на британски книги, музика и филми, които са посрещнати с интерес от мнозина български граждани. Добро впечатление прави посещението на пианиста Кендъл Тейлър през 1948г. Неговата визита, както и тази на кларнетиста Фредерик Търстън през 1949г. са преценени в една справка за работата на Британския съвет като успешни. При интерес от българска страна преминават и подкрепените от съвета две посещения на водещи български учени във Великобритания. Въпреки това британската институция трудно осъществява ефективен контакт с българските власти. Освен недоверието, а понякога и заплахите на управляващите към участниците

---

¹⁴ Пак там, л. 13-14; 23-24.

¹⁵ Пак там, п.16, оп. 6 п, а.е. 379, л. 2.

¹⁶ Пак там, л. 1.

в проявите на Британския съвет, те реагират с подозрение към отпуснатите от съвета стипендии за Великобритания.¹⁷

В началото на 1948г. в работата на Британския съвет се появяват сериозни трудности. Българите, с които представителите на съвета установяват контакти, са засегнати от политическите чистки, а техните заместници се оказват враждебно настроени към британската и западната култура. Въпреки това библиотеката на Британския съвет продължава да се ползва с предишната популярност. По същото време българските власти проявяват открит стремеж да ограничат дейността на Британския съвет. Англичаните в съвета смятат, че популярността на техните инициативи предизвиква негативна ответна реакция и това може да покопае постигнатите позиции. Директорът на Британския съвет Линдън Клъф се бои, че след есента на 1947г. инициативата в българската политика се поема от най-фанатичните комунисти, които чакат подходящ момент, за да нанесат своя удар върху съвета. Съгъстяването на политическите облаци осуetyа планираното за март-април 1948г. Посещение на Томас Шарп, очаквано с интерес от архитектите в София. Различни политически съображения затрудняват осъществяването на посещения на българи във Великобритания. Българските власти създават административни трудности като отказ да се издават изходни визи на българи, одобрени от съвета за получат стипендии за Обединеното кралство, или на българи, които имат желание да участват в научни форуми, провеждани на острова.¹⁸

Британското културно присъствие в страната е нож с две остриета за българските управляващи. Непосредствено след края на войната те се стремят да се покажат благоразположени към Великобритания, която има известно влияние върху следвоенното положение на България. Властта обаче става все по-обезпокоена от дейността на Британския съвет и от интереса, с който се посрещат неговите прояви сред интелигенцията. Следенето на дейността на британската културна институция показва, че неговите посетители „имат възможност да се ползват от английска литература, враждебна на СССР и народните демокрации“.¹⁹

---

¹⁷ UKNA FO 924/837, The British Council and Bulgaria.

¹⁸ Ibid., Records of the British Council (BW) 18/8, British Council, Sofia, Bulgaria, Annual Report 1947-1948; BW 18/11, W. Lynndon Clough to Johnstone, 28 October 1947; W. Lynndon Clough, 29 July 1948, The Bulgarian Attitude to the British Council.

¹⁹ Централен държавен архив (ЦДА), ф. 16, оп. 8, а.е. 1465, л. 2.

Британският съвет в България е основан през 1940 г., но прекъсва дейността си през декември 1941 г., когато България обявява война на Великобритания.

Достъпът до идеи, които не се вписват в социалистическия канон, повлиява негативно на отношението на БКП към западната култура и Британския съвет. Затова българските комунисти започват постепенно да ограничават дейността на съвета. Студентите по английска филология са посъветвани да не посещават лекции, организирани извън Софийския университет. Тези студенти, които са присъствали на прояви на Британския съвет, са притискани да избягват повторното си посещение. Напрегнатата обстановка провокира опасения у Бенет и Мейсън, че властите дори могат да закрият английските езикови курсове в Софийския университет. Британската легация отправя запитване по този въпрос до външно министерство, но българският отговор е, че такива крайни действия няма да бъдат предприети.²⁰ През 1948г. британските представители в София гледат на дейността на Британския съвет и на организирания от него курсове по английски език, лекции и др. като на един от начините за разширяване на културните отношения между България и Великобритания.²¹ Във връзка с това ограниченията пред българските граждани да посещават събитията на Британския съвет са посрещнати с неодобрение от британската легация.

През 1948г. българските власти ограничават и разпространението на западни вестници в страната. Бенет се оплаква пред Коларов през май 1948г., че единствените британски вестници, достъпни в България, имат неполитически характер, а тези, които разглеждат политически въпроси, са цензурирани. Цензурата засяга издания като „Таймс“, „Манчестър гардиън“, „Икономист“ и други.²² Макар че през юни 1948г. Бенет забелязва известно облекчаване на разпространението на някои британски политически издания, общата тенденция западният печат да се ограничава се запазва. Именно, както той посочва в писмо до Бевин, голяма част от британската преса с политическо съдържание

---

²⁰ АМВНР, п. 5, оп. 1а п, а.е. 104, л. 1-2.

²¹ UKNA FO 924/765, Sterndale Bennet to Vasil Kolarov, 31 December 1948.

²² Проучването на Бенет за разпространението на вестници от други западни страни показва, че те са засегнати от същите ограничения. Ограниченията не засягат левия западноевропейски печат, като „Юманите“ и „Унита“. От вестниците, изразяващи некомунистически гледни точки, в страната се допускат „Монд“, „Кориере дела сера“ и „Ди Пресе“. Американският периодичен печат, като „Лайф“ и „Рийдър дайджест“, е напълно забранен от властите. Отношението на българските управляващи към посочените западни вестници дава основание на Бенет да стигне до заключението, че „западната некомунистическа преса е прогресивно елиминирана“ от разпространение в страната (Ibid., Bennett to Bevin, 22 May 1948).

остава забранена през 1948г.²³ Затова Бенет е прав да посочи през януари 1948г., че за населението в България Би Би Си е „гласът на свободния свят”. Британското радио, заедно с Гласа на Америка, е основен източник на информация извън контрола на комунистическата партия. В условията на засилващо се противопоставяне между Изтока и Запада Би Би Си представя британската политика, като се стреми, както Бенет пише до Бевин, да акцентира в своите предавания основно на фактите. Британският представител в София излага мнение, което е в синхрон с източноевропейската политика на Форин офис. Макар и критичен към комунизма, британският пълномощен министър е на мнение, че в предаванията на Би Би Си трябва да се избягват всякакви програми, които подбуждат населението към дейност срещу властта.²⁴

В обстановка на тясно обвързване на България със Съветския съюз западните държави са представяни като източник на всевъзможни заплахи за страната. Затова властите се стремят напълно да контролират чуждестранните посетители, които трябва да имат симпатии към режима или поне неутрално отношение към него. На 3-ти юли 1947 г. Димо Казасов пише до външния министър, че на посещение като гости на правителството ще дойдат майката и братът на загиналия в България през войната майор Франк Томсън – Теодосия и Едуард Томсън. Казасов тълкува визитата като знак на внимание към българския народ и неговата съпротива срещу фашизма.²⁵ През 1948г. в България идва диригентът Алън Буш. Визитата е тълкувана като осъществяване на връзка с представител на „британското прогресивно изкуство”.²⁶ През лятото на 1948г. България е посетена от лейбъристкия депутат Лесли Соли и публициста Джордж Билейкин. Хр. Боев коментира, че посещението на Соли в България „окончателно укрепило вярата му в победата на социализма”. Билейкин е по-критичен във възгледите си, но въпреки това е благоприятно настроен към страната. Легацията в Лондон е посетена също от Джон Мак, който през първите следвоенни години показва открити симпатии към отечественофронтовската власт. Боев го намира за кариерист, но явно връзките с него не са преустановени и българските дипломати се свързват с Мак при опитите да се организира английска делегация за посещение в България.²⁷

---

²³ Ibid., FO 953/213, Bennett to Bevin, 22 June 1948.

²⁴ Ibid., FO 953/208, Bennett to Bevin, 23 January 1948.

²⁵ ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 24, л. 153.

²⁶ АМВнР, п. 16, 6 п, а.е. 379, л. 11.

²⁷ Пак там, п. 3, оп. 1 п, а.е. 22, л. 187.

Лейбъристкия депутат Джон Мак идва в България през 1946 г. Той провежда редица срещи с представители на Комунистическата партия и опозицията, но се представя

Разбира се, не всичко с чуждестранните посетители върви гладко и властта не винаги успява да се покаже откъм „бляскавата си страна”. С лошо впечатление от живота в България остават членовете на английска трудова бригада, която работи в страната през 1948 г. Англичаните се оплакват от претъпканите и лошо хигиенизирани помещения, липсата на медицински грижи, еднообразната и лошо приготвена храна, неудобния транспорт и натрапените им униформи, които те не искат да носят.²⁸

Управляващите изпитват дълбоко недоверие към културния обмен с Великобритания, ако той не е предварително дирижиран от тях. Например, те гледат с подозрение на поканите, отправяни от Британския съвет към български учени за участие в международни научни прояви във Великобритания. През 1947-1948 г. от съвета се отправят няколко покани за българско участие в научни конгреси, за които Министерството на външните работи смята, че представители на България биха могли да участват. Получаването на отговор обаче е сложна процедура, защото британските предложения се обсъждат от различни държавни институции като Министерството на външните работи и Комитета за наука изкуство и култура.²⁹ За развитието на културните контакти с Великобритания възпираща роля играят и идеологическите предразсъдъци на българските управляващи, както и тяхната политическа обвързаност със Съветския съюз, което се пренася и в сферата на културата. На 30-ти ноември 1948 г. в българската легация се получава покана, подписана от Ърнест Бевин, за участие в XIV световен ветеринарен конгрес в Лондон през август 1949 г. Българското участие обаче се поставя в зависимост от позицията на Съветския съюз. Министерството на земеделието е категорично, че „щом СССР няма да участва, безпредметно е и нашето участие”. За българските ръководители е важно да обменят „своя опит със съветския опит, а след това с този на капиталистическите страни”. Заключение на министерството е, че „без СССР и страните от народната демокрация не бива и ние да участваме”.³⁰

като положително настроен към Отечествения фронт. След завръщането си във Великобритания Мак публикува положителна статия за България във вестник „Дейли Експрес” (Ганчовски, Неделчо. Дните на Георги Димитров, каквито ги видях и записах. София: Захари Стоянов, 2003, 82-84) и явно по този начин спечелва доверието на българските власти.

²⁸ АМВНР, п. 3, оп. 1 п, а.е. 22, л. 230.

²⁹ ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 34, л. 328-329.

³⁰ Пак там, оп. 2, а.е. 362, л. 100, 108.

Същата позиция, съобразена с вътрешната и международната конюнктура, заемат ръководителите на българската наука и култура през 1950 г., когато Британският библиотечарски съюз отправя покана за българско участие в неговата юбилейна конференция. Въпросът дали България ще участва се решава след проучване на „характера на Библиотечарския съюз в Англия” и в зависимост „дали СССР ще участва на тази конференция”. Българските опасения са свързани с възможността на конференцията да се демонстрира „възходът” и „разцветът” на английската империалистическа култура.³¹

В края на 40-те години условията на Студената война стимулират политическите предразсъдъци, които оказват неблагоприятно влияние върху българо-британския културен и научен обмен. Представителството на Британския съвет в България е на мнение, че даже антизападно настроените български министри разбират практическата нужда от контакти със западни експерти. Въпреки тази необходимост, реално установените контакти между български и британски специалисти са малко. Поради вътрешнополитическата обстановка в България, която налага да се преодоляват „огромни трудности” в осъществяването на работещи връзки с българските институции, в Британския съвет посрещат като успех и редките културни и научни контакти, реализирани през тези години.³²

Въпреки напрегнатата външнополитическа обстановка и силната антизападна кампания, през декември 1948 г. във Великобритания все още не очакват властите в Източна Европа да посегнат на представителствата на Британския съвет. Независимо от силното съветско влияние в сателитните държави, в Британския съвет са склонни да мислят, че неговото културно присъствие в тази част на Европа се разглежда от местните власти като знак, че Желязната завеса не съществува. Англичаните не изключват обаче възможността българските власти да предприемат мерки, които да създадат трудности пред дейността на Британския съвет като различни административни пречки, засилен контрол от страна на милицията и натиск над местните служители, работещи в тази организация.³³

Недоверието, с което българските власти гледат на Британския съвет, води до постепенно ограничаване на неговата дейност, а също и до подозрение към българите, които ползват неговите услуги. През 1949г. Британският съвет в България все повече е поставен в условия на нестабилност. Отношението на властта към съвета започва за създава

---

³¹ Пак там, оп. 5, а.е. 160, л. 34, 37.

³² UKNA BW 18/8, British Council, Sofia, Bulgaria, Annual Report 1947-1948.

³³ Ibid., 1/175, Memorandum by Gummer, 14 December 1948.

сред неговите служители несигурност, която пречи на неговата дейност и поражда по-големи опасения за бъдещето му в България. Впечатлението на представителя на Британския съвет Дж. А. Кейтон е, че политиката на БКП се отразява неблагоприятно върху дейността на съвета. П. Мейсън предава песимистичната ситуация с мнението, че е вероятно съществуването на Британския съвет в България да бъде прекратено или неговата дейност - значително намалена. Пример в тази посока е негативното отношение на българските власти към курсовете по английски език. Освен по чисто политически и идеологически причини, отрицателната реакция на българските власти се подхранва и от влиянието, което има Линдън Клъф сред българите, посещаващи съвета.³⁴ Макар това да е само единичен пример, Мейсън има основание да твърди, че съществуването на някакво влияние извън идеологията и авторитета на Комунистическата партия пречи на българските комунисти да възпитават населението съгласно своите разбирания.

Британският пълномощен министър търси дипломатически средства за разпръскване на нарастващото напрежение между България и Великобритания. На 9-ти март 1949 г. Мейсън обръща внимание на Коларов върху пречките, които се създават пред работата на Британския съвет, което противоречи на позицията на министерството за важността на двустранните културни връзки.³⁵ Същевременно, българските власти добре разбират важността от разширяване на българо-британските културни контакти за изграждането на положителен образ на България пред английската общественост. Пътищата за постигането на тази цел се търсят обаче главно в представянето на българската култура във Великобритания, докато възможностите на тази западна страна за културно проникване в България са ограничавани, а впоследствие са пресечени.

В този смисъл на 4-ти февруари 1948г. Н. Долапчиев информира В. Коларов, че неговите контакти с британските академични среди, с Лондонския университет, с Британската академия и пр. показват, че „би могло да се развие извънредно полезна дейност за затвърждаване на културния престиж на България във Великобритания именно сред тези академични кръгове”. За целта Долапчиев предлага да се уреди гостуването на професори, отпускането на стипендии и размяна на научна литература.³⁶ България е слабо позната в академичните среди

---

³⁴ Ibid., FO 924/765, P. Mason to C. F. A. Warner, 30 April 1949; BW 18/11, J. A. Cayton, 26 August 1949, British Council Position in Bulgaria; Sofia, 8 September 1949, British Council Position in Bulgaria.

³⁵ UKNA FO 469/3, Mason to Bevin, 10 March 1949.

³⁶ ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 34, л. 272.

във Великобритания. Български език се преподава в Института за славянски и източноевропейски проучвания при Лондонския университет, но от легацията не са удовлетворени от нивото на преподавателите преди войните. Добро впечатление прави Вивиян Пинто, син на професор по руски език в Нотингам, завършил славистика в Оксфорд. В своята академична дейност той се занимава основно с българска литература, като превежда и отпечатва разкази на Елин Пелин, произведения на Вапцаров, стихове на Христо Смирненски и творби на други български автори. Освен това има добро отношение към отечественофронтовската власт и легацията предлага на него и на Филис Оти, която чете курс по история на дунавските страни, да им се окаже подкрепа за пропагандирането на българската култура.³⁷

Направеното до края на 40-те години не изглежда значително в очите на българската легация в Лондон и затова нейните членове се стремят да бъдат по-активни. Техните усилия не срещат разбиране в София, където блоковото разделение в Европа и наложеният социалистически обществен модел оформят силно негативен начин на възприемане на Великобритания и Запада. П. Увалиев, втори легационен секретар, посочва, че българските културни постижения са „почти напълно неизвестни” във Великобритания, за разлика от Франция и Италия, където има известен интерес. Важно е също, че средите, които симпатизират на България, са „все още без особено влияние в културния живот на страната” На 1-ви март 1948г. той подготвя докладна записка до Долапчиев за насоките на българската културна дейност във Великобритания. За да се преодолеят съществуващите слабости, културно-осведомителната служба в легацията започва да издава периодичен бюлетин по културни въпроси. От началото на 1948

г. са отпечатани четири броя, в които са очертани предстоящите задачи на българския Комитет за наука, изкуство и култура; тенденциите в развитието на българското образование, литература, театър; публикувани са статии от В Червенков, Тодор Павлов и други. Издаването на този бюлетин е затруднено както от липсата на своевременно изпращани материали от София за публикуване в бюлетина, така и от „обемистата текуща канцеларска работа”, с която е затрупан Увалиев. За него обаче първите резултати от издаването на бюлетина са окуражаващи. Той е изпратен до 500 британски музиканти, артисти, писатели и критици. Получените отговори създават в легацията

---

³⁷ АМВнР, п. 3, оп. 5, а.е. 107, л. 7.

впечатление, че разпространението на бюлетина има потенциал да предизвика интерес към българската култура.³⁸

Увалиев изтъква някои причини, които затрудняват успешната културна пропаганда във Великобритания. Той посочва и някои условия, които могат да доведат до по-успешна пропаганда. Според него, трудностите се дължат не само на пасивната политика преди войната, но и на идеологическите различия между България и Великобритания. Освен това липсват достатъчно пари и персонал за извършването на активна дейност. Затова Увалиев се надява на подкрепата на София за организирането на изложби, концерти, прожекции на филми и т.н. Той вижда как другите славянски страни провеждат доста активна културна пропаганда чрез организиране на изложби, представяне на книги, прожекции на филми и други. В тази връзка неговото мнение е, че една изложба на българско изобразително изкуство би направила добро впечатление при условие, че тя не е силно идеологически обременена. Според него, в „подбора на картините да се държи сметка, че тя е предназначена за западния зрител”. Възможност има и за представяне на български документални филми, защото те имат реалистична линия, която е характерна и за британските документални филми. Увалиев иска да получи от София записи с българска народна музика, защото нейният особен ритъм предизвиква „значителен интерес сред музикалните среди”, които са запознати с нея. Слабо е представена българската литература във Великобритания. През 20-те и 30-те години на XX век не са публикувани български преводи. Правилна е преценката му, че внимание биха привлекли български творби в „духа на критическия реализъм”, докато социалистическият реализъм ще предизвика интерес у „прогресивни издателства”, но те не разполагат със значителни средства и не биха рискували да публикуват литературен текст от неизвестни автори.³⁹ Нещо повече, документите от Увалиев ясно показват, че публикуването на литература в духа на възприетия в България социалистически реализъм ще има отрицателен ефект. Такъв тип преводна българска литература ще я капсулира във Великобритания като продукт, предназначен изцяло за средите с леви политически убеждения и ще отблъсне широката британска публика.

Хр. Боев, който поема управлението на легацията през март 1948 г., подчертава, че обстановката във Великобритания не е благоприятна за България. Въпреки това трябва да се полагат усилия за подобряване на нейния имидж в тази страна. При Боев се очертават две нива на работа – първото е сред по-висшите обществени кръгове, политици,

---

³⁸ Пак там, оп. 1 п, а.е. 22, л. 1-3.

³⁹ Пак там, л. 4-9.

дипломати, учени, а второто е популяризаторско. Той набляга на осъществяването и поддържането на контакти с по-широки обществени слоеве. За да разшири българското културно присъствие във Великобритания, дипломатът планира организирането на прием за 24-ти май. Впоследствие обаче се отказва по съвет на съветския посланик, който го предупреждава, че има опасност повечето от поканените гости да откажат да присъстват и така да изправят приема пред социален провал. Все пак той използва посещението на проф. Дончо Костов, за да покани британски учени на коктейл в легацията. Коктейлът, по негова преценка, преминава добре, защото, въпреки че както правилно посочва съветският посланик, не всички от поканените се отзовават, на коктейла все пак присъстват „доста видни английски учени”. Боев има основания за оптимизъм, защото, за разлика от официалните лица във Форин офис, академичните среди не вярват в съществуването на Желязната завеса и проявяват готовност да сътрудничат със социалистическа България.⁴⁰ Поради тази причина визитата на проф. Костов е успех и помага за установяването на връзки между български и английски учени. Положителна роля има и посещението на композитора Л. Пипков във Великобритания през 1948 г. и неговото участие в музикалния фестивал в Единбург.⁴¹

В легацията имат и конкретни идеи за подобряване образа на България чрез популяризиране на българската култура. Боев предлага да се приеме английска делегация в България и да се изпратят материали за страната на международната студентска седмица, организирана от университета в Лийдс. Необходимо е също така да се изпратят книги за българската литература, история, икономика и география в библиотеката на Института за славянски и източноевропейски проучвания при Лондонския университет, защото българският отдел в тази библиотека е най-слабо представен. За образа на България във Великобритания роля имат и беседите, организирани от българските дипломати. За една своя беседа в Педагогическото училище в Уиндъм през 1949 г. Боян Атанасов, временно управляващ българската легация, посочва, че е посрещнат радушно и приятелски от студентите и професорите”. Важни стъпки са излъчването на българска музика по британското радио и осъществяването на връзки с Англиканската църква. Боев вижда в такива връзки с църквата успешен ход, защото католиците провеждат активна кампания срещу България и връзките с Англиканската църква може само да са от полза за страната. Излъчването на българска музика по радиото се затруднява поради

---

⁴⁰ Пак там, л. 36.

⁴¹ Пак там, п. 16, оп. 6 п, а.е. 379, л. 11.

лошото качество на изпратените от България записи. Това обаче не се отразява на плановете за културна пропаганда. През април 1948 г. от легацията предлагат на В. Коларов да се организира една пътуваща изложба, която да запознае британската общественост с българската култура. Снимките от изложбата трябва да отразяват строителния подем, културната и политическата атмосфера в страната, природните красоти и битовите особености на България.⁴²

Изложбите имат особено място в историята на Студената война. Те са поле за изява на идентичността на съответната държава, възможност за разгръщане на образа, който тя се стреми да изгради за себе си. Тяхната културна роля е израз не само на духа на епохата, но те са и достоен отговор на пропагандата на противниковата страна.⁴³ В тази връзка българската изложба във Великобритания трябва да покаже както природните дадености на страната, така и достиженията на социалистическото строителство и нейния напредък под ръководството на БКП.

Изложбата „България днес“ е организирана в Лондон през 1949 г. От материалите, представени на изложбата, се вижда, че стремежът на организаторите е да представят в положителна светлина развитието на България след 1944 г. и това развитие да се сравни с положението отпреди 1944г. Включени са материали за живота на Г. Димитров, за участието на България във Втората световна война, за българския бит, история, култура, и други.⁴⁴ За запознаване на английската публика с България и нейното развитие след 1944 г. се организират и прожекции на български филми.⁴⁵

Мненията за българското представяне в Лондон са противоречиви. Легацията преценява, че изложбата „има известен успех сред английската общественост“.⁴⁶ Коментарът на българската секция на Би Би Си от 1-ви януари 1950 г. за българската изложба в Лондон е следният: въпреки че главната задача на изложбата е „да покаже, че България дължи своето културно и стопанско развитие само на

---

⁴² Пак там, п. 3, оп. 1 п, а.е. 22, л. 69-70, 247; п. 3, оп. 5, а.е. 107, л. 2, 7-8; п. 4, оп. 1 п, а.е. 23, л. 12.

⁴³ **Reid, Susan E.** „The Soviet Pavilion at Brussels’58: Convergence, Conversion, Critical Assimilation, or Transculturation?” *CWHP Working Papers Series*, Working Paper #62, 65-66

⁴⁴ ЦДА, ф. 28, оп. 8, а.е. 35, л. 5-10.

⁴⁵ АМВнР, п. 2, оп. 7, а.е. 64, л. 1.

⁴⁶ Пак там, п. 16, оп. 6 п, а.е. 379, л. 10.

комунизма, многото погрешни тълкувания (извъртания) не успяват да убедят по-добре осведоменения посетител”.⁴⁷

Важна роля за българската културна пропаганда във Великобритания има създаденият през 1948 г. Комитет за приятелство с България начело с Едгар Йънг. Целта на комитета е да създаде връзки на авторитетни български граждани с британски учени, хора на изкуството, парламентаристи, профсъюзни дейци и други, които могат да имат принос за популяризирането на България.⁴⁸ Ръководителят на комитета Йънг, е запасен капитан от флота и в края на Първата световна война е служил като преводач от руски език в английската армия. Освен най-активен член на българския комитет, той участва и в ръководствата на други „прогресивни” организации като Дружеството за дружба между Чехословакия и Великобритания и Дружеството за дружба между Румъния и Великобритания. Посетил е четири пъти България, а също е бил в Съветския съюз и в почти всички източноевропейски държави. Не членува в никоя политическа партия, но очевидно се ползва с доверието на Английската комунистическа партия, която го препоръчва за председател на английско-българския комитет.⁴⁹ Отношението към него на легацията не е противоречиво, защото поради всеотдайната му работа се появяват съмнения, че може да е агент на английското разузнаване. Същевременно обаче оценката за неговия принос в работата на комитета е висока. В легацията добре разбират, че е „трудно да се провежда работа по българската линия в Англия без неговото активно участие”.⁵⁰ Българските дипломати натоварват комитета с амбициозни очаквания. Стремехът на легацията е да се привлекат известни хора в него, за да може да се издигне престижът на България.⁵¹ В действителност реалните резултати са скромни, защото през 1948г. комитетът привлича за членове не особено популярни и авторитетни личности.⁵²

Сред по-видните членове на комитета са адвокатът Д. Н. Прит, проф. Андрю Ротстен, проф. Пинто, съпрузите Макдермот и др. Комитетът извършва много полезна и активна дейност по време на изложбата, посветена на България, през 1949г. Тогава неговите членове организират групови посещения, уреждат дежурства за развеждане на посетителите, раздават литература за България, записват нови членове и

---

⁴⁷ ЦДА, ф. 143, оп. 7, а.е. 37, л. 154.

⁴⁸ АМВНР, п. 5, оп. 1а п, а.е. 91.

⁴⁹ ЦДА, ф. 363, оп. 9, а.е. 35, л. 1.

⁵⁰ АМВНР, п. 15, оп. 6п, а.е. 355, л. 3.

⁵¹ Пак там, п. 3, оп. 1п, а.е. 22, л. 11; п. 15, оп. 6п, а.е. 355, л. 3.

⁵² Пак там, л. 101.

т.н. Комитетът също така организира и публични събрания. Интересът към тези събрания не е много голям. Както се отбелязва в доклад на легацията, в най-добрия случай събранията се посещават от около 80-90 души, от които една част са дипломати от източноевропейските държави. Мнението на българските дипломати е, че към страната „има слаб интерес в Англия”. По-голям интерес има към българските филми. При провеждането на такива прожекции се организират и беседи, събират се средства за дейността на комитета и т.н. Дейността на комитета е съсредоточена в Лондон и не се разраства в други английски градове. Заедно с това броят на неговите членове не се увеличава значително в края на 40-те години. Въпреки че дейността на комитета е законна, някои негови представители смятат, че са следени от британските власти. По това време се чуват критики в британския парламент към създадените комитети за приятелство със социалистическите държави. Например, лорд Ванситарт критикува правителството в Камарата на лордовете, че не е взело мерки срещу „чуждите подривни организации” като британските комитети за приятелство с източноевропейските страни.⁵³ Комитетът за приятелство с България, а също и другите организации за приятелство със социалистическите държави в Източна Европа, са считани във Великобритания за прокомунистически организации. За разлика обаче от действията на българските власти, които прекратяват дейността на западните културни институти в страната, британското правителство не смята да прекрати тяхната дейност. Както отбелязват представители на намиращата се тогава в опозиция Консервативна партия, крайните действия срещу комитетите може да подтикнат комунистите да действат в нелегалност.⁵⁴

Първите стъпки на социалистическата дипломация при популяризирането на българската култура във Великобритания не са особено успешни, но по-важно е, че през този период се поставят задачи, чието реализиране тепърва предстои. От една страна, пречка за осъществяването на по-значим културен обмен се оказва ниският престиж на България във Великобритания, който допълнително е сериозно накърнен през Втората световна война, а след нея и от радикалните общественно-политически трансформации, извършвани под ръководството на Комунистическата партия. От друга страна, установяването на хомогенна социалистическа културна среда затруднява развитието на двустранния културен обмен, защото

---

⁵³ Пак там, п. 15, оп. 6 п, а.е. 355, л. 6-7.

⁵⁴ **Conservative Party Archive**, Conservative Central Office, Bodleian Library, Oxford, 4/3/38, 14 June 1949.

дълбокото подозрение на БКП към западните държави води до ограничаване на Британския съвет и другите западни културни институции. На практика, с пречките, създавани от властите пред дейността на съвета, Великобритания е лишавана от възможността да представя активно своята култура и постижения в България.

**Маршрутът на кръстоносната армия на Владислав
Варненчик в Североизточна България
(по нумизматични данни)**

Невян Митев

**The route of Vladislav Varnenchik's crusader army in
Northeast Bulgaria
(to numismatic data)**

Nevyan Mitev

***Abstract:** The route Vladislav Varnechik's army takes to reach Varna in the autumn of 1444 is one of the most disputable moments in the history of the entire crusade. There are no doubts about the road to Nikopol, but the researches argue about the route that leads the Christian army to the city of Shoumen. The main problem is the conflicted and laconic data provided by the different sources. One part of the historians believes that the crusader army passes through the city of Gorna Oriahovitsa to arrive in the city of Shoumen. The other part says that Vladislav Varnenchik passes through Abritus (Razgrad).*

The author of this article, relying on already publicized numismatic data about the Northeast Bulgaria, supports the first opinion, that the path from Nikopol to Shoumen passes through Veliko Tyrnovo-Gorna Oryahovitsa-Shoumen.

Пътят, по който преминава кръстоносната армия на Владислав Варненчик (1434-1444) в есента на 1444г., докато стигне до Варна, е един от най-спорните моменти в историята на целия поход. Учените са единодушни относно маршрута на войската до Никопол, след това идват разногласията. Различните мнения относно проблема отново се дължат на противоречивите и лаконични данни, които ни дават изворите. Спорът най-вече е в отъждествяването на споменатата от Михаел Бехайм крепост „Rachautsch”¹. Друг спорен момент е локализацията на описания в писмото на Андреас де Палацио до

---

¹ **Коларов, Х.** Два малко известни извора за битката на народите на 10 ноември 1444г. при Варна – ИНМБ, VI (XXI), 1970, 181.

кардинал Людовик в Рим и Грегорий от Санок стар римски път, по който имало много римски постройки, гръцки и латински надписи, арки и колони, градове и дворци². Задачата на настоящата разработка е да се разгледат основните мнения, наложени в историографията и да се приведат известните нумизматични данни (по публикации), като средство за точната локализация на пътя на Владиславовата армия в Североизточна България.

Първият, който отъждествява крепостта Рахауч, спомената от Бехайм, с Оряховица, (Г. Оряховица) е Константин Иречек³. Карел и Херман Шкорпил пишат, че след Никопол християнската армия се отправила към с. Никюп (някогашния античен град Никополис ад Иструм) и оттам през Поповско към Шумен и Нови Пазар⁴. Такова мнение е изказано и от полския учен Ян Домбровский⁵. Георги Баласчев, позовавайки се на писмото на Андреас де Палацио, също подкрепя становището на братя Шкорпил⁶. Милко Мирчев пише, че след Никопол Владиславовите войници се насочили на югоизток, по стария римски път, където минали през Оряховица и Нови Пазар⁷. Александър Кузев прави специално изследване върху маршрута на Владиславовата армия, като убедително защитава вече посочената теза, че кръстоносната армия след Никопол преминава през Оряховица към Шумен⁸. Според Кузев, „името Рахауч у Бехайм се предава като Рахаувидже – турска форма на българското име Раховица или Раховец, дн. Горна Оряховица”⁹. Авторът се възпротивява на мнението на Атанас Иширков, че разстоянието между Никопол и Оряховица е много голямо, за да може да се измине за един ден, като посочва, че източникът на Бехайм, Ханс Мергест, е бил 16 години в плен, което неминуемо е довело до пресъздаването на някои неточности¹⁰.

---

² **Мирчев, М.** Андреас де Палацио. Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Людовик. – ИВАД, XV, 88-90.

³ **Иречек, К.** Пътувания по България. Пловдив, 1899, 857.

⁴ **Шкорпил, Х. и К.** Походът на Владислав през България в 1444г. и битката при Варна. – ИВАД, 1908, 50.

⁵ **Dabrowski, J.** Wladislaw I Jagiellonczyk na Wegrech (1440-1444). Warszawa, 1922, 174-180.

⁶ **Баласчев, Г.** Походите на полско-маджарския крал Владислав III Ягело през 1443-1444 г. против турците и битката при Варна. София, 1935, 15.

⁷ **Мирчев, М.** Владислав Варненчик. Варна, 1955, 5.

⁸ **Кузев, А.** Маршрутът на Владислав III Ягело до Варна. – ИНМВ, IX (XXIV), 1973, 139-152.

⁹ Пак там, с. 144.

¹⁰ Пак там, с. 145.

В историографията е застъпено и друго становище. Немският военен историк Г. Кьолер предполага, че след Никопол войската на Владислав е продължила пътя си покрай Дунав и по някое време по някакъв стар римски път се насочила към Нови Пазар¹¹. Австрийският военен историк Г. Купелвизер отъждествява Рахауч с Разград и смята, че именно от там са минали кръстоносните войски¹². Атанас Иширков също поддържа тази теория, но отъждествява Рахауч с Оряхово на р. Дунав, защото от Никопол до Оряховица не може да се стигне за един ден. Според автора, крепостта не се споменава в изворите, но най-вероятно е била превзета от кръстоносците. Иширков пише, че армията стигнала за шест дни от Никопол до Нови пазар, като преминала римския път, който се отделял от Дунав преди Русе и по долината на р. Бели Лом към Разград, Плиска и Нови Пазар. Именно с Плиска авторът отъждествява споменатите от Палацио развалини¹³. Стефан Недев оправдава отъждествяването на Иширков на развалините с Плиска с факта, че тогава все още не е бил открит античният Абритус, но „Атанас Иширков е бил на верен път – той е чувствувал правотата на своята теза, но не е имал здрава опора, на която да се облегне, и затова е отъждествил развалините при Абоба с тези, споменати от Палацио.”¹⁴ Следователно Стефан Недев е съгласен с изказаното мнение на Иширков, но според него развалините, споменати в писмото на Палацио, са били останки от Абритус (дн. Разград). Според автора, „в стремежа си да достигнат морския бряг по-скоро, сигурно Владислав и Хуняди са подложили на основна преценка двата пътя и са избрали левия, т.е. северния, като по-къс (Никопол-Разград-Н. Пазар е около 250 км, а Никопол-Никюп-вр. Фисека-Н. Пазар е около 300км.) и по-безопасен (лежащ по-далеч от старопланинските проходи и от техните крепости.”¹⁵ Бистра Цветкова смята, че кръстоносната армия преминала през някой от античните или средновековни средища недалеч от Разград: Абритус или Червен.¹⁶

Нумизматичните проучвания, правени до този момент върху похода на Владислав Варненчик и Янош Хуняди през есента на 1444г.,

---

¹¹ **Kohler, G.** Die Schlachten von Nicopoli und Warnau. Breslau, 1882, 42-43, Anm. 5.

¹² **Kupelwieser, G.** Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohacs 1526, Zweite umg. Auflage, Wien und Leipzig, 1899, 87-88.

¹³ **Иширков, А.** Походите на крал Владислав III в България в 1443 и 1444 г., София, 1923, 25-51.

¹⁴ **Недев, С.** Пътищата на Владислав III и Мурад II към Варна през 1444 г. – Варна 1444, 211.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ **Цветкова, Б.** Паметна битка на народите. Варна, 1979, 302.

са доста оскъдни. Разглеждайки цялостната монетна циркуляция на средновековния Шумен, Желя Жекова се спира и на унгарските монети, произхождащи от крепостта. Авторът публикува 59 монети на Сигизмунд Люксембургски (1387-1437) и 4 броя на Владислав Варненчик. Според нея, унгарските монети трябва да се разглеждат като следствие от кръстоносния поход, а не като част от монетната циркуляция на крепостта. Ето какво пише също Жекова: „Унгарски монети са откривани и около крепостта Стана, която също е превзета от кръстоносната армия, а също и в близост до трасето на пътя водещ към Търново (около днешните села Троица и Хан Крум, които са разположени в подножието на Шуменското плато). Това на практика подкрепя несигурното твърдение, че кралят е изпратил отряд към Търново. Монетите маркират движението на тази военна част в западна посока, към последната българска столица.” Според нея, кръстоносната армия е преминала след Никопол през пътя покрай Дунав и през Разград към Шумен. От там един военен отряд е бил изпратен към Търново¹⁷. Базирайки се на нумизматичния материал от Шумен, Жекова подкрепя втория маршрут на кръстоносците.

От Търново произхождат 16 сребърни монети на крал Сигизмунд I Люксембургски. Те са разгледани от Константин Дочев като част от паричното обръщение в града в края на XIV и началото на XV век¹⁸. Въпреки че не е намерена нито една унгарска монета от края на XIV – началото на XV в. на крепостта Ряховец, Иван Бъчваров съчетава изворовите данни с археологически находки от крепостта и стига до извода, че Рахауч у Бехайм е именно Ряховец и поддържа първия маршрут¹⁹. Лъчезар Лазаров публикува две сребърни монети на Сигизмунд, които са намерени в чертите на крепостта Овеч и се съхраняват в Дългополския музей. Авторът ги разглежда като част от монетооборота на средновековната крепост през XV век²⁰. От района на бойното поле при Варна са известни две златни монети – една на Сигизмунд I и една на Владислав Варненчик²¹. А от Каварна - една медна²² и една сребърна монета²³ на младия полско-унгарски крал.

---

¹⁷ Жекова, Ж. Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. София, 2006, 54-55.

¹⁸ Дочев, К. Паричното обръщение в Търново в края на XIV и началото на XV в. – Трудове на ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий", т. 32, 3, 1994, 271-280.

¹⁹ Бъчваров, И. Монети от Ряховец, Велико Търново, 1994, 59.

²⁰ Лазаров, Л. Данни за монетната циркуляция на Провадийската крепост (по материали от Дългополския музей), Велико Търново, 2001, 37.

²¹ Шкорпил, Х. и К. Владислав Варненчик 1444-1923г. Варна, 1923, 20.

²² Йорданов, И. Монетите от Чиракман - В: Чиракман-Карвуна-Каварна, С., 1982, 59.

Унгарските монети на Сигизмунд, намерени в Търново и Овеч, са разгледани като част от паричното обръщение в двете крепости. Монетите на този унгарски владетел, както и тези на Владислав Варненчик, открити в Шумен, не се считат за част от монетооборота на града. Според Жекова, както вече бе споменато, те маркират пътя на кръстоносната армия през есента на 1444 г.

Трябва да се отбележи фактът, че досега монетите на Сигизмунд и Владислав от територията на Североизточна България се локализируют в крепости, където е преминала кръстоносната армия през 1444г. В останалите големи центрове от Североизточна България като Червен, Дръстър и др. не са регистрирани такива монети. Двата златни екземпляра, намерени в района на бойното поле край Варна, няма съмнение, че трябва да се свържат с битката на народите от 10 ноември. Намерените в околностите на Каварна монети на Владислав, според мен, са доказателство за присъствие на кръстоносни войски в региона след отстъплението им от Варна.

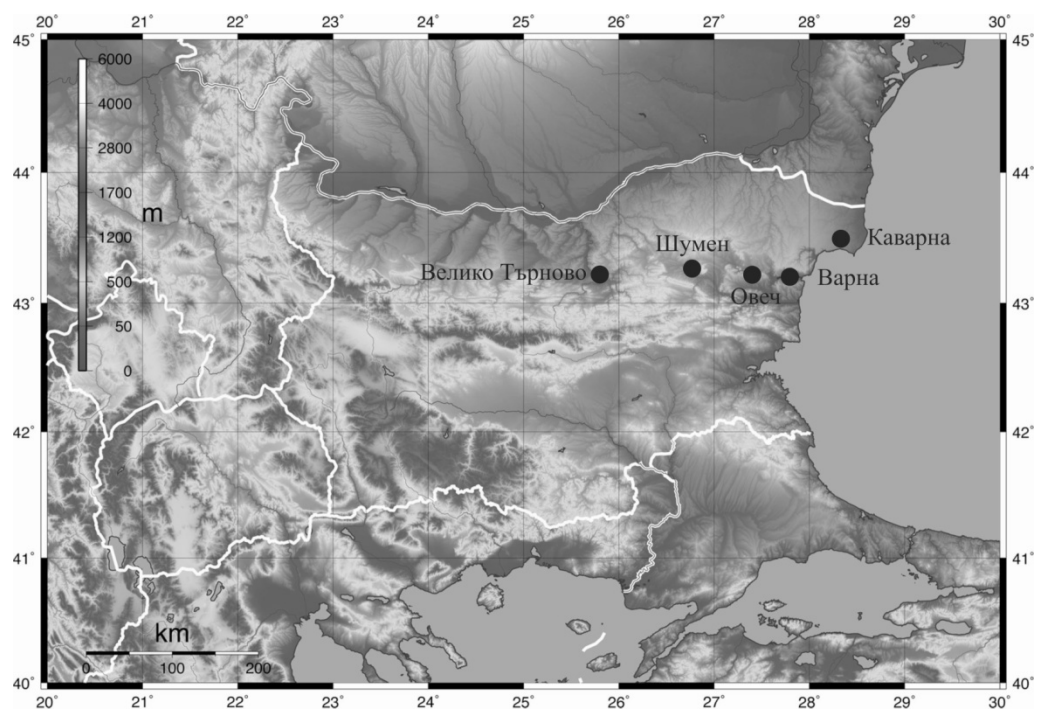
Разгледаните монети маркират пътя на Владиславовата армия през есента на 1444 г. в Североизточна България. Според мен, след Никопол кръстоносците преминават през Горна Оряховица²⁴ – Шумен – Провадия и стигат до Варна. Именно този маршрут трябва да се отъждестви със споменатия в писмото на Палацио стар римски път.

Не е изключено част от монетите на Сигизмунд, намерени в Търново, Шумен и Овеч, да са се включили в паричното обръщение на крепостите в края на XIV и началото на XV век. Локализирането на наличните досега нумизматични паметници в посочените крепости и тяхното отсъствие в останалата част от Североизточна България доказват, че по-голямата част от тези монети са донесени от армията на Владислав Варненчик по време на втория му кръстоносен поход срещу турците.

---

²³ **Димитров, М.** Монетите от Дионисополис-Карвуна: извор за административната, политическата и стопанската история на Северозападното Черноморие от IV в. пр. Хр. до средата на XV век. – Добруджа, 12, 178.

²⁴ Най-вероятно от Горна Оряховица, а не както пише Бехайм от Шумен, кралят изпраща отряд от 500 конника срещу Търново. Може би доказателство за боевете, които са се водили между кралския отряд и османците при Търново, са част от монетите на Сигизмунд, намирани в старата българска столица.

Карта на местата, където са открити монети на Сигизмунд I Люксембургски (1387-1437) и Владислав Варненчик (1434-1444)

Монети на ерцхерцогство Австрия, херцогство Прусия и Свещената Римска империя в колективна находка от гр. Ахтопол

Мирослав Класнаков

Coins of Archduchy of Austria, Dutchy of Prussia and Holy Roman Empire in a collective finding from town of Ahtopol

Miroslav Klasnakov

Abstract: *This collective finding was entered in inventory of Regional Historic Museum – Bourgas in 1977. It was found in Zigrite locality, north of town of Ahtopol. It contains 452 silver coins (fig. 1) with total weight of 1944.90 grams (fig. 2).*

The present paper comprises coins of Archduchy of Austria, Duchy of Prussia and Holy Roman Empire:

Archduchy of Austria

Ferdinand II (1564-1595) – 1 piece thaler (fig. 3, 1).

Maximillian III (1612-1618) – 3 pieces thalers (fig. 3, 2-4).

Leopold V (1619-1632) – 9 pieces thalers (fig. 3, 5-7; 4, 8-13).

Duchy of Prussia

Georg Wilhelm (1619-1640) – 2 pieces quarter of thalers (testons, orts) (fig. 4, 14; 5, 15).

Holy Roman Empire

Rudolf II (1576-1612) – 3 pieces thalers (fig. 5, 16-18).

Ferdinand II (1619-1637) – 3 pieces thalers (fig. 5, 19-21).

Presented coins are with big value – thalers and quarter of thalers (testons, orts). This indicates that they were used for payments in more substantial trade deals. As a part of the hoard itself they are proof for the prosperity of the local population during the Late Middle Ages.

Колективната монетна находка (съкровище) е инвентирана в РИМ-Бургас (тогава ОИМ-Бургас) през 1977 год. Открита е в м. „Зигрите” (в землището на гр. Ахтопол), която се локализира северно от стария обор на ДЗС¹. Лаконично е спомената в публикация, представяща историческото развитие на гр. Ахтопол от древността до

---

¹ За повече подробности около откриването и предаването на монетите в РИМ-Бургас вж. Класнаков, М. „Льовенталери” в колективна монетна находка от гр. Ахтопол. – НСЕ, IX, 2013 (под печат).

нашето съвремие². За част от монетите в някои вестници има отпечатани кратки сведения, които носят всички белези на научно-популярните публикации³.

Съкровището съдържа 452 бр. сребърни монети⁴ (*обр. 1*), с общо тегло 1944,90 грама (*обр. 2*):

1. Белгийската конфедерация	27 бр.	725,95 грама
2. ерцхерцогство Австрия	13 бр.	370,00 грама
3. кралство Испания	13 бр.	313,80 грама
4. Свещената Римска империя	6 бр.	171,55 грама
5. Османската империя	340 бр.	133,55 грама
6. велико херцогство Тоскана	5 бр.	114,75 грама
7. Жечпосполита	34 бр.	87,55 грама
8. херцогство Прусия	2 бр.	14,35 грама
9. град Дубровник (Рагуза)	8 бр.	6,40 грама
10. Папската държава	1 бр.	3,35 грама
11. херцогство Урбино	1 бр.	2,75 грама
12. царство Русия	1 бр.	0,55 грама
13. Кримското ханство	1 бр.	0,35 грама ⁵

По устна информация на колеги от РИМ-Бургас, към същото съкровище принадлежат две сребърни тасчета (фиали) и други накити, които не са постъпили във фонда на Бургаския музей.

Обемът и разнообразието на целия монетен масив налага монетите на отделните държави и владетели да бъдат предстени в няколко публикации.

---

² Ганева, С., Койчев, А., Азманов, Б., Мутафов, В. Ахтопол. София, 1990, 26-27. В публикацията е посочена широка датировка на съкровището (в рамките на едно столетие – 18 в.), твърдение, което не е подкрепено с аргументи. Не е точна и информацията за съдържанието. Освен това е записано, че монетите се съхраняват в НИМ-София, а в действителност те никога не са достигали до София. Около два месеца след откриването им са постъпили във фонда на РИМ-Бургас, където се съхраняват и до настоящия момент.

³ Карайотов, И. Най-морското съкровище. – в-к „Бургас днес и утре”, бр. 212, 23 ноември 1993 г.; Карайотов, И. В ахтополското съкровище има 448 монети от XVII век. – в-к „Континент”, бр. 282, 2 декември 1993 г. Двете публикации са почти еднакви по съдържание. Вероятно характерът им на научно-популярно четиво, което не задължава автора да спазва строга научна прецизност, е довело до някои неточности. Не е пълна информацията за броя, съдържанието и монетарниците, в които са емитирани монетите.

⁴ В инвентарната книга на РИМ-Бургас са записани 448 бр.

⁵ В публикацията на Класнаков, М. „Льовенталери”..., не е отбелязана монетата на Кримското ханство, тъй като при предаването на ръкописа за печат, тя все още не беше идентифицирана между голямото количество османски монети.

Настоящата работа обхваща монетите на ерцхерцогство Австрия, херцогство Прусия и Свещената Римска империя.

Ерцхерцогство Австрия:

Фердинанд II (1529-1595). Ерцхерцог на Австрия в периода 1564-1595 год. Талер, без дата, емитиран в монетарница Hall (днес Хал в Тирол, Западна Австрия). Монетата е пробита (*обр. 3, 1*).

Максимилиан III (1558-1618). Ерцхерцог на Австрия в периода 1612-1618 год. Три талера: 2 бр. от 1617 г. и 1 бр. от 1618 г. Емитирани в монетарница Hall. Две монети са пробити (*обр. 3, 2-4*).

Леополд V (1586-1632). Ерцхерцог на Австрия в периода 1619-1632 год. Девет талера: 4 бр. от 1620 г., 2 бр. от 1621 г., 1 бр. от 1622 г. и 2 бр. от 1632 г. Седем екземпляра са емитирани в монетарница Hall и два екземпляра в монетарница Ensisheim (днес Енсисхайм, Североизточна Франция). Една монета е пробита (*обр. 3, 5-7; 4, 8-13*).

Херцогство Прусия:

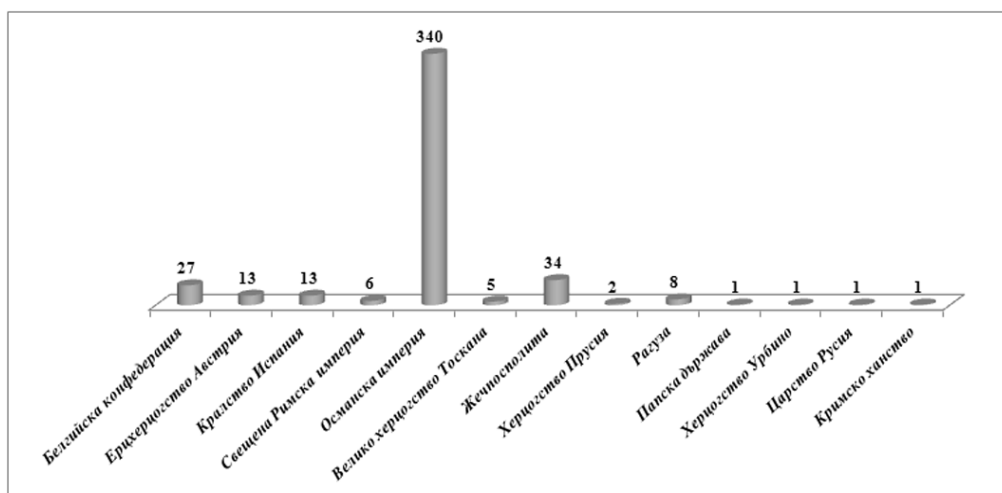
Георг Вилхелм (1595-1640). Херцог на Прусия в периода 1619-1640 год. Два четвърт талера: 1 бр. от 1622 г. и 1 бр. от 1623 г. Емитирани в монетарница Königsberg (днес Калининград, руски ексклав между Литва, Полша и Балтийско море). Монетите са пробити (*обр. 4, 14; 5, 15*).

Свещена Римска империя:

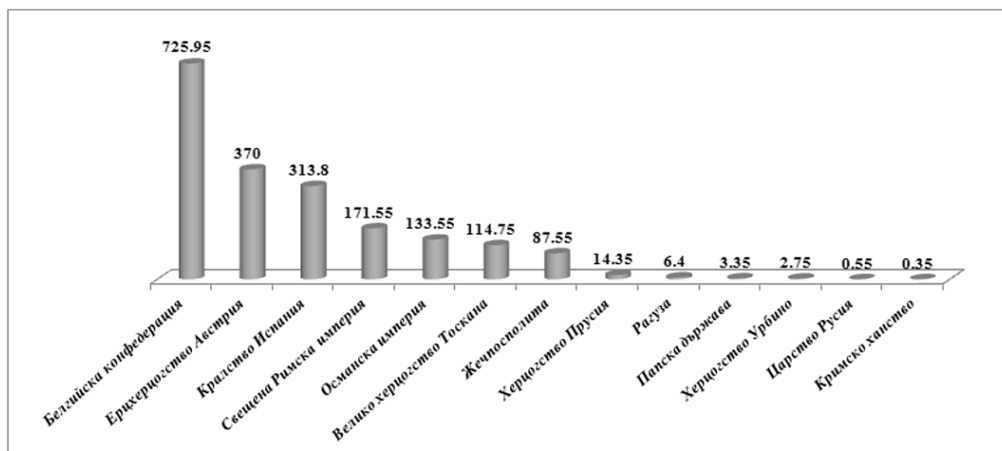
Рудолф II (1552-1612). Император на Свещената Римска империя в периода 1576-1612 год. Три талера: 1 бр. от 1609 г., 1 бр. от 1610 г. и 1 бр. от 1612 г. Емитирани в монетарница Hall (*обр. 5, 16-18*).

Фердинанд II (1578-1637). Император на Свещената Римска империя в периода 1619-1637 год. Три талера: 1 бр. от 1624 г. и 2 бр. от 1625 г. Един екземпляр е емитиран в монетарница Graz (днес Грац в Югоизточна Австрия) и два екземпляра в монетарница Sankt Pölten (днес Санкт Пьолтен, Североизточна Австрия) (*обр. 5, 19-21*).

Представените 21 бр. монети са от голям номинал – 19 бр. талери и 2 бр. четвърт талери. Това е показателно, че с тях са се извършвали разплащания при по-едрите търговски сделки, а като част от самото съкровище са доказателство за просперитета на местното население през късното средновековие.

Обр. 1. Разпределение на монетите по брой, общо за цялата находка.

Обр. 2. Разпределение на монетите по тегло в грамове, общо за цялата находка.

#	Снимка		Монетарница	Номинал	Тегло (г.)	Диам. (см.)
Фердинанд II (1529-1595), ерцхерцог на Австрия (1564-1595)						
1			Hall	thaler	28.60	4.0
			:FERDINANDVS:D•G•ARH[E]D:AVSTRIÆ: •DVX•BVRG[V]NDI•COMES•TIROLIS•			
Максимилиан III (1558-1618), ерцхерцог на Австрия (1612-1618)						
2			Hall	thaler	28.60	4.2
			:MAXIMIL:DG:AR :°:AV:DVX:BVR:STIR I6 I7 ET:CARN:MAG:PRVSS:AD:COM:H:ET:TIROL			
3			Hall	thaler	27.85	4.1
			•MAXI[M]L:DG:ARC :°:AV:DVX:BVR:STIR I6 I7 ET:CARN:MAG:PRVSS:AD:COM:H:ET:T[IR]OL			
4			Hall	thaler	28.35	4.2
			:MAXIMIL:DG:ARC :AV:DVX:BVR[:ST]IR:CARN I6 I8 ET:CA[RN]:MAG:PRVSS:AD:COM:H:ET:TIROL			
Леополд V (1586-1632), ерцхерцог на Австрия (1619-1632)						
5			Hall	thaler	28.30	4.2
			•LEOPOLDVS•NECNON•CÆTER:D•G:ARCHID:[A]VSTRIÆ [I]6 20 DVC:BV[RG]:STYR:CAR• ETCARN:COM:TYROL			
6			Hall	thaler	28.35	4.2
			•LEOPOLDVS•NECNON CÆTERI•D•G:ARCHID:AVSTRIÆ• I6 20 DVC:BVRG:STYR:CAR• ETCARN:COM:TIROL			
7			Hall	thaler	28.70	4.2
			•LEOPOLDVS•NECNON•CÆTER:D•G:ARCHID:AVSTRIÆ I6 20 DVC:BVRG:STYR:CAR• ETCARN:COM:TYROL			

M 0 cm 5

Обр. 3. Монети на ерцхерцог Фердинанд II (1), ерцхерцог Максимилиан III (2-4) и ерцхерцог Леополд V (5-7) (сн. М. Класнаков, РИМ-Бургас).
Fig. 3. Coins of archduke Ferdinand II (1), archduke Maximillian III (2-4) and archduke Leopold V (5-7) (photo of M. Klasnakov, RHM – Bourgas).

#	Снимка		Монетарница	Номинал	Тегло (г.)	Диам. (см.)
Леополд V (1586-1632), ерцхерцог на Австрия (1619-1632)						
8			Hall	thaler	28.55	4.2
			•LEOPOLTVS•NECNON•CÆTERI•D:G:ARCHID:AVSTRİÆ 16 ZO •DVC:BVRG:STYR:CAR: ETCARN:COM:TYROL•			
9			Hall	thaler	28.80	4.2
			LEOPOLDVSD:G:ARCHID:AVST:DVXBVRG:8:CÆ8:M TH :ETRELIQ. 16 ZI ARCHIDVC:GVBERNATORPLENARIVSCOMESTYROL			
10			Ensisheim	thaler	28.65	4.1
			LEOPOLD:D:G:ARCHIDVX:AVST•DVX•BVR:ET:SAC:CAES:M TH ET 162I RELIQ:ARCHID:GVBERNAT:PLEN:ET•COM:TIR•LAND'ALS			
11			Ensisheim	thaler	28.65	4.0
			LEOPOLD:D:G:ARCHIDVX:AVST•DVX•BVR:ET:SAC:CAES:M TH ET 1622 RELIQ:ARCHID:GVBERNAT:PLEN:ET•COM:TIR•LAND'ALS			
12			Hall	thaler	28.20	4.2
			:LEOPOLDVS:D:G:ARCHIDVX:AVSTRİÆ• •I•6•3•2• •DVX:BVRGVNDI COMES:TIROLIS•			
13			Hall	thaler	28.40	4.2
			:LEOPOLDVS:D:G:ARCHIDVX:AVSTRİÆ: •I•6•3•2• •DVX:BVRGVNDI COMES:TIROLI•			
Георг Вилхелм (1595-1640), херцог на Прусия (1619-1640)						
14			Königsberg	1/4 thaler	6.95	3.0
			G[E]ORG:WILHELM:V:G:G:M:Z:BRAN D:H:R:R:ERT:C:V:CHVRE:I:P:Z:G:C:B:H 2 2			

М 0 _____ см 5

Обр. 4. Монети на ерцхерцог Леополд V (8-13) и херцог Георг Вилхелм (14)
(сн. М. Класнаков, РИМ-Бургас).

Fig. 4. Coins of archduke Leopold V (8-13) and duke George Wilhelm (14)
(photo of M. Klasnakov, RHM – Bourgas).

#	Снимка		Монетарница	Номинал	Тегло (г.)	Диам. (см.)
Георг Вилхелм (1595-1640), херцог на Прусия (1619-1640)						
15			Königsberg	1/4 thaler	7.40	3.0
			G[E]ORG:WILHELM:V:G:G:M:Z:BRAN D:H:R:R:ERT:C:V:CHVRE:I:P:Z:G:C:B:H 2 3			
Рудолф II (1552-1612), император на Священата Римска империя (1575-1612)						
16			Hall	thaler	28.60	4.0
			RVDOLPHVSII:DG:RO: :IM:SEM:A:V:GE:HV:B:REX:1609 NECNONARHCIDVCES AV:DVC:BVR:COM:TIROL			
17			Hall	thaler	28.50	4.0
			RVDOLPHVSII•DG•RO IM•SEM•AV•GE•HV•B•REX •1610• NECNONARHCIDVCES AV:DVC:BVR:COM:TIROL			
18			Hall	thaler	28.40	4.0
			RVDOLPHVSII:D:G: :RO:IM:S:AV:G:HV:BO:REX 161Z NENONARHCIDVCES AV DVC:BVR:COM:TIRO:			
Фердинанд II (1578-1637), император на Священата Римска империя (1619-1637)						
19			Graz	thaler	29.10	4.3
			:FERDINANDVS: :II:D:G:R O:I:S:A:G:H:B REX: :1624: :ARCHID:AVST:DVX: :BVR:STYRLÆ:ETC:			
20			Saint Polten	thaler	28.55	4.2
			:FERDINANDVS•II•D G•R•IM•S•A•G•H•B•REX •ARHID•AVS•DVX BVR•CO•TYR•C ^P 1625•			
21			Saint Polten	thaler	28.40	4.2
			:FERDINANDVS•II•D G•R•IM•S•A•G•H•B•REX •ARHID•AVS•DVX BVR•CO•TYR•C ^P 1625•			

M 0 cm 5

Обр. 5 Монети на херцог Георг Вилхелм (15), император Рудолф II (16-18) и император Фердинанд II (19-21) (сн. М. Класнаков, РИМ-Бургас).

Fig. 5. Coins of duke George Wilhelm (15), emperor Rudolf II (16-18) and emperor Ferdinand II (19-21) (photo of M. Klasnakov, RHM – Bourgas)

**За съдбата на един почти неизвестен паметник на
българщината
Диана Радайнова**

**The Fate of a Little-known Monument to the Bulgarian
National Spirit
Diana Radoinova**

Abstract: *The text relates the fate of a little-known cult monument - a stone altar table from the village of Rossenovo, Burgas district. Taken alone it is of humble archeological value. What makes it remarkable is its historical fate: it was brought by the refugees from the village of Kovchaz, Lozengrad region, who settled in the village of Rossenovo in 1980 after the signing of the Treaty of Berlin, according to which the village of Kovchaz, as well as vast areas inhabited by ethnic Bulgarians were redistributed back to the Ottoman Empire.*

Bearing in mind the fact that the refugees had to leave their village in haste and barely managed to gather few possessions, the very transport of the 500-kilogramme altar on two ox wagons at a distance of hundreds of kilometers is an exploit on the part of the Bulgarian patriotic community. Up to now, to the refugees' descendants it has symbolised the connection to the former homeland and embodied their devotion to the Bulgarian Orthodoxy and the Christian faith of the community.

В българската историография твърде често като „легитимни“ представители на миналото функционират ценности с точно датиран произход, с голяма ангажираност в известни и важни национални събития или с висока естетическа стойност. Много по-рядко внимание се обръща на регионални исторически реалии, чиято аксеологична значимост е мотивирана от локални социо-културни процеси и дискретни информационни корпуси. Настоящият текст е „поглед под лупа“ именно върху един такъв локален и почти неизвестен лапидарен паметник – каменната олтарна маса на църквата в село Росеново, Бургаско. Тя представлява гранитен монолит, грубо одялан и без графити или барелефни украси. Основата е цилиндричен постамент с височина 0,60 м, върху който лежи квадратна плоча с размери 1,50 м и

дебелина 0,30 см. Тежи около половин тон. Според сакралната локална памет на тукашните старци, тя е „пъпната връв“, която свързва жителите на днешно Росеново с тяхното славно минало там, отвъд, в някогашните български земи около Лозенград, откъдето са дошли дедите им.

Самото село е *почти неизвестно* в българската селищна география и вероятно ще изчезне напълно от нея: понастоящем в него живеят едва 20-тина души. То се намира в землището на община Средец, на около 6 км от общинския център в югоизточна посока, в самото сърце на средна Странджа, и е известно най-вече като родно място на българския писател и общественик Петко Росен, чийто артистичен псевдоним всъщност е приело като свое название през 1934г. (По това време П. Росен е жив и здрав и енергично се възпротивява на тази прослава приживе, но държавните служители не вземат под внимание възраженията му.) Старото име на селото е Герге бунар. Съдбата му е превратна, както на повечето селища по нашите земи, особено в Тракия и Странджа.

Крепостната кула, намираща се в непосредствена близост до селото, която в началото на XX век все още е била напълно запазена, се приема от археолозите като категорично доказателство, че е част от Еркесията - гранично укрепление, дълго 230 км, изградено по времето на хан Омуртаг за отбрана на българската граница от византийците, започващо от близкото Мандренско езеро. В края на XIX в. К. Иречек пише, че от Бургас ясно се виждала гергебунарската стражева кула¹, а П. Росен си спомня, че като деца от нея са гледали Черно море². Най-старите жители на селото все още си спомнят, че когато играели в развалините от крепостта като малчугани, се криели в напълно запазени огромни глинени питоси, което показва, че тук е имало не само войнско подразделение, но и активен селищен живот, както и препитание за много хора.

Каква е съдбата на стражевата кула и крепостта около нея в Герге бунар след османското нашествие? - Ключовото място на тази кула на създадения още от римско време т.нар. Диагонален път от Айтоския проход, през Русокастро, Дебелт, Карабунар, Герге бунар, Ковчаз, Едига, Скопо, Бунар хисар, Сарай за Константинопол/Цариград, както и другите стражеви кули по хълмовете между Странджа и Сакар били оценени от завоевателите като важни военно-стратегически съоръжения, от които зависели сигурността на държавата, безпрепятственото пътуване на дипломати и личности със специални

---

¹ Иречек, К. Пътувания по България. С., 1974, 846

² Росен, П. През гори зелени. Разкази, очерци, статии. С, 1982, 43.

мисии и търговията по територията на империята. Вероятно именно като военна станция гергебунарската кула оцелява до края на XVIII - началото на XIX в., когато в Османската империя настъпва време на административен упадък и разложение и властта не може да се справи с кърджалийските орди, които нападат и съсипват български селища. Всички данни сочат, че през този период християнското дервентджийско селце при гергебунарската стражева кула е било ограбено, а жителите му избити.

Наистина странна е съдбата на селището. Съсипано от кърджалии, то само няколко десетилетия по-късно отново се оживява от човешко присъствие – този път като черкезко село. Кои са черкезите? – Те са смесица от планински племена, наричани адиги или абхази, известни с дивия си непокорен нрав и затова изгонени от Кавказ през 1859г. с указ на руския император. Те, водейки номадски начин на живот, се пръснали в земите на тогавашната Османска империя и специално в странджански регион заселили някои селища, между които и Гергебунар. Най-вероятно черкезите са се заселили в Гергебунар през 1869г. – годината, в която са се установили и в други съседни нему села. За местните хора черкезите били по-лоши и от цигани-катунари, защото, освен кражби, те извършвали и пладнешки грабежи, насилия и убийства. Впрочем една от версиите за името на селото показва презрението към тях: *герге* на турски език означава циганска шатра, а *бунар* – кладенец. Стъкмените от кал и пръти черкезки къщи били събрани около извора, който и днес блика в дерето на селото. През 1878г., според спогодбите на Берлинския мирен договор, султанската власт трябвало да изтегли от освободените български земи заедно с турците и черкезите. Селото се опразнило.

И отново не за дълго. Почти веднага тук дошла компактна маса преселници от войнушкото село Ковчаз край Лозенград. Ковчазци били от онова дервентджийско население, което поради особената значимост на местоживеенето си, се ползвало със специален статут в рамките на Османската империя. През селото им минавал важен път, същият път, който минавал край Герге бунар и свързвал Мизия със столицата Стамбул и други важни градове в империята като Люле Бургаз и Одрин. По този път постоянно се придвижвали тежки кервани със стоки, войскови части и административна кореспонденция на властта. Времената били опасни - шетали разбойнически шайки, с които тромавата държавна машина на османлиите не можела да се справи. Затова на населението в Ковчаз и други подобни нему селища се делегирали специални правомощия: те били длъжни да поддържат реда и спокойствието в поверената им пътна отсечка, да охраняват

движещите се по нея и при инциденти отговаряли лично за щетите. Били *харбалии* – упълномощени да носят оръжие и специално т. нар. *харби* – къси копия – отличителен знак за издигнатост от страна на властта.

Към привилегиите на *харбалиите*, спадали още и освобождаването от много данъци като авариз, текалиф и йорфие и, най-важното, от тях не вземали кръвен данък. Те били облагани само с 12 акчета поземлен данък (обикновената рая плащала по 25 акчета). Поради всичко това харбалийските селища били огнища на високо родово и българско самочувствие, независими, горди и храбри. През 70-те години на XIX век Ковчаз наброявал 800 къщи. В него имало няколко хана, няколко дюкяна, складове за храни, егреци за животните, карани към цариградските пазари. Ковчаз е споменавано и като едно от лозенградските селища, в които имало огромни стада добитък – около 20 хиляди глави, и много богати кехаи. Покършеното им свободолюбие, грозящото ги обезличаване в чуждата турска държава след подписването на Берлинския договор при близкото съществуване вече на свободна България, подтикнали ковчазци да предприемат две години след Освобождението масово изселване.

Според някои историци това станало още през 1878г³. В своите спомени обаче Петко Росен съобщава, че е пренесен тук от своите родители като бебе на 40 дни. А годината на раждането му е 1880-та. Така че или е имало няколко вълни на преселване от родното село Ковчаз в рамките на тия две години, или годината на първото преселничество е именно 1880, а не 1878. Както повечето изселници от стотиците села, останали в турско, те виждат в България своята нова стара родина, която ще ги защити от османския произвол. Може би Герге бунар е било познато добре на ковчазци и от по-предишни времена, бидейки жителите и на двете села охранители на пътя за Цариград. Не е било невъзможно да са научили от избягалите още по време на войната (1877 –1878) няколко семейства от Ковчаз в средицкото село Белеврен, че Герге бунар е опразнено.

Заселилите се в Герге бунар са оставили зад себе си хубави къщи, подредени дворове, богати имоти, благополучие. В личния архив на Георги Попаянов е запазен запис на негов разговор с дядо Христо Д. Рупцов от Ковчаз, който описва картината на голямо, богато село, пълно с преуспяващи патриархални родове и с достолепни възрожденски институции. Населявали го само българи. Турци и други

---

³ Райчевски, Ст. Източна Тракия. История, етноси, преселения XV-XX в. С., 1994, 220.

народности в селото нямало. Църквата им носела името „Свети Тодор” – била голяма и много хубава и още от средата на XIX в. в нея започнали да служат български свещеници, защото хората били много будни и свободолюбиви. Имали и селско училище⁴. В сърцата поне на две поколения след преселването тлеяла надежда, че някога селата от Източна Тракия ще отхвърлят турския гнет, ще минат към българско и тогава бежанците ще се завърнат по родните си места... Но май, горките, сами не са си вярвали в тази плаха надежда: инак не биха взели и пренесли от Ковчаз в новото си поселище масивната каменна олтарна маса, стояща и днес в свещеното олтарно пространство на росеновската църква. Според преданието, монументът бил докаран от Ковчаз със специална укрепена кола, запрегната с два чифта волове.

Какво величествено духовно усърдие на една шепа български бежанци! Нека само за миг да си представим тези хора: тръгнали към неизвестността, понесли в ръце пеленачета, водещи кретащи старци и бременни жени, натоварили каруците с покъщнина, каквато са успели набързо да съберат, оставили зад гърба си къщи, имоти, близки ... и накрая на тази късаща сърцето колона – огромен впряг с две двойки волове, теглещи тази тежаша половин тон каменна маса от старата им църква. Дали съвременните хора, научени да мислят прагматично и да изчисляват всичко в пари биха разбрали това неистово духовно надмогване над мъката и оскъдицата?! – Надали.

Как са я донесли? Как са я изкачили на стръмния баир, където днес е църквата? Дали в първите години след преселението на голия каменен плот първият свещеник на селото е отслужвал под открито небе своите скромни литургии? Кой е бил той? – Това никой от сегашните жители на селото не помни. Никой не го е и записал. Знае се само, че новата малка селска църквичка е била вдигната шест -седем години след преселването. Една голяма част от иконите от царския ред на олтара, според някои местни, са донесени от Ковчаз, но дорисувани допълнително от неизвестен майстор. Според други са рисувани тук. И това не се знае със сигурност. Върху много от тях обаче личи годината 1887. Ще рече, че или тогава са правени, или, повредени от недобрите условия на съхранение, са били „реставрирани” от иконописец през тази година и тогава поставени на олтара. Първата църква била много малка и паянтова постройка. Нарекли я „Свети свети Кирил и Методий”, на празника на които избрали да бъде и селския сбор.

---

⁴ **Чонкова, Г.** Проучвания на Георги Попаянов за български селища в лозенградско. – В: Известия на тракийския научен институт, кн. 9. С., 2009, 233-234.

Припознаването на тези двама славянски светци за патрони на села, селски сборове и църкви се превръща в нещо като „емоционална епидемия” в десетки български селища и махали, в които се установяват тракийски бежанци. Вероятно е продиктувано от презумпцията, че множеството източно-православни светителски персонажи са гръцко наследство, а по онова време противогръцките настроения не са по-малко ожесточени от антитурските. Като легитимни представители на българщината ги припознават и в Герге бунар. Първото запаметено име на тукашен свещеник, служил до края на дните си в селото, е това – на поп Тодор Калъчев. Споминал се е на 10 ноември 1934г. и гробът му днес е в църковния двор.

След 1944г. църквата постепенно запада. А след започналото през 1947-48г. масово изселване на цели семейства от Росеново буквално пада. Тогавашният свещеник, обслужвал селото, успява да събере част от иконите и ги съхранява десетилетия наред в плевника си в Средец. Паянтовата сграда рухнала: изгнили греди, утвар, пожълтели богослужебни книги се сринали на жалка и срамна купчина отломъци. Под тях, непоклата и непокътната, сякаш неподвластна на времето, останала да дреме каменната олтарна маса, донесена от Ковчаз. Църквата е вдигната отново с иждивлението на родолюбиви и имотни местни хора и преосветена едва през 2001 г. Единственото непокътното и неподвластно на времето нещо в нея и днес е половинтоновият гранитен олтар, донесен от Ковчаз - едно от нетленните свидетелства за христоролюбивото упование на местните хора, за нуждата от духовен стожер, който да пренесат в „новата земя”. А той пък да пренесе тяхната памет през времето.

Обективно погледнато, монументът няма никаква археологическа, нито естетическа стойност. За локалната общност и нейните потомци обаче той е безценен. Заговори ли се за селото, за традициите и устоите му, в меморатите на информаторите непременно се появява ковчазкият олтар. Изтъкват се неговата тежест и солидност, които го превръщат в котва, способна да устои на житейските бури. Подчертава се значимостта му като връзка със старата родина, способността му да възплъщава предаността към православието, самата християнска вяра на общността. За росеновци олтарът е свещен. До такава степен, че клисарката на църквата дълго се колеба, преди да се отзове на молбата ни да свалим червената плюшена покривка, за да го огледаме „на голо” и да го снимаме. След един дълъг и почти закономерен семиозис той се е превърнал в нещо като Кивотът на завета, който малката селска общност е пренасяла през пространството и времето и с чиято неподвластност на историческите.

**Свещената каменна олтарна маса,
пренесена от Ковчас при заселването на Гергебунар.**

Символи и алегории в сватбената обредност от Провадийско

Милена Драгнева

Symbols and allegories in Wedding ceremonies in Provadiysko Milena Dragneva

Abstract: *A big part from the villages at the Municipality of Provadiya fall in so-called Grop of Sarta (from turkish, trop). Historians and philologists who explored the past this region, concluded that during the Ottoman rule these villages kept their Bulgarian shape, culture, language and traditions.*

The focus of this study is to present of symbolism of Provadian Wedding which is not different in its essential parts but all the same there are separate differences in its space – structural semantics.

All the system of symbols and allegorical signs during the Wedding helps the way from one social level to another one to be traveled literally and figuratively in the most plausible and comfortable way for everyone.

Such symbols are discovered in the objects, colors and speech. There is a game element and in his microstructure is homo ludens. By special game activities the participants change their places and functions. For Wedding unlike the Christmas custom- Koleduvane and Lazaruvane (another Bulgarian custom), the fusion from role to role is intransitive, i.e. the boy becomes bridegroom – man, the girl – bride-woman, the brother-brother-in-law-groomsman and the godfather and the godmother –mother and father and this role is kept for the whole life. During all the Wedding cycle the level of established from the tradition formulas in which the parabolic questions are king of riddles whose answers might show if the future bridegroom is ready to become a husband and a breadwinner.

In wedding songs from the region of Provadiya there are symbols and allegories which reinforce the suggestion for prosperity keeping the family from evil forces.

It can be found the positive feature in each of element, subject and moment from the wedding process which must bring not only material goods but to continue the reproduction of the clan.

Сватбата е най-непостоянното звено в цялостната верига на жизнената обредност¹. При нея най-строго е съхранена традицията, чрез извършване на редица действия, спазване на забрани и стимулиране на благопожелания, да се осигури благоденствието на младото семейство и общността, към която то принадлежи. Цяла система от символи, алегорични знаци и иносказателност в речта спомагат пътят от едно социално ниво в друго да бъде извървян, в пряк и в преносен смисъл, по най- правдоподобния и удобен за всички начин. Като социализиращ обред, във фолклорната ни култура, сватбата е своеобразен връх, който трябва задължително и да се преодолее².

Фокусът на това изследване е да представи част от символиката на провадийската сватба, която в основните си части не се различава от обичайната сватбена обредност, но все пак се открива отделна диферентност в пространствено-структурната ѝ семантика.

Първият контакт между двете семейства (на момичето и на момчето) в провадийско е известен под названието *сгледа* или *искане*. С избора на време се цели да се осъществи съчетание на хубав ден и час, които да останат тайна за околните³. Най-подходящият сезон, през който се правят сватби, е зимата. В научната литература зимата и сватбата са синонимно свързани: зимата като време и пространство на края, на смъртта, но и като начало на раждането на нов световен цикъл⁴. Тръгването на сватовниците обикновено се пази в тайна, за да не се посрами семейството при отрицателен отговор, или пък *“лоши очи по пътя, да не развалят хубавата работа”*⁵. Още с влизането си, гостите задължително правят нишан (от тур. ез. знак) за какво идват и какво ще искат.

Например:

*“Взимат една търничка от плета и намират повод да я сложат в печката или огнището, като най-възрастната казва: Айде да се разгори любовта на младите...”*⁶

---

¹ **Иванова, Р.** Символика на обредната реч в пресватбените обреди. – В: Български фолклор, III, 1980, 35-45.

² **Краев, Г.** Обредното травестиране по българските земи през зимния календарен цикъл. София, 1981, 146-154

³ **Иванова, Р.** Символика на обредната реч в пресватбените обреди. – В: Български фолклор, III, 1980, 35-45.

⁴ **Краев, Г.** Обредното травестиране по българските земи през зимния календарен цикъл. София, 1981, 146-154.

⁵ **Инф. Милица Костадинова**, родена 1929 г. от с. Кривня, Провадийско. **Записал:** Милена Драгнева-2005 г.

⁶ **Инф. Жечо Куртев**, роден 1920 г., от с. Петров дол, Провадийско. **Записал:** Валентина Денева-1986 г.

или: *“След като влезе в къщи, най-възрастната от жените веднага почва да слага дърва на печката, с думите – работата за която идваме трябва да се сгореци”*⁷.

Огньят е със соларна обредна функция, но присъствието му в този момент има и очистително значение⁸. Чрез разпалването, подчертано с иносказателния изказ: *“Айде да се разгори любовта на младите”*⁹, се представя желанието на сгледниците да бъдат отстранени, както всички вредни влияния и магии, така и да се стимулира бракът и оплодителните му свойства. Огнището символизира дома, семейството, и като такова, то се явява еквивалент на общността, микрокосмоса, част от който са и главните действащи лица в обряда.

В селата от провадийско, жените участнички в сгледата се наричат съответно *жений* (с. Равна), *женили* (с. Храброво), *женуари* (с. Черноок), като се спазва правилото те да са близки роднини на семейството – по-големи сестри, лели, стринки. В с. Черноок е прието в групата да присъства и комшийка: *“Женуарката отива у момата обикновено в понеделник или в петък. Облечена е с нова премяна, закичена е с китка **червено** мушкато, носи хурка с **бяла** къделя, и шише ракия”*¹⁰.

Опозицията “червено-бяло” е част от релативния цветови език, който се среща във сватбата като цяло и в провадийската в частност. **Червено-бялото** единство маркира опозицията на двата пола. Тази композиция се открива в мюждата (бяла памучна кърпа с извезани червени нишки)¹¹, в бялата риза на младоженеца и алената джамфезена фуста на невестата, в бялата кърпа и червената ябълка на сватбеното дърво и пр.

В сватбената обредност червеният цвят присъства почти във всяко действие или предмет с предпазна и предпазно-редуцираща функция. В предсватбения обичай *меденик* от с. Манастир валата, с която се покриват медениците, задължително е червена. В с. Петров дол, докато зълвите замесват обредните хлябове по време на *засева*,

---

⁷ **Инф. Иванка Седова**, родена 1922 г., от с. Черноок, Провадийско. **Записал:** Пейчо Дянков -1970 г.

⁸ **Петрова, Л.** Огньят в традиционната народна култура на населението от Североизточна България. – *ИНМВ*, XXIII, 1987, 161-169.

⁹ **Инф. Жечо Куртев**, роден 1920 г., от с. Петров дол, Провадийско. **Записал:** Валентина Денева през 1986 г.

¹⁰ **Инф. Иванка Седова**, родена 1922 г., от с. Черноок, Провадийско. **Записал:** Пейчо Дянков през 1970 г.

¹¹ Кърпа, която всяко момиче лично извезва и дава на сгледниците в знак на съгласие. В различните села кърпата се нарича по различен начин: *мюжда* (Храброво), *пешир* (Кривня), *нишан* (Манастир и Добрина).

майката на бъдещата невеста покрива главите им с червена копринена кърпа. Като иконичен знак, червената нишка е вплетена в косите на булката; червена е и връвта, на която са нанизани дарените от свекъра пендари, богатата ракия е червена (оцветена с бонбони), трите ябълки, които се поставят на дъбата (кумовото дърво) също са червени.

Момичето, което ще се превърне в невеста, също се приема като символ на плодородие и продължител на рода, затова преходът, който тя ще премине – извеждането и въвеждането ѝ от единия дом в другия, е съпътстван с определени и задължителни предпазни и карпогонични (оплодителни) действия. Този преход се представя като дълъг път и независимо от разстоянието, сватове тръгват за дома на невестата, качени на коне и каруци, създавайки илюзията за предстоящото трудно пътуване¹².

Пътищата, по които идват и се връщат сватбарите, са различни, за да не се развеждат младите. Сватбеното шествие задължително преминава покрай река или чешма, за да може невестата да отпие три пъти от водата. Водата, както и огънят, като елемент на очистването, помага за преминаване от един социум в друг, по-висш. Обредното преминаване на пътя е преминаване от водата към сушата и превръщане на хаоса в космос¹³. Отбулването на булката също се извършва край кладенец или селската чешма. Докато се изпълнява характерният за провадийско обичай *межди*¹⁴, невестата трябва да напълни един котел с вода и да отиде при съпруга си. След това заедно го ритват три пъти, за да се излее водата. Това символизира новото начало за двамата млади¹⁵. Традициите около въвеждането на невестата в новия ѝ дом имат ред локални особености и варианти, в които главна роля играе свекървата. В т.нар. съртовски села (Кривня, Равна, Черковна, Храброво, Неново)¹⁶, преди булката да влезе в новия си дом, няколко сватбари-приятели надигат каруцата на младоженците от едната ѝ страна, като заплашват, че ще я обърнат: *“Това е знак, че свекърът трябва да хариже малаче, крава с теленце или лозе с нива на младоженеца, а свекървата –*

---

¹² Живков, Ив. Т. Обредност и обредно изкуство. София, 1981, 7-27.

¹³ Иванова, Р. Единство на семейната обредност. – В: Обреди и обреден фолклор. София, 1981, 29-50.

¹⁴ Межди – ритуално надиграване между две неомъжени момчета от страна на булката и две неомъжени момичета от страна на зетя, “яхнали” пръти вместо коне. Обичаят е характерен да съртовските села от провадийско.

¹⁵ Инф. Станка Керанчева, родена 1924 г. от с. Храброво, Провадийско. Записал: Милена Драгнева -2005 г.

¹⁶ Според говора и традиционните носии специалистите определят населението в тези села като хърцойско, т.е. старо, местно. Вж.: Милетич, Л. Старото българско население в Североизточна България, София, 1902, 58-59.

метлата, нощовите и кобилица с котлите на младата булка”¹⁷. След харизването (даряването), майката на момичето разстила бяло платно пред булката. Свекърът я посреща с менче с вода (или вино), а свекървата държи крипче с брашно, в което има забодени три свещи. Следва обредна игра (ръченица) между свекъра и свекървата, по време на която те хвърлят брашно на горе към небето, “за да се пръска берекет върху младите”¹⁸. Преди младоженците да влязат в двора, свекървата произнася благословия, като докосва челата им с брашно:

„Да остарейте и побелейте,
като баба Ева и дядо Адама
да се родите, множите,
като гъбки по поле,
пет на нива, пет на лозе,
петнадесет жътва да женат.”¹⁹

За да влезе в новия си дом, невестата минава по специално платно, което след това една от зълвите „хвърля на покрива, там то стои три дена”²⁰. На булката се дава кратунка с мед, за да направи по стените медени кръстчета, а по-късно от този мед се дава на зетя и на всички гости: “Кратунка[та] трябва да се чупи на прага на стаята, за да им е сладък живота”²¹. Друго обредно действие, което невестата прави, е т. нар. *лъжение на зетя*. Тя взима една възглавница и го лъже да седне до три пъти. На третия път маже коленете му с мед, за да бъде *зет като мед*²².

Числото **три** е често повтарящ се иконичен знак в сватбената обредност от провадийско. Жените – *ризарки* (които носят дрехите на младоженеца в неговия дом), са *три*, ризите, които слага булката (от с. Манастир), са *три*, ситата, с които се пресява брашното за медениците, са *три*; в края на сватбата байрякът се чупи на три места и се хвърля в *три* различни посоки. При пребулването е прието невестата да отхвърли

---

¹⁷ **Инф. Станка Керанчева**, родена 1924 г. от с. Храброво, Провадийско. **Записал:** Милена Драгнева- 2005 г.

¹⁸ **Инф. Желязка Хаджидобрева**, родена 1929 г. от с. Манастир, Провадийско. **Записал:** Милена Драгнева- 2005 г.

¹⁹ **Инф. Николинка Калчева**, родена 1952 г. от с. Комарево, Провадийско. **Записал:** Милена Драгнева-2005г.

²⁰ **Инф. Мария Тодорова**, родена 1932 г. от с. Равна, Провадийско. **Записал:** Милена Драгнева през 2005 г.

²¹ **Инф. Недялка Чернева**, родена 1931 г. от с. Блъсково, Провадийско. **Записал:** Милена Драгнева-2005 г.

²² **Инф. Тодорка Радева**, родена 1924 г. от с. Петров дол, Провадийско. **Записал:** Валентина Денева- 1987 г.

три пъти подаденото от кръстницата ѝ було; платното, по което преминава булката, за да влезе в новия си дом, се хвърля на покрива, за да престои там *три* дни; зълвите *три* пъти прехвърлят веригата от огнището през раменете на младите, а при отбулването, булото се навива *три* пъти на пръчка от трендафил. Символиката на тройката се открива много често в традиционната обредна култура на българите. Три е положително число, за което се приема, че носи хармония и равновесие. То изразява връзката между Отец, Син и Светия Дух, но и между мъжа, жената и детето, т.е. семейството. Затова се приема, че три предмета или три повторени последователно действия ще предизвикат желаното благополучие. Като пореден сезон, есента се свързва с числото *три*, а както е известно, цикълът от сватби започва именно през есента.

За стимулиране на оплодителните функции на момичето, в селата от провадийско се спазват следните задължителни обредни действия: обикновено етървата я съблича в специална стая, наречена *чертог*. Нищо не бива да има по нея, *“нито дрехи, нито накити”*²³. Развързват се всички възли, разкопчават се всички копчета, за да се избегне опасността момчето или момичето да са *магически вързани* и да не успеят да изпълнят половия акт. Самото свождане е изключително силен момент в сватбения процес. То е тайнство, чрез което се възпроизвежда целият смисъл на сватбата: *“След като булката е готова, поставя ризата си на решето, прикачена с червен чумбер (отново червено и бяло). Викат свекървата, за да провери, дали снахата е честна”*²⁴. След положителен отговор свекървата пуска една пара през ризата ѝ и дава знак на чакащите да приготвят *“червената”* ракия, в шише, на което предварително се връзва червен конец. Мъжете започват да дрънкат с каквото намерят, а един от деверите отива в дома на булката, за да извести и почерпи родителите на момичето с блага ракия. С иносказателното: *“Честито на таз`майка, че е отгледала добра дъщеря”*, съобщават, че невестата е честна²⁵. В знак на благодарност майката им връзва по един пешкир на калпаците. Ако момичето излезе невестовено, тогава ракията е топла, а думите, с които се подава са: *“Каквато ти е ракията, такава ти е и дъщерята”*²⁶. През

---

²³ **Инф. Милица Костадинова**, родена 1927 г., от с. Кривня, Провадийско. **Записал:** Милена Драгнева-2005 г.

²⁴ **Инф. Тодорка Радева**, родена 1929 г., от с. Петров дол, Провадийско. **Записал:** Валентина Денева - 1987 г.

²⁵ **Инф. Желязка Хаджидобрева**, родена 1929 г. от с. Манастир, Провадийско. **Записал:** Милена Драгнева - 2005 г.

²⁶ **Инф. Желязка Хаджидобрева**, родена 1929 г. от с. Манастир, Провадийско. **Записал:** Милена Драгнева- 2005г.

това време в другия дом сватбарите играят “крива ръченица”, а булката целува ръка на присъстващите. За да ражда по-лесно, свекървата пуска едно яйце през ризата на невестата. В с. Петров дол, за да се провери дали е шетлива, булката трябва да отпие три пъти от вода, в която е сложена пепел от изгорена *митка* (кърпа, с която се мие посудата), а след това започва да пере *пачаврите* (кърпа, с която се мие посудата)²⁷.

Във всеки един обреден момент присъства и т. нар. *игрови елемент*, в чиято микроструктура е *играещият човек*. Чрез определени игрови действия участниците променят мястото и функцията си. При сватбата, за разлика от Коледуването и Лазаруването, травестирането на ролите остава непреходно, т.е. момчето става младоженец-мъж, момичето – невеста-жена, братът – девер-шафер, а кръстникът и кръстницата – майка и баща, и тази роля се запазва за цял живот.

По време на целият сватбен цикъл, речта, която се употребява, е ритуализирана. Тя се привежда на равнището на установени от традицията формули, в които иносказателните въпроси представляват своеобразни гатанки, от чиито отговори може да се изтъкува дали бъдещият младоженец е готов да стане съпруг и глава на семейство. Гатанките в сватбата от Провадийския край се наричат *изуети* или *мизерлъци*. В предсватбения обичай “Ризарки”, характерен за с. Манастир, участничките подлагат на истинско изпитание бъдещия младоженец: “*Оле-ле майко, счупихме си краката*”, което означава, че трябва да бъдат дарени с кърпи. Или: “*Студено ни е, огън трябва да запалите, че да са стоплим*”, т.е. сватове трябва да сложат вълна върху желязна вила, потопена в газ, да я запалят и така да ги посрещнат. “*Сребърен мост*” означава дъска с пръснати монети, които се прибират от жените – ризарки²⁸. Други мизерлъци, характерни за провадийския край, са: “*Бяла риза с бели мишки*” – ракия и локум, “*Чобан с овцете*” – бял царевичен кочан, “*Мечка от Балкана хваната*” – бяла тиква, “*Неовършан харман*” – тава с баница и др.

В с. Бозвелийско, когато бъдещият младоженец отиде да вземе кръстника си от дома му, той го посреща с думите: “*Готвена жабка – харман вършей*”, което означава, че иска да бъде дарен със зелник, печена кокошка и шише ракия²⁹. По време на гошавката, зълвите от страна на момичето искат от сватове “*На морето пясъка*” т. е. дъвка, “*Един метър кисело мляко*” т. е. праз, или “*На булката* –

---

²⁷ **Инф. Недялка Чернева**, родена 1934 г. от с. Блъсково, Провадийско. **Записал:** Милена Драгнева-2005 г.

²⁸ **Инф. Желязка Хаджидобрева**, родена 1929 г. от с. Манастир, Провадийско. **Записал:** Милена Драгнева- 2005 г.

²⁹ **Инф. Добринка Митева**, родена 1957 г., от с. Бозвелийско, Провадийско. **Записал:** Милена Драгнева - 2005 г.

хубавото” т. е. белило и червило. Деверите искат “*На къщата кирпичите*” т. е. цигари и пр.³⁰. Това надлъгване допълнително вдига настроените на гостите и превръща деня в истински празник.

Сватбените песни попадат в групата на песните, които са свързани с жизнения цикъл на българите. Това са най-често песни, участващи в обреди и ритуали, чрез които общността се стреми да повлияе върху семейното благоразположение, успешното задомяване и за много деца. Сватбата, като преходен обред, не може да се реализира без точно определени песни, които се изпълняват в точно определени моменти от сватбения процес. Много често чрез текстовете се постига в положителен смисъл основната семантиката. Ето защо словото има важна функция, то носи магическа сила и стойност, която предава от поколения за поколения песенната традиция, унаследена от праславянската митология³¹.

Присъствието на песенен фолклор в целия сватбен процес има и социална функция – в поетична форма, чрез слово, текст, музика и танц, да се предаде желанието на обществото за добро, за щастие, за плодородие. Обредната реч и в диалозите, и в песните, се явява произведен текст и се дешифрира с оглед сферата на нейното приложение³².

Пъстрата картина на влюбването, равностойно на омайване, най-често е описана, възпята, като момиче, което чака избраница си, “*сам ран босилек*”, да ѝ донесе всякакви билки “*сини, зелени, бели, червени*” – цветове, пренасочени към всяко момиче с роля на цвете. Синьото цвете в текста на песента от с. Петров дол, би могло да бъде тинтява, комунига или омайниче, но все полско и свободно растящо през лятото, напомнящо за красотата и невинността на бъдещата невеста. Зеленото е “*лоза виняна*” (с. Добриня), олицетворяваща момичето, което ще се превърне в плодоносна жена. Белият цвят – носител на чистота и свежест, е застъпен в песента от с. Петров дол, където ергенът “*бяло кокиче обира*”, а накрая ще отмъкне и неговата стопанка. Червеното е цвета на “*буйната лобода*” (Петров дол), на любовта, която кара момъка в сърцето да се прободее, защото моми и млади булки остават недолюбени. Освен за лекуване, билките служат и за магии, затова момата е “*малък дявол*”, а майка ѝ е “*знайница*,

---

³⁰ Инф. Желязка Хаджидобрева, родена 1929 г., от с. Манастир, Провадийско. Записал: Милена Драгнева - 2005 г.

³¹ Хаджиниколов, В., Г. Михайлова, Ст. Генчев. Българска народна култура, София, 1981, 185-194.

³² Иванова, Р. Символиката на обредната реч в предсватбените обреди. Кн. 3, 1980, с. 35-45.

знайница и магьосница” (с. Манастир). Бъдещият младоженец е представен като “кълван” (кълвач), който трески кълве за огрев, т.е. за семейното огнище (с. Петров дол), или “орач”, който сега “сам оре, на лято двама ще жънат, на есен трима ще ядат” (с. Петров дол). Но младоженецът може да бъде и чуждоземец, непознат, задължително “черен и грозен”, а неговата поява в затворения свят, т.е. в селото, вещае беда. Например, в песента от с. Манастир “Пристанала е Калинка”, цигулката и медните кавали на Балин омайват невръстната девойка, защото той е “черен циганин”, който “от село в село ходи”. В народната представа лошото винаги се свързва с чуждото, затова идващото от “горе”, респ. отвън, момче, вместо стоки, носи билки.

Младите също се обединяват чрез песенния фолклор, особено в “засевните” песни от провадийско, защото са “лика-прилика” (с. Комарево), “два гълаба, два сокола” (с. Петров дол), “два стръка босилек” (с. Манастир), които “хубостта си събират” (с. Комарево).

В заключение трябва да се подчертае, че във всеки един елемент, предмет и момент от сватбения процес се открива положителна натовареност, която трябва да донесе не само материални блага, но да продължи възпроизводството на рода. Поради това обредните действия, както и песните, свързани с тях, са израз за успешен завършек на сватбения преход.

СЪКРАЩЕНИЯ/ABBREVIATIONS:

АМВнР – Архив на министерството на външните работи

АОР – Археологически открития и разкопки

ГИБИ – Гръцки извори за българската история

ДА – Държавен архив

ДВ – Държавен вестник

ДВИА – Държавен военно-исторически архив

ЖИАИ – Журнал за исторически и археологически изследвания

ИНМВ – Известия на Народния музей - Варна

ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество

НСЕ – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика

ЦДА – Централен държавен архив

AMV – Acta Musei Varnaensis

FO – Foreign Office

UKNA – United Kingdom National Archives

АВТОРИТЕ В БРОЯ:

Васил Параскевов – доц. д-р по „Съвременна българска история” в катедра „История и археология” на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски”. През 2005 г. защитава докторска дисертация на тема „БЗНС „Никола Петков” 1945-1947 г.”, а през 2011 г. излиза от печат неговата монография „България и Великобритания преди и в началото на Студената война: политика, икономика и пропаганда (1944-1953г.)”. Автор е на научни публикации, посветени на българската политическа опозиция, българо-британските отношения и българската политическа емиграция след Втората световна война.

Владимир Беков – мл. експерт в Държавен архив – Варна. Бакалавър по „Архивистика и документалистика”, магистър по „Археология” в СУ „Св. Климент Охридски”.

Георги Ковачев – д-р по Археология. Работи последователно в Историческия музей на град Сливен и в музея на град Чарлстън, САЩ. Научните му интереси са в областта на античната и средновековна археология и история.

Дамян Дамянов – уредник-археолог при Регионален исторически музей – Смолян. Изследванията му са насочени към разкриване, проучване и популяризиране на археологическите паметници в Родопите.

Диана Радойнова – д-р на историческите науки, професор по Антропология в Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас. Научните и интереси са насочени в областта на етнологията.

Ева Димитрова - студент IV курс, специалност “Археология” във Великотърновски университет “Св. Св. Кирил и Методий”. Научни интереси: римска и ранновизантийска археология, римска религия, архитектура и градоустройство през римска императорска и късноримска епоха, римско и късноримско изкуство

Милена Драгнева – уредник-етнограф в Исторически музей – Провадия. Интересите и са насочени към издирване, събиране, съхраняване и популяризиране на информация, свързана с бита, миналото и историята на населението от провадийския край.

Мирослав Класнаков – асистент в Регионален исторически музей – Бургас. Научните му интереси са насочени в областта на късната праистория (Неолит – Бронзова епоха), както и в областта на нумизматиката (XV-XIX век).

Михаил Христов - д-р по „Археология” на СУ „Св. Климент Охридски”.

Интересите му се свързани с развитието на балканските провинции на римската империя в периода на т.нар. късна античност (края III - нач на VII в.).

Невян Митев – гл. специалист в „Парк-музей на бойната дружба – 1444г.”– Варна. Има интереси в областта на нумизматиката и средновековната история и археология.

Петър Минков – магистър по „Археология” в СУ „Св.Климент Охридски”.Интересите му са насочени към Раннобронзовата епоха – селища, некрополи, керамика и др.

Росица Ангелова – доц. д-р по „Нова българска история”, ръководител катедра "История и археология" в ШУ "Епископ Константин Преславски". Води лекции по „Нова българска история” и „Архивистика”. Научните и интереси гравитират в областта на партийно-политическата система в Княжество България, както и в проблематиката за историческото образование през възрожденската епоха.

Стефан Минков – гл.ас.д-р, преподавател по „Нова обща история” и „История на балканските народи” в ШУ "Епископ Константин Преславски". Научните му интереси са насочени към военната история и историята на балканските народи.

Тодор Петров – учител по История и БЕЛ, пом.директор на ЧПУТ „Константин Фотинов” – Варна. Интересите му са насочени към педагогиката и методиката на обучението по история, както и към средновековната българска история и археология.

ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ

В „ЖУРНАЛ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ“:

Текст: Times New Roman, size 12, single, Justified;

Обем: до 15 страници, включително илюстрации, таблици и др.

Цитиране на литература: footnote

За монографии:

Пример: Харитонов, Х. Стари мерки, теглилки, монети. В.Търново, 2004, 120

За статии в периодични издания:

Пример: Мирчев, М. Едно съкровище от средновековни монети. – ИИМВ, VI, 1970, 210

За статии в научни сборници:

Пример: Градева, Р. Турците в българската книжнина XV-XVIII в. – В: Балкански идентичности, С., 2001, 112-134

За издания на латиница:

Пример: Benedict, R. The Chrysanthemum and the Sword. Patterns of Japanese Culture, 1974, 274

* Материалите да бъдат изпращани с прикрепено резюме на английски език

Times New Roman, size 12, Line spacing 1, 5, Justified, Italic;

* Всеки автор да изпраща кратка биографична справка във формат: научна степен (ако има)/образователна степен, месторабота и научни интереси.

* Пълните наименования на съкращенията на периодичните издания се изнасят в края на изданието, поради това всеки автор трябва да изпрати пълно наименование на използваните абривиатури!

Пример: ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество
ИПр – Исторически преглед

Вашите материали и въпроси относно изданието, може да изпращате на електронната поща на изданието: **journal iai@abv.bg**

„Журнал за исторически и археологически изследвания“ е периодично специализирано издание за история, археология и помощните им науки, което се издава 3 пъти годишно.

Материали в изданието ще се публикуват, само след като бъдат рецензирани от редакционната колегия на изданието!

Изданието е отворено за рекламодатели и спонсори!

Координати: Симеон Кулиш 0884/765-350;

e-mail: journal iai@abv.bg

***ЖУРНАЛ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ
JOURNAL OF HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL
RESEARCH***

ISSN 1314-748X

© Университетско издателство
“Епископ Константин Преславски”, Шумен, 2013